

II
342 357

Мислав Велев

ЗАПАДНИТЕ ПОКРАЙНИНИ

БЪЛГАРИЯ И ЮГОСЛАВИЯ

1919-1931

ЗА БУКВИТЕ
ОПИСМЕЛЕХЪ

471884

ВЕНЦИСЛАВ ВЕЛЕВ

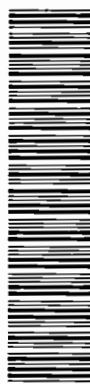
**ЗАПАДНИТЕ ПОКРАЙНИНИ, БЪЛГАРИЯ И ЮГОСЛАВИЯ
(1919-1931)**

**„За буквите – О писменехъ”
София, 2009**

ДЕПОЗИТ

II 342.357

1-0000205559

© Венцислав Велев, автор, 2009

ISBN: 978-954-8887-59-5

Издателство „За буквите – О писменехъ”

София, 2009

Съдържание

НЯКОЛКО ПРЕДВАРИТЕЛНИ ДУМИ.....	5
1. Същност на проблема	5
2. Теоретична обосновка на проблема и мястото му в историографията	7
ВЪВЕДЕНИЕ: БЪЛГАРИЯ И ЮГОСЛАВИЯ СЛЕД КРАЯ НА ПЪРВАТА СВЕТОВНА ВОЙНА (1918-1919 г.).....	15
ЧАСТ ПЪРВА: ДВУБОЯТ НА ПАРИЖКАТА МИРНА КОНФЕРЕНЦИЯ (1919 г.).....	31
1. Стремешът на Югославия за откъсване на нови български земи	31
2. Отпор на югославските териториални претенции от страна на България... ..	48
ЧАСТ ВТОРА: СПОРЪТ ЗА ЗАПАДНИТЕ ПОКРАЙНИНИ (1920-1923 г.).....	81
1. Зараждане на проблема - ноември 1920 г.	81
2. Политиката на Белград спрямо българите от Западните покрайнини ...	101
3. Александър Стамболийски и въпросът за Западните покрайнини (1920-1923 г.).....	113
ЧАСТ ТРЕТА: ЗАПАДНИТЕ ПОКРАЙНИНИ И БЪЛГАРО-ЮГОСЛАВСКИТЕ ОТНОШЕНИЯ ПО ВРЕМЕ НА СГОВОРИСТОКОТО УПРАВЛЕНИЕ В БЪЛГАРИЯ (1923-1931 г.).....	153
1. Въпросът за Западните покрайнини на по-заден план	153
2. Опити за активизиране на българската политика по въпроса за Западните покрайнини	178
3. Пиротски спогодби	189
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	219
ХРОНИКА НА ПО-ВАЖНИТЕ СЪБИТИЯ	224
ПОКАЗАЛЕЦ НА ЛИЧНИТЕ ИМЕНА	231
ПОКАЗАЛЕЦ НА ГЕОГРАФСКИТЕ ИМЕНА	236
ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ	243

Българската делегация в своя пълен състав, готова за участие в преговорите за мирния договор.
26 юли 1919 г., „Château de Madrid“, Париж.

На първия ред, седнали: в средата Теодор Теодоров – министър-председател и министър на външните работи и изповеданията; до него отясно Александър Стамболийски – министър на обществените сгради и Михаил Сарфов – бивш министър на финансите и вътрешните работи. Отляво на министър-председателя Венелин Ганев – министър на правосъдието и Янко Сакъзов – министър на търговията, промишлеността и труда.

Няколко предварителни думи

1. Същност на проблема

Непосредствено след Първата световна война статуквото на стария континент значително се променя. Българската държава изпада в тежка външнополитическа ситуация. Наложена ѝ изолация от страна на великите сили и от заобикалящите я балкански страни, поставя България пред нови изпитания. Всички опити за използване на някои от противоречията между балканските ѝ съседи и за извличане на максимална изгода от тях пропадат. Изградената по идея на Франция система от съюзи, каквато е Малката Антанта, често се изправят като непреодолима стена, възпрепятстват всякакви прояви на българската външна политика. Изпъкналите след края на Първата световна война противоречия между България и заобикалящите я балкански страни, най-вече Югославия¹, допълнително усложняват обстановката в Европейския югоизток. И когато, макар и бавно, останалите държави започват да се съвземат от ударите на войната, десетилетия наред България остава в плен на тези последствия.

Важна особеност на българската външна политика в годините до и по време на Първата световна война е убеждението, че лелеяното от десетилетия национално обединение ще се осъществи с помощта на една или друга държава от съществуващите към момента в Европа военно-политически блокове. Скоро обаче това виждане се оказва химера. По този начин изграждането на „новата“ българска външнополитическа стратегия в десетилетието след Първата световна война заема немаловажно място в политическия и обществен живот на България. Мирният договор от Ньой (27 ноември 1919 г.) донася на българската държава редица разочарования. В цялото си следвоенно развитие българските управници се виждат принудени непрекъснато да се съобразяват с неговите клаузи. Влязла във войната с едни подбуди и очаквания, излизайки победена, България е принудена да изтърпи нови страдания. Териториалните постановления на договора (чл.27) утвърждават разпокъсването на българската държава. Страната е разорена, озовала се в обръча на международна изолация. Рухват надеждите за скорошно и благоприятно

¹ В края на декември 1918 г. се създава триединното Кралство на сърби, хървати и словенци (КСХС), в което ръководна роля играе Сърбия. Под това име то просъществува до началото на 1929 г., когато се преименува на Кралство Югославия. В българската и чуждата историческа литература е възприето името Югославия да се използва и за периода 1918-1929 г., поради което в настоящото изследване ще се употребяват и двете названия.

решаване на българския национален въпрос. Ньойският договор се превръща в своеобразен диктат. Демонстрира се правото на по-силния, на победителя.

Предлаганият труд, посветен на въпроса за Западните покрайнини в двустранните българо-югославски отношения за периода 1919-1931 г., е част от голямата тема за българския национален въпрос, за българите останали извън пределите на своята родина. За този сравнително кратък отрязък от време развитието на двустранните контакти се озовава в центъра на сложен и многоаспектен процес. Към съществуващите от години ярки противоречия по македонския въпрос се прибавят нови, изграждащи за-напред непреодолими стени между двата съседни народа. И макар че процесът води своето начало още от 30-те години на XIX в., то в десетилетието след Първата световна война той изкристализира в нова светлина. На 6 ноември 1920 г., без да получи официално разрешение, Белград пристъпва към самоволното налагане на чл.27 от Ньойския мирен договор. Югославски въоръжени подразделения привеждат в изпълнение решението на своето правителство и анексират западните български територии.

В известна степен за българската дипломация въпросът за Западните покрайнини се поставя като не толкова важен, в сравнение с останалите части на българския национален въпрос - македонския, добруджанския и тракийския. Това се предопределя от обстоятелството, че се говори за сравнително малка по обем площ. От значение е и фактът, че този проблем изниква в момент, когато България се намира в изключително тежко състояние. Приемането ѝ за член на новата международна организация - Общество на народите (ОН), извършено в последните дни на 1920 г., не променя по същество положението ѝ, тъй като тази организация е създадена главно като институция на победителите. Но постепенно въпросът за Западните покрайнини се очертава като един от най-заплетените и трудни за разрешаване. В българо-югославските отношения той се нарежда непосредствено до най-парливиия – македонския, и макар не така често и ярко, неговото присъствие става все по-осезаемо.

Понятието „Западни покрайнини“, използвано като наименование за окупираните от Югославия през 1920 г. български земи, е сравнително ново. То възниква в началото на 20-те години на XX в. и постепенно се утвърждава и налага най-вече чрез страниците на българския печат. До този момент при названието на регионите по западната българска граница се използват различни определения - районът на Босилеградско се включва в т.нар. Кюстендилско краище, Трънско влиза в областта, известна още с името Знеполе, Цариброд и региона около него са части от

Горното Понишавие и Пиротско. След като Югославия анексира тези земи, се появява необходимостта от едно ново - общо наименование. По този начин те се оприличават със земите в Македония, Тракия и Добруджа, отнети от България след Балканските войни. Така се ражда и името, с което от тук нататък стават известни – „Западни покрайнини“, често допълвано с определението „български“. Названието „Западни покрайнини“ в неговия нов политико-географски смисъл се използва само от бежанците от този район и в публикациите на страниците на българския периодичен печат. Случаите, в които официалните български власти го употребяват са изключително редки и то само, когато са осъществявани контакти между отделни държавни институции и създадената през 1924 г. организация на бежанците от Западните покрайнини. На международните конференции, както и в дипломатическата кореспонденция, ставайки дума за анексираните земи, българската страна най-често използва понятието „погранични райони“. Това особено ясно проличава по време на двустранните преговори и преписки с Югославия за периода 1920-1931 г. В настоящето изследване не се внася нов смисъл в използваното понятие „Западни покрайнини“. То се разбира като географско определение на териториите по западната българска граница, в известен момент получило политическа окраска.

2. Теоретична обосновка на проблема и мястото му в историографията

Въпросът за положението и статута на Западните покрайнини в пределите на кралска Югославия досега не е изследван напълно от българската и югославската историография. В известна степен това се дължи и на факта, че все още трудно се отделя този въпрос от големия македонски въпрос. И въпреки че в много отношения те са сходни, поотделно всеки един се развива по собствен път, диктуван от спецификата на развитие на отделните региони. Този факт сам по себе си провокира значимия научен интерес към проблемите, породени от външнополитическите ходове на България и Югославия, с акцент върху отношението и на двете страни спрямо Западните покрайнини. Спецификата на въпроса се допълва и от обстоятелството, че на сравнително неголяма по обхват територия се осъществява преплитане на териториално-политически и военно-стратегически интереси. Години наред съдбата на българите от Западните покрайнини се игнорира по ред съображения, често от субективно естество. Едва през последните години е налице повишен научен и обществен интерес към съдбата на българите от региона. До момента въпросът е стоял в обсега на някои изследователи, но не и като част от двустранните българо-

югославски отношения в периода след Първата световна война. Акцентът се поставя най-вече към неговото отражение върху вътрешното развитие на българската държава. В тази връзка интерес за историческата наука би представлявало проучването на въпроса в неговия цялостен аспект, като неделима част от общия български национален въпрос - какъвто той безспорно е. От друга страна липсата на достатъчно изследвания и публикации върху значимостта на проблема често води до изпадане в известни заблуди и неясноти. Това довежда в съществуващите частични разработки силна поляризация в мненията. Така например Методи Петров в своя труд, посветен на националноосвободителното движение в Западните покрайнини в периода 1919-1934 г., заключава, че прокараната през 1920 г. едностранно от страна на Югославия нова българо-югославска граница се извършва „по един неподобен и антихуманен начин“, в противовес с всички правни и етични норми.² Като контратеза на това становище е лансираното в югославската историопис мнение, че Югославия била в правото си на 6 ноември 1920 г. да анексира западните български земи, в които възникналата вследствие от този акт сред местното българско население бежанска вълна е една добре режисирана от София психоза.³ Подобно разбиране, непочиващо на историческата правда може просто да се окачестви с термина - политика. В този аспект настоящата работа е пръв сериозен опит въпросът да се разгледа в неговия цялостен вид, от ъгъла на двустранните дипломатически българо-югославски отношения за един сравнително кратък, но същевременно съществен за проблема период – от 1919 до 1931 г. Акцентът е поставен върху следните проблеми:

- възникване и същност на въпроса. Предистория, място и отражение в следвоенното развитие на България и Югославия;

- отношение на официалните български и югославски власти през периода 1919-1931 г. към съдбата на Западните покрайнини. Открояване на различните етапи, през които преминава развитието на въпроса за Западните покрайнини в двустранните отношения;

- отражение на събитията от международен характер, дали отпечатък върху развитието на отношенията между България и Югославия.

В хронологично отношение настоящето изследване спира вниманието върху един сравнително кратък период от време - от 1919 г. до 1931 г. Периодизацията, която е условна по своята същност, е направена въз основа на конкретни исторически събития. Между тях изпъкват две: 27 ноември 1919 г., когато с Ньойския мирен договор се регламентира терито-

² Петров, М. Национално-освободителното движение в Западните покрайнини (1919-1934). -С., 1995.

³ Златковић, Сб., Цв. Васев, Г. Видоновић. Димитровград 1877-1945. -Београд, 1989.

риалното „обезобразяване“ на България и откъсването на Западните покрайнини от нейната територия; 6 ноември 1920 г., когато Югославия самоволно пристъпва към изпълнението на чл.27 от договора и ненаказано анексира западните български земи. Приетата за горна хронологична граница - 1931 г. е условна. До този момент в много от изследванията, разглеждащи българо-югославските отношения в периода между двете световни войни за хронологична граница е прието да се посочва 1934 г. Когато обаче центърът на вниманието се съсредоточи върху отношението на двете страни по въпроса за Западните покрайнини, тази периодизация може и да не се прилага. През 1931 г. се изчерпва динамичния период от развитието на интересувания ни въпрос. Така вниманието се съсредоточава върху политиката на българските и югославските правителства по проблема за Западните покрайнини в първото десетилетие след Първата световна война. развитието на политическите отношения между България и Югославия, разглеждани в контекста на въпроса сами предполагат обособяването на един етап, завършващ в края на 20-те години. Началото на 30-те години е прелюдия към нови процеси във външната политика и на двете държави. Изменилата се своевременно политическа обстановка (постепенното издигане на Германия, създаването на Балканския пакт от 1934 г. и пр.), довежда до промяна във външнополитическите ходове и на двете държави. Независимо от факта, че в периода 1919-1931 г. до някакво конкретно решение на въпроса не се стига, в последвалите години за дълго време той не само отпада от двустранните отношения, но и за момент бива забравен от българските управници.

* * *

При все че конкретно изследване върху положението и статута на Западните покрайнини в българо-югославските отношения не съществува, проблемът, макар и частично е засегнат в някои трудове:

На първо място се открояват историческите съчинения на някои от съвременниците на събитията в следвоенна Европа. Въпреки че част от тях имат привкус на философски и публицистични произведения, то те дават ценни сведения за времето и епохата, в която се определя съдбата на Западните покрайнини на различните международни форуми. Интерес предизвикват трудовете на две от най-ярките личности в политическия живот на Европа от началото на века: премиерите на Франция и Великобритания - Жорж Клемансо⁴ и Лойд Джордж⁵. И двамата са свързани

⁴ Clemenceau, G. Au soir de la pensée. -Paris, 1927.

⁵ Джордж, Д. Л. Правда о мирных договорах. Т. I-II. - М., 1957.

пряко с разглеждания въпрос - участници в Парижката мирна конференция (1919 г.), те стават съавтори на изработения и наложен на България Ньойски „мирен“ договор, предопределил за десетилетия наред съдбата на не едно поколение българи. До тях се нареждат мемоарите на друг участник в работата на конференцията в Париж - Харолд Никълсън, които дават информация за обстановката и настроенията при изработването на българския мирен договор.⁶

Ценен документален източник за пребиваването и работата на българската делегация на Парижката мирна конференция (1919 г.) представляват запазените спомени на Константин Муравиев: „Договорът за мир в Ньой”.⁷ Не по-малък интерес предизвиква дневникът на участника в българската делегация в Париж - Михаил Сарафов. Той, заедно с останалите членове на българската делегация, е сред първите научили решението за откъсването на западните български предели и предаването им във владение на съседна Югославия.⁸ Тези два документални източника са единствените, публикувани досега. Подчертан интерес предизвиква непознатият на широката общественост официален „Дневник на българската делегация на конференцията за мир в Париж 1919 г.”, запазен в архива на Министерството на външните работи. Воден от началника на секретариата на българската делегация Димитър Станчов, той съдържа подробни бележки за всеки един ден от дейността на българските делегати, а също така и копия от всички изпратени и получени от българската делегация документи.

Като мащабно по своя обхват и съдържание се отличава изследването на акад. Христо Христов - „България. Балканите и мирът 1919 г.”. В него се предлага цялостен и многоаспектен прочит на българската проблематика в контекста на международните отношения непосредствено преди и по време на Парижката мирна конференция от 1919 г. Засегнат е въпросът за предрешеното отстъпване на Западните покрайнини и Струмишко на Югославия.⁹

Въпросите на следвоенната външна политика, провеждана от югославските правителства спрямо България, са намерили отражение и в трудовете на някои от югославските историци. Това са монографиите на

⁶ Николсън, Г. Как делался мир в 1919. -М., 1945.

⁷ Муравиев, К. Договорът за мир в Ньой. -С., 1992.; Събития и хора. Спомени. Под редакцията на Илчо Димитров. -С., 1992.

⁸ Дневникът на Михаил Сарафов за сключване на мирния договор в Ньой през 1919 г. - подготвен и издаден с обяснителни бележки от Хр. Христов и К. Сарафов. // ИИБИ, кн. 3-4, с. 314-365, 1951.

⁹ Христов, Хр. България, Балканите и мирът 1919 г. -С., 1984.

Богдан Кризман¹⁰, Живко Аврамовски¹¹ и Десанка Тодорович.¹² Интересно е, че нито един югославски автор не използва понятието „Западни покрайнини“ като конкретно наименование на присъединените след 6 ноември 1920 г. от Югославия български земи. Редките случаи, в които се говори за тях те се определят като „новоприсъединени краища“.¹³ Това може да се обясни с обстоятелството, че в Белград наименованието „Западни покрайнини“ много напомня за друго едно - Западна България. Ето защо въпросът не намира мястото си в югославската историография. Прави впечатление, че повечето югославски историци не познават (или по-точно не желаят да използват) съществуващата многобройна преса на българските бежански организации, в това число и на бежанците от Западните покрайнини. А тяхното съществуване и днес те отхвърлят, наричайки региона „Източносръбски покрайнини“.

Принос в разкриване ходовете на югославската дипломация дават още една категория трудове, посветени на взаимоотношенията между държавите от т.нар. Малка Антанта. В тази насока се открояват изследователите М. Ванку¹⁴, А. Язкова¹⁵, Здр. Мичева¹⁶ и др.

По отношение историята на въпроса за Западните покрайнини изследванията, разглеждащи тази проблематика, се съсредоточават най-вече върху проучване процесите, развитието и ролята на националноосвободителното движение в региона. В тази насока интерес предизвиква монографията на Методи Петров „Национално-освободителното движение в Западните покрайнини (1919-1934 г.).“¹⁷ По своята същност тя е предшествана от публикацията на същия автор върху уставите на съществуващите националноосвободителните организации на българите от Западните покрайнини.¹⁸ М. Петров се съсредоточава върху генезиса на въпроса и неговото по-нататъшно развитие. Изследването разглежда

¹⁰ Krizman, B. Vanjska politika jugoslovenske države 1918-1941. -Zagreb, 1975.

¹¹ Avramovski, Z. Balkanske zemlje i velike sile. -Beograd, 1968.

¹² Todorovič, D. Jugoslavija i balkanske države 1919-1923. -Beograd, 1979.

¹³ Терминът „новоприсъединени краища“ се налага в югославската историография още от началото на 20-те години, когато излиза брошурата на Йован Хаджи-Василевич разглеждаща региона на Царибродско и Босилеградско - Хаџи-Васильевич, Ј. Цариброд и Босилиград. -Београд, 1923.

¹⁴ Vanku, M. Mala Antanta. -Titovo Uzice, 1969.

¹⁵ Язкова, А. А. Малая Антанта в европейской политике (1918-1925). -М., 1974.

¹⁶ Мичева, З. Малката Антанта и българо-югославските отношения (1920-1938 г.). // Великите сили и Балканите в ново и най-ново време, с. 204-215. -С., 1985.

¹⁷ Петров, М. Цит. съч.

¹⁸ Петров, М. Устави на националноосвободителното движение в Западните покрайнини // ИПр., кн. 8, с. 78-98. 1990.

най-вече процесите, подтикващи възникването на съпротивително движение сред местното население срещу денационализаторската политика на Белград. Петров отбелязва, че българското националноосвободително движение, създадено преди Освобождението (1878 г.) и продължавайки след него, намира своето най-добро проявление в Западните покрайнини. Самите местни дейци не веднъж са посочвали, че се чувстват наследници на Васил Левски, Гоце Делчев, Дамян (Даме) Груев и др.

В обсега на изследването са и трудовете на Милан Миланов¹⁹ и Маргарита Божкова²⁰, третиращи същите проблеми. Напоследък в българската историческа литература все по-често започва да се среща името „Западни покрайнини“. Някои нови изследвания третират генезиса и обхвата на това понятие.²¹ Към тях могат да се причислят по-стари изследвания, посветени на отделни аспекти от наболелия въпрос в българо-югославските отношения.²² В отделни трудове, разглеждащи развитието на македонския въпрос в отношенията между България и Югославия между двете световни войни, проблемът за Западните покрайнини се засяга частично или в контекста на разглежданата тема. Съществен принос в тази насока имат изследванията на Костадин Палешутски²³, Васил Василев²⁴, Милен Куманов²⁵, Добрин Мичев и Любомир Панайотов²⁶, а от

¹⁹ Миланов, М. Забравени български земи. Западните покрайнини в периода между двете световни войни. -С., 1994.

²⁰ Божкова, М. Българите в Западните покрайнини. -С., 1996.

²¹ Проданов, Н. Историко-географското понятие и термин "Западни (български) покрайнини". // ВИСБ., кн. 2, с. 176-187. 1997.

²² Мичева, З. Проблемът за западната граница на България и българо-югославските отношения (1919-1923 г.). // България 1300. Институции и държавна традиция. Т. III, с. 269-280. 1983.; Българо-югославските отношения (1919-1923 г.). // Векове, кн. 3, с. 13-24. 1980.; Българо-югославските отношения (9.VI.1923-4.I.1929 г.). // *Studia balcanica*, кн. 14, с. 325-349. 1979.; Българо-югославски споразумения (1929-1930 г.). // *Studia balcanica*, кн. 6, с. 165-185. 1972.; Манчев, Кр., М. Гудева. Западните покрайнини в българо-югославските отношения (1919-1920 г.). // ИПр., кн. 7, с. 3-15. 1990.

²³ Палешутски, К. Македонският въпрос в буржоазна Югославия. -С., 1980.; Югославската комунистическа партия и македонският въпрос. -С., 1980.

²⁴ Василев, В. Правителството на БЗНС, ВМРО и българо-югославските отношения. -С., 1991.; Македонският въпрос пред конференцията за мира през 1919 г. // ИПр., кн. 7, с. 18-37. 1988.

²⁵ Куманов, М. Александър Стамболийски и българо-югославските отношения в края на 20-те години на XX в. // България в света от древността до наши дни. Т. II, с. 189-197. -С., 1979.; Към въпроса за българо-югославските политически отношения (декември 1923-януари 1926 г.). // ИБИ. Т.III, с. 306-335. -С., 1978.; Relations politiques Bulgaro-Yugoslaves (juin-novembre 1923). // *Etudes balcaniques* 2-3, s. 179-188. 1974.

²⁶ Панайотов, Л., К. Палешутски и Д. Мичев. Македонският въпрос в българо-югославските отношения. -С., 1991.

югославските историци Вук Винавер.²⁷ Частично въпросът за Западните покрайнини се застъпва и в някои трудове, посветени на политиката на българските правителства в периода между двете световни войни.²⁸ В известна степен темата за съдбата на Западните покрайнини, съставляваща неделима част от изследването на цялостния български националноосвободителен процес, предизвиква и краеведчески интерес. В тази насока се откроява издаденият още през 1931 г. сборник „Град Трън. Географски и исторически бележки“.²⁹ Регионалната тема застъпват изследователите Тодор Димитров³⁰ и Богдан Николов.³¹

* * *

Настоящото изследване е построено изключително върху оригинална документална основа. Проучени са непубликувани и малко известни на научната общественост документи. Използвани са всички достъпни материали, запазени в различни архивохранилища на страната: фондовете на МВнР, ЦДА, ЦВА, ДА-София, ДА-Кюстендил, НАБАН, НАИИБАН, НБКМ-БИА, колекциите от микрофилми, намиращи се в информационния център по балканистика (CIBAL). Запазените стотици документи нагледно разкриват дипломатическите отношения на България с Югославия и други страни по третирания въпрос. При разработването на труда са използвани и документи от личните фондове на известни български политически дейци от този период - Теодор Теодоров, Димитър Станчов, Александър Стамболийски, Христо Калфов, Никола Стоянов и др.

От съществено значение са сведенията от страниците на българския и чуждия периодичен печат. Ценна информация за периода 1918-1931 г. дават Бюлетините на БТА, които авторът на настоящия труд е имал възможността първи да използва. Създаден с цел да се дава попълна информация на българския политически елит - министри, депутати и др., Бюлетинът на БТА представлява важен и на моменти дори единст-

²⁷ Винавер, В. Английското јавно мислене за Македонија од 1919-1926. // *Гласник* на Институтот за национална историја, кн. 1. -Скопије. 1965.

²⁸ Косев, Д. Външна политика на България при управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931 г.). -С.,1995.; Септемврийското въстание 1923 г. -С., 1973.; Петрова, Д. Самостоятелното управление на БЗНС (1920-1923 г.). -С.,1988.

²⁹ Град Трън. Географски и исторически бележки. Съставител Райчо Тодоров. -С., 1931.

³⁰ Димитров, Т. Босилеградския край в сръбската експанзия към българските земи до 1920 г. -Кн., 1996.; Окупацията на Босилеградско от Сърбия през 1920 г. по сведения на българската интелигенция от този край. // *ВИСБ.*, кн. 1, с. 133-142, 1993.

³¹ Николов, Б. Хронология на по-важните събития в Димитровградско (1483-1961). Ниш, 1963.; Димитровградска хроника. -Ниш, 1969.; Царибродски културно-просветен летопис. -С., 1994.

вен документален източник. Особен интерес предизвиква разделът „Преглед на чуждия печат“, както и ограничения брой поверителни бюлетини. В научно обръщение са въведени документи, осветляващи по нов начин процесите около принудителното откъсване на Западните покрайнини от България. От съществено значение е и „Дневникът на българската делегация на Парижката мирна конференция“, воден от Димитър Станчов; множеството доклади и рапорти на българския представител в Международната разграничителна комисия по определяне на границата между България и КСХС полк. Кисъов; оригиналните дневници и протоколи на българската делегация на Пиротската конференция (1929 г.) и др. Всички те са съществена основа за цялостното концептуално изясняване положението и статута на Западните покрайнини в двустранните българо-югославски отношения за периода 1919-1931 г.

Въведение

България и Югославия след края на Първата световна война (1918-1919 г.)

Датата 11 ноември 1918 г. бележи края на една от най-кръвопролитните войни на двадесетото столетие, неслучайно наречена от съвременниците си - Голямата война. Започнала като своеобразен локален конфликт между Сърбия и Австро-Унгария,³² тя бързо прераства в общеевропейска и оттам в световна. В продължение на четири години по бойните фронтове намират смъртта си хиляди войници и офицери, стотици други са ранени и осакатени. Икономическият хаос и разруха стават ежедневие за много държави. Следвоенното устройство на Европа се изгражда на свиканата в началото на 1919 г. в Париж мирна конференция. На нея се проявяват двете нови тенденции в европейската политика - на победителите и на победените. Приетите решения, намерили отражение в подписаните мирни договори³³, нагледно показват установената следвоенна система, наложена от принципа „разделяй и владей“. На стария континент започва ново преразпределение на силите. Франция все повече дава заявката си за водеща европейска нация, с което се стреми да измъкне от ръцете на Великобритания ръководната роля при определяне съдбата на народите. Подобни, макар и белязани в началото с неуспех амбиции проявява и новопоявилата се на политическата сцена извъневропейска сила - Съединените американски щати (САЩ). Останалите водещи до този момент европейски държави - Италия, Германия и Австро-Унгария, са изтикани на по-задни позиции. В края на 2-то десетилетие на XX в. европейската карта претърпява съществени изменения. Държави изчезват, други се обединяват и променят. Една от най-големите до момента - австроунгарската монархия, се разпада. На нейно място се появяват три нови самостоятелни държави - Австрия, Унгария и Чехословакия. Части от бившата ѝ територия се вливат в земите на съседите ѝ. Своего самостоятелно държавно начало поставя Полша. За фактор в евро-

³² Непосредственият повод за Първата световна война е убийството на 15/28 юни 1914 г. в Сараево на австро-унгарския престолонаследник Франц-Фердинанд от членове на сръбската националистическа организация „Черна ръка“.

³³ Мирният договор с Германия е подписан във Версай на 29 юни 1919 г.; Мирният договор с Унгария е подписан в Трианон на 16 юли 1919 г.; Мирният договор с Австрия е подписан в Сен Жермен на 10 септември 1919 г.; Мирният договор с България е подписан в Ньой на 27 ноември 1919 г.; Мирният договор с Турция е подписан в Севър на 10 август 1920 г.

пейската политика започва да претендира Съветска Русия.

На Балканите последиците от Първата световна война оставят трайни следи. Претърпели в продължение на седем години три войни, те си остават огнище на непримирими противоречия. Румъния, Гърция и новоизграденото Кралство на сърби, хървати и словенци (КСХС) придобива самочувствие на водеща държава при определяне бъдещите стъпки на балканската политика. България и Турция, в качеството си на победени във войната страни, се стремят отново да си възвърнат старите позиции. Малка Албания продължава да бъде обект на влияние и интерес от страна на своите съседки Италия и КСХС. Черна гора престава да бъде самостоятелна държава и се влива в триединното сръбско кралство. Така националният въпрос на Балканите се усложнява. Вместо разрешаване, се стига до нови и то все по-задълбочаващи се проблеми между балканските страни.³⁴ Чрез изземването на земи от една държава и даването им на друга, се създават основания за бъдещи противоречия. Всички те имат своя предистория, оставила траен отпечатък върху цялостното развитие на Балканския полуостров.

* * *

Още в първите години на XX в. в Белград все повече привърженици намира старата идея Сърбия да се превърне в обединителен център на южните славяни. Инициатори са професорът от Белградския университет Вл. Карич и министърът на външните работи на Сърбия д-р М. Милованович. С правителствена подкрепа проф. Карич издава учебник по география, в който се акцентира върху ареала на разпространение на сръбската нация. Той го определя като обширна област, обхващаща не само тогавашните сръбски предели, но и Македония, части от Северна Гърция, Северна Албания, Черна гора, Босна и Херцеговина. Най-сигурна, според Карич, е северната граница на сръбската нация, която достига унгарските земи до гр. Печ, а на североизток до градовете Арад и Темешвар (Тимишуара).³⁵ В годините на Балканските войни (1912-1913 г.) това виждане се доразширява и се превръща в основа на засилена сръбска пропаганда и подготвяне от Белград на условия за ново териториално разширение. Избухналата Първа световна война отприщва нови националистически стремежи сред част от водещата сръбска интелигенция. Още в началото на военните

³⁴ Манчев, Кр. История на балканските народи. -В. Т-во, 1989.; Великите сили и националният въпрос на Балканите между двете световни войни. // Великите сили и Балканите в ново и най-ново време, с. 190-199. -С., 1985.; Трайков, В. Идеологически течения и програми в националноосвободителните движения на Балканите до 1878 г. -С., 1978.

³⁵ Илчев, Ив. Родината ми права или не. Външнополитическата пропаганда на балканските страни (1821-1923), с. 34. -С. 1996.

действия за белградските дипломати става ясно, че независимо от развоя на събитията по бойните фронтове бъдещата съдба на народите ще се решава не там, а на една предстояща мирна конференция. Всъщност тази идея първоначално се заражда и е предмет на обсъждане най-вече в средите на видни сръбски учени и общественици. Голяма част от тях смятат, че предстои ново преразпределяне на силите в Европа. Ето защо Сърбия не трябва да стои настрана от новите течения в политиката, а да бъде готова за всякакви случайности и събития. Водената от Белград пропаганда става особено агресивна. В унисон с тази засилваща се тенденция са и лансираните от проф. Цвиич³⁶ виждания, намерили отражение в публикуваните от него в Париж географски карти. В тях той посочва, че сърби живеят в много от притежаваните в настоящия момент от България земи. За сръбско Цвиич припознава основната част от населението в Радомирско, Кюстендилско и цяла Македония, а впоследствие разширява ареала му още по-навътре в българските земи - чак до р. Искър.³⁷ Всичко това звучи като отглас на възраждане на старата сръбска политика от времето на Илия Гарашанин - за сръбската ръководна роля на Балканите. Първата стъпка на Белград към изпълнението на предназначения план е изграждането на единна южнославянска държава с първостепенна цел - обединяването на всички сърби, хървати и словенци в една държава, естествено под ръководството на Сърбия. В този момент, сред иначе единните при лансирането на подобни амбиции сръбски политици, се очертават две тенденции.

Изразител на първата тенденция е сръбският премиер-министър Никола Пашич.³⁸ Още през есента на 1914 г. той се обявява за изграждане на новата държава. Тя обаче не бивало да излиза извън „сръбските национални рамки“, като се запази суверенитетът на Сърбия.³⁹ По негово предложение на 24 ноември/7 декември 1914 г. сръбският парламент (Скупщината) гласува „Програма за освобождаване и обединяване на всички сърби, хървати и словенци“.⁴⁰ Втората тенденция се защитава от двамата най-изявени лидери на югославската емиграция - Фр. Супило⁴¹ и

³⁶ Цвиич, Йован (1865-192) - Сръбски географ и геолог. Професор по география в Белградския университет. Председател на етнографската секция в сръбската делегация на Парижката мирна конференция (1919 г.).

³⁷ Cvijić, J. La péninsule Balkanique. // Géographie Humaine. -Paris, 1918.

³⁸ Пашич, Никола (1846-1926) - Сръбски държавен и политически деец. Лидер на Радикалната партия. Премиер на Сърбия от 1905-1918 г., а след това с малки прекъсвания до 1926 г. на КСХС.

³⁹ Христов, Хр. България..., с. 70.

⁴⁰ Sisić, F. Documenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (1914-1919), s. 10. - Zagreb, 1920.

⁴¹ Супило, Франьо (1870-1917) - един от лидерите на хърватската емиграция в 20 -те години на XX в.

д-р А. Трумбич⁴². За тях бъдещата югославска държава би трябвало да се създаде единствено като „органичен съюз с равно участие в него на сърби, хървати и словенци, а не една разширена Сърбия“.⁴³ Макар и твърде популярна тази идея, под влиянието на разигралите се политически събития бързо се изоставя. Супило и Трумбич стават инициатори на сформирания през есента на 1914 г. „Югославски комитет“, чието седалище първоначално е Рим, после Лондон и накрая Париж.⁴⁴ На 6 май 1915 г. до правителствата на Франция, Великобритания и Русия е изпратен изработеният от комитета мемоар, в който се защитава идеята за обединение на всички югославянски народи. В него новата държава се разглежда като целокупност на: Сърбия, Черна гора, Босна и Херцеговина, Далмация с островите, Хърватско и Словения с Фиуме (Риека), Войводина с Бачка и Банат, Истрия с островите и Триест, Горица.⁴⁵ За най-подходяща форма на управление се посочва конституционната монархия, в която парламентът играе решаваща роля, а властта на монарха значително да се ограничи.⁴⁶ Страните от Антантата се призовават да осъществят един своеобразен „политически протекторат“ над „южнославянските земи“. Предложението е отправено най-вече до двете водещи за момента европейски сили - Франция и Великобритания.⁴⁷ Постепенно многобройната югославска емиграция се превръща в една от основните движещи сили, тласкащи към сформирането на нова южнославянска държава. В нейните редици се забелязва известно разбъркване и неединомислие. Обособяват се няколко групи и течения:

— Първа е групата на т. нар. „централисти-монархисти“, които не се отказват от представите си за „Велика Сърбия“. Техен лидер е редакторът на излизания в Женева вестник „La Serbie“ Л. Маркович. Към тях се присъединяват и привържениците на консервативното течение сред емиграцията, начело с Й. Томич. Обединяващо звено в техните възгледи е виждането им, че Хърватско, Словения и Черна гора трябва да се присъединят към

⁴² Трумбич, Анте (1864-1938) - хърватски лидер, около когото гравитира по-голямата част от хърватските интелектуалци. Привърженик на монархическия строй на управление в нова Югославия. Председател на създадения през 1914 г. в Лондон „Югославски комитет“.

⁴³ Христов, Хр. Цит. съч., с. 70.

⁴⁴ Югославският комитет е неправителствена организация основан под влияние на Пашич. Неговата цел е да се бори най-вече срещу италианските претенции в Адриатика. Замислен е като самостоятелна пропагандна институция, разположена извън пределите на югославската държава, пряко финансирана от Белград. Комитетът намира опора главно в средите на югославската емиграция в Канада и САЩ. Съюзник открива и в лицето на някои влиятелни френски и английски политически дейци.

⁴⁵ Sisič, F. Documenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Sloveneca (1914-1919), s. 27. -Zagreb, 1920.; CIBAL, AMAEF, Serie:Guerre 1914-1918, Autriche - Hongrie, Vol. 159-160, p. 25-35.

⁴⁶ Писарев, Ю.А. Образование югославского государство, с. 356-357. -М., 1975.

⁴⁷ Пак там.

Сърбия, като си запазят известно, но доста стеснено самоуправление. За върховна власт се възприема династията на Карагеоргиевичите. Като резервен вариант е от обединението да се изключи Черна гора, но в бъдеще и тя да мине под скиптър на управляващата сръбска династия;

– Към втората група се присъединяват радетелите за републикански строй на управление – „републиканците“. Привърженици на това течение са най-вече емигрантите-студенти, живеещи в Канада и САЩ. В своите виждания те се обявяват срещу все повече изпъкващия хегемонизъм на Сърбия. Идеалът им за бъдещото устройство на новата държава е да се изгради конституционно-демократична република, в която отделните граждански единици да притежават автономни права. Различията сред републиканците се заключават в липсата на единно становище по въпроса – федеративна или централизирана да бъде новата република. Възникналите спорове са отразени в издадената в края на 1915 г. в Париж брошура „L'unité jugoslave“ („Югославянското единство“). Появява се и една разновидност на републиканското течение с привърженици из средите на бившите военнопленници от австро-унгарската армия, върнали се от Съветска Русия;

– Като междинна се очертава трета група, чиито привърженици не подкрепят нито монархията, нито републиката. Те издигат искането си за незабавна демократизация на политическия живот в нова Югославия, без оглед на това какъв ще бъде нейният статут. Водещ лозунг става намиращата все повече привърженици идея за общославянско единство. Обединяващо звено е отрицанието на сръбския хегемонизъм.

Извън изброените виждания на трите течения в средите на югославската емиграция все по-голяма популярност, както в нейните среди, така и в редиците на сръбските управляващи, намират възгледите лансирани от проф. Цвиич и създадената от него „Югославска демократична лига“. Забелязва се постепенно изоставяне на лансираната от същите хора идея за „Велика Сърбия“. Многократно проф. Цвиич в свои публични изказвания застъпва становището, че старите възгледи трябва да отстъпят на новите, че ако се продължи по водения досега път, ще се стигне до отблъскване от страна на Сърбия на останалите народи, желаещи да се обединят с нея.⁴⁸

Междувременно положението в окупираните от Австро-Унгария югославски земи става все по-напрегнато. Във Виена съзнават, че запазването на тези земи под скиптър на австро-унгарския монарх би могло да стане единствено ако се провъзгласят известни облекчения и свободи на местното население. В тази връзка на заседанията на австрийския парламент през пролетта на 1915 г. са поканени да присъстват и представители

⁴⁸ Bastajič, G. Jygoslavenska demokratska liga i nejni predhodnici. // Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 3-4. 1962.

на Словения и Далмация. Делегатите от тези райони, обединени в един клуб, изработват документ, наречен „Майска декларация“. В него се говори за оставане на посочените земи в границите на Хабсбургската монархия, идея ползваща се с популярност в Словения и Хърватско.⁴⁹ Подтикнат от разигралите се събития сръбският министър-председател Н. Пашич търси съмишленик в лицето на А. Трумбич. От 15 май до 20 юли 1917 г. между двамата протича серия разговори. Водената политика на тотална хегемония от страна на сърбите и идеята за „Велика Сърбия“ постепенно се заменят с известни отстъпки спрямо другите народности, които се планира да участват в новата югославска държава. Дори известният с непримиримата си позиция за отстояване на това виждане Пашич се вижда принуден да склони на известни компромиси. Следствие проведените разговори се появява нов документ, озаглавен „Декларация от о. Корфу“ и оповестен на 20 юли 1917 г. В него се определя за важен момент разгромът на Австро-Унгария във войната и образуването на една единна югославянска държава. Предвижда се създаването на триединно Кралство на сърби, хървати и словенци, чието по-нататъшно устройство да се определи от бъдещото Велико народно събрание, призвано да изработи конституцията на новата държава. За неин основен принцип се посочва „конституционна, демократична и парламентарна монархия начело с династията на Карагеоргиевичите“.⁵⁰ Постигнатото споразумение се предшества от известен сблъсък на мненията. Пашич привидно отстъпва от досегашните си позиции. Той не се отказва от идеята Сърбия да стане обединително и водещо звено в новото държавно образувание. От своя страна Трумбич е привърженик на еволюционната тактика. Той се изказва първо за освобождение и по-късно за обединение на южнославянските народи.⁵¹ Край на споровете слага полученото през есента на 1918 г. от Париж известие, че в най-скоро време в заседаващата там мирна конференция предстои разглеждане на югославския въпрос. Вестта се потвърждава в изпратената от Югославския комитет телеграма, че Антантата е съгласна със създаването на новата югославска държава. Сръбското правителство се изправя пред задачата да намери най-верния път за обединение под негово ръководство. За целта в хърватската столица Загреб е изпратена сръбска военна мисия начело с подполковник Д. Симович. На 13 ноември 1918 г. той се среща с двама от хърватските лидери – А. Павелич и Лоркович. По време на разговорите сблъсъкът

⁴⁹ Палешутски, К. Македонският въпрос..., с. 13.

⁵⁰ По-подробно за преговорите на о. Корфу и приетата там декларация Вж. Спасић, М. Сърбија 1918 године и стваранье југославенске државе. // Историйски институт Београд, *Зборник радова*, кн. 7. 1988.

⁵¹ Палешутски, К. Унитаризъм и федерализъм в югославските земи до образуването на социалистическа Югославия. // *Международни отношения*, кн. 4, с. 80. 1972.

се разгаря поради подновените от сръбска страна тенденции за хегемонизъм. Симович предава становището на Белград за засилен централизъм при устройството на новата държава, докато хърватите продължават да настояват за изпълнение на техните виждания за федеративен начин на управление. Сръбският представител оповестява твърдото решение на своето правителство, че в случай на отказ за постигане на единодействие, той е упълномощен да се обърне към властите в Далмация, Войводина, Босна и Херцеговина с призив да се присъединят към сръбското кралство. По своята същност това би довело до пълна изолация на Хърватско и Словения.⁵² Аналогична с мисията на Симович е тази на Б. Терзич в Босна и Херцеговина. За разлика от хърватите и словенците, босненци и херцеговинци в по-голямата си част се изказват за незабавно присъединяване към Сърбия, без предварително поставени условия. В допитване, проведено на 27 ноември 1918 г., за този акт се изказват 11 местни органи на самоуправление, в това число и народното представителство на най-крупната област в региона - т.нар. Баня Лука република.⁵³

С ускорени темпове сръбското правителство извършва подготвителна работа по присъединяване във Войводина и Черна гора. По силата на сключената Белградска военна конвенция между Сърбия и Войводина сръбските военни части засилват своето присъствие в южните райони на Банат, Бачка, Бараня и Срем. На 11 ноември 1918 г. в Белград се създава „Комитет за присъединяване на Войводина към Сърбия“. Съвместно със създадения в Нови Сад „Сръбски народен комитет“ се провеждат избори в 211 общини. От оповестените резултати става ясно, че от избраните 757 депутати 578 са сърби. Едновременно с това под влияние от Белград Народната скупщина на Черна гора приема решение да се свали управляващата черногорска династия на Негошич-Петрович и се обявява за присъединяване към Сърбия. По този начин и в двата региона фактическата власт преминава в сръбски ръце.⁵⁴

Използвайки благоприятната обстановка на 1 декември 1918 г. принц-регентът Александър в нарочна декларация провъзгласява създаването на новото държавно обединение - Кралство на сърбите, хърватите и словенците (КСХС).⁵⁵ На 6 декември 1918 г. е съставено първото правителство на новооповестената държава, начело на която застана дотогавашния сръбски министър-председател Н. Пашич.⁵⁶ Правителственият състав е разнороден.

⁵² Писарев, Ю.А. Цит. съч., с. 339-342.

⁵³ Пак там, с. 348-349.

⁵⁴ Торовић, Вл. Историја Југославије, с. 591. -Београд, 1933.

⁵⁵ Bidisavljević, S. Stvaranje države Srba, Hrvata i Slovenaca, s. 180-181. -Zagreb, 1958.

⁵⁶ Пак там, с. 181.; Джурич, М. Образование многонационалног государства Югославии (1918-1921), с. 30 и сл. -М., 1970.

Най-ясно това личи при разпределянето на силовите министерства: за заместник министър-председател е назначен лидерът на словенците д-р А. Корошец⁵⁷, за министър на вътрешните работи видният хърватин Св. Прибичевич⁵⁸, за министър на външните работи А. Трумбич.⁵⁹ Въпреки това принц Александър проявява неудовлетворение от състава на новия кабинет и десет дни след съставянето му, Пашич се вижда принуден да подаде оставка. На 20 декември с.г. се съставя новото правителство на КСХС, оглавявано от Ст. Протич.⁶⁰ В него освен досегашните министри Трумбич, Корошец и Прибичевич влизат още и представители на Босна, Херцеговина и Черна гора. Превесът обаче остава в ръцете на сърбите - от 20 министри 16 са сърби.⁶¹ Пред новата държава и нейното правителство се изправя въпросът за официалното признаване от Великите сили. В Париж, на заседанията на започналата там мирна конференция, изпратената от Белград делегация се легитимира като представител вече не само на дотогавашното Кралство Сърбия, а на новото триединно КСХС. Пашич и останалите делегати подемат бурна кампания за признаването на новото държавно обединение. Великобритания и сръбската покровителка Франция, първоначално заемат изчаквателна позиция. Пречка пред желанието им за официално признаване на новата югославска държава те срещат в приетия през 1915 г. Лондонски протокол. С него те поемат пред Италия задължението тя да бъде компенсирана по всякакъв начин, включително и териториален, за сметка на присъединяването към Антантата. Именно поради тази причина те биват изпреварени от САЩ. На 7 февруари 1919 г. държавният секретар на САЩ Р. Лансинг отправя публична декларация, с която се признава триединното кралство за легитимно. Неговият пример е последван от представителите на Гърция, Швейцария и Чехословакия. Няколко месеца по-късно, в периода 1-5 май, декларации в същия дух правят и външните министерства на Франция и Великобритания.⁶² Най-силен противник на признаването си КСХС среща в лицето на Италия, която от своя страна продължава да отстоява искането за изпълнение на Лондонския протокол. В същото време италианските окупационни войски все още присъстват в по-голямата част от Далмация. Не е случаен и фактът, че именно в този момент отново се повдига т. нар. черногорски въпрос, като италианските дипломати подкрепят крал Ни-

⁵⁷ Корошец, Андрей - лидер на словенските клерикали, създател и ръководител на Словенската народна партия.

⁵⁸ Прибичевич, Светозар - лидер на просръбски настроените хървати. Ръководител на Демократическата партия.

⁵⁹ Bidisavljevič, S. Stvaranje..., s. 182.

⁶⁰ Протич, Стоян - виден сръбски политик.

⁶¹ Джурич, М. Цит. съч., с. 30 и сл.

⁶² Bidisavljevič, S. Stvaranje..., s. 183.; Писарев, Ю.А. Цит. съч., с. 366-377.

кола.⁶³ Подтикнат от тях, малко по-късно той заминава за САЩ, за да търси там съюзници за връщането си като крал в Подгорица. Във всичките си изказвания той се обявява срещу създаването на КСХС под ръководството на Сърбия. В отговор на неговите молби в Черна гора пристига американска мисия, която обаче стига до заключението, че всички са за образуването на новата държава.⁶⁴ След мъчителни преговори, по време на които Пашич се вижда принуден да склони на не един компромис, се постига споразумение за създаването на т. нар. Рапалска област под суверенитета на новоучредената международна организация - Обществото на народите (ОН). По същество спорът между Югославия и Италия се заключава в добиване на владение над Фиуме (Риека), Задар, Кварнерските острови и някои други пунктове в региона. С подписването на Рапалския договор (12 ноември 1920 г.) Италия добива гр. Задар и околностите му, а също така някои острови по далматинското крайбрежие: Лошин, Ластово, Пелогруж, Црез. Градът Фиуме с прилежащата му област образуват една свободна и независима зона. По отношение на икономическите и търговските въпроси между двете страни се предвижда създаването на смесена комисия, която в разстояние на два месеца да представи пред своите правителства проект за тяхното уреждане.⁶⁵ С постигането на това споразумение югославската държава получава признание и от Италия.⁶⁶ Така границите на КСХС юридически се установяват в периода 1919-1920 г. Те се изработват по време на заседанията на Парижката мирна конференция и последвалите я по-късно двустранни срещи, и се регламентират в подписаните Сен-Жерменски, Трианонски, Ньойски и Рапалски договори. По този начин приключва първият етап от замисленото в Белград териториално разширение на сръбската държава. Във вътрешнополитически план белградските политици активизират своята дейност към консолидиране и укрепване на новата държава. На 12 декември 1920 г. започва работа новоизбрания югославски парламент. Неговата задача се състои главно в изработването на бъдещата конституция. След няколкомесечни дебати на 28 юни 1921 г. се приема и гласува новият основен закон на

⁶³ Крал Никола - представител на управлявалата в Черна гора династия на Негошич-Петровици.

⁶⁴ Стојанчевић, Вл. Политически и международни положај Србије од уједињења 1 децембра 1918 до Париске конференције мира 1919. // *Зборник радова* Историјски институт. Научни скуп. Србија на крају првог рата, кн. 8, с. 15. - Београд, 1990.

⁶⁵ Манчев, Кр. Югославия и международните отношения на Балканите (1933-1939 г.), с. 14. - С., 1989.; БТА, Бюлетин № 495, Първи, 15.XI.1920, л.1. Съобщавайки за подписването на двустранния италианско-югославски договор, белградската информационна агенция "Авала" го коментира по следния начин: "По отношение на Югославия той не е много добър. Политика обаче не се прави със сърцето, а с разума".

⁶⁶ БТА, ПЧП, Бюлетин № 379 - из съобщения в чуждата преса - *Le Temps; Idea Nazionale* и др. от 15.XI.1920 г.

КСХС.⁶⁷ В негова подкрепа се изказват 223 депутати, от които 184 сърби, 18 мюсюлмани, 11 словенци и 10 хървати. Против се обявяват 35 депутати. Приема се държавата да се изгради като централизирана монархия под скиптър на Карагеоргиевичите, обявена за „единна държава на народ с три имена“, населявана от „сърбо-хърватско-словенска народност“, която говори на „сърбо-хърватско-словенски език“ и пише на две азбуки - кирилица и латиница.⁶⁸ Във външнополитически аспект от значение за КСХС е проявеният стремеж да запази първенстващата роля на Балканите, която получава след Първата световна война. Спрямо своя източен съсед - България, Белград започва активна и настъпателна политика. И в следвоенните години в отношенията между двете страни като преграда продължава да стои спорът по македонския въпрос. В по-друг аспект се развиват взаимоотношенията на Югославия с останалите ѝ съседи. По времето на Парижката конференция тя действа в непрекъснат контакт със старите си съюзници - Гърция и Румъния. Открит остава въпросът за сръбския излаз на Бяло море. За целта с Гърция се сключва конвенция, чрез която Белград си осигурява използването на Солунското пристанище за търговски цели. В него се формира т. нар. „Сръбска зона“. По този начин сръбската страна си осигурява безпрепятствен транзит на стоките си по жп линията Гевгели-Солун.⁶⁹ След като до известна степен Белград успява да затвърди водещата си роля на Балканите, започва търсене на нови съюзници. При новата обстановка възниква въпрос за взаимоотношенията с Чехословакия.⁷⁰ Значимостта му се доказва от факта, че това е първата държава, с която новото КСХС сключва съюзен договор (още на 14 август 1920 г.). Съставен от 6 члена, той е насочен изцяло срещу Унгария.⁷¹ През април 1921 г., в румънската столица Букурещ се осъществява среща между външния министър на Румъния Т. Йонеску и тамошния чешки посла-

⁶⁷ Тъй като в деня на подписването на новата конституция се отбелязвал празника на сръбския светец Св. Вида, то тя става популярна с името „Видовденска“.

⁶⁸ Culinović, F. Dokumenti o Jugoslavije. Historiat od osnutka zajednocke do danas, s. 216-230. -Zagreb, 1968.

⁶⁹ ЦДА, ф. 134 к, оп. 1, а.е. 451, л. 41.

⁷⁰ Връзките между двете славянски страни не са нещо ново. По време на Първата световна война видните чешки политици Томаш Масарик и Едуард Бенеш (бъдещи президент и министър на външните работи на Чехословакия), неведнъж влизат във взаимодействие с много от сръбските политици. В следвоенните години съюзът между двете държави се налага и от необходимостта за общо противопоставяне срещу зараждащите се унгарски претенции. Тласък за това дава и опитът на бившия хабсбургски монарх Карл, който в средата на март 1921 г. предприема стъпки за завръщането си в Унгария. Срещу тези му намерения остро се противопоставят Югославия, Чехословакия и Румъния. Между тях започва енергична кампания за сключване на общ отбранителен съюз. По-подробно Вж.: Vanku, M. Mala Antanta..., s. 9-18.; Язькова, А. Малая Антанта..., с. 62-154.

⁷¹ БТА, Бюлетин № 488, Първи, 11.XI.1920 г. - съобщение на агенция „Авала“.

ник. На 23 април те подписват двустранен договор, който е почти идентичен със сключения между Белград и Прага съюстен договор. Към основния текст се прибавят два секретни протокола, които регламентират намесата на двете страни при евентуален военен конфликт.⁷² На 5 юни 1921 г. Йонеску пристига в Белград, където започва разговори с Пашич. Те се водят около идеята за военна конвенция, която да разшири отбранителната програма на държавите им. Двете страни са единодушни в искането си - сключения договори за мир с Австрия, Унгария и България да се изпълнят в цялостния им вид, при който са подписани. При евентуална военна интервенция от страна на Унгария или България, спрямо някоя от двете държави, те си обещаваат взаимна военна подкрепа. Текстът на договора, подписан на 7 юни 1921 г, се публикува в пресата един месец по-късно⁷³, последван и от сключената през август 1921 г. военна конвенция между Югославия и Чехословакия. Постигнатите договорености „гарантират“ сигурност на Югославия за евентуални нападения откъм България и Унгария. Не така обаче стои въпросът с опасността от подобни действия от страна на Италия. Опасения за своята сигурност имат и останалите две държави - Румъния и Чехословакия. До последно Румъния остава „незащитена“ откъм изток, т.е. в случай на конфликт със Съветска Русия заради Бесарабия. Чехословакия също продължава да изпитва опасения и подозрения спрямо Унгария.⁷⁴ По този начин сформираното чрез двустранни договори обединение между Югославия, Чехословакия и Румъния, известно като „Малката Антанта“ или „Малкото съглашение“, се превръща във военно-политически блок на тези страни.⁷⁵

* * *

Непосредствено преди и по време на Първата световна война става ясно, че в решаването на наболелите балкански проблеми се открояват няколко фактора. Вътрешнобалкански, засягащи националноосвободителните движения на отделните балкански народи и споровете между самите

⁷² Язькова, А. Цит. съч., с. 158-159.

⁷³ Пак там.; БТА, Бюлетин № 334, Първи, 13.VII.1921 г. - съобщение на агенция „Авала“.

⁷⁴ Данева-Михова, Хр. Балканско-Локарнската политика и противоречията между западните империалистически сили през втората половина на 1926 г. // ГСУ, Идеолог. кат., , с. 18-22, 39-47. 1953-56.

⁷⁵ Амбицията на страните от „Малката Антанта“ личи в изявлението на Бенеш, направено пред комисията по външните работи на чехословашкия парламент. В него той заявява: „Съюзът между Чехо-Словашко, Югославия и Румъния ще упражни дълбоко влияние върху политическото развитие на тези три държави. Той ще бъде от първостепенно влияние върху европейската политика въобще“. Според него целта е да се противопоставят на реваншистките настроения в Австрия и Унгария, както и на плановете за създаването на т. нар. Дунавска федерация. // БТА, Бюлетин № 376, Втори, 3.IX.1922 - съобщение на Чехословашкото бюро по печата.

балкански държави и външни, извънбалкански фактори, съсредоточени върху геостратегическите и политическите интереси на великите сили към този регион.⁷⁶ Второто десетилетие на XX в. е белязано от засилени действия на балканската дипломация, насочени към решаване на многобройните противоречия. Двете балкански войни (1912-1913) са тържество именно на тактиката за военно разрешаване на балканските проблеми. България за разлика от своите съюзници претендира за земи, населени изключително с българско население, неоспорвано право и до момента от никой. След участието си във Втората балканска (Междусъюзническа) война българската държава преживява първата си национална катастрофа. До голяма степен тя е следствие от натрупалите се многобройни фактори от вътрешно и външнополитическо естество. Тук проличава и неумело водената българска външна политика, позволила съгласяване с идеята за делимост на Македония. Често емоциите и личните интереси надделяват над трезвия размисъл. Равносметката на този драматичен период от българската история е показателен - загубване на нови територии, придружено от големи човешки жертви и икономическа разруха.⁷⁷ Чрез участието си в Първата световна война България показва, че наред с останалите балкански държави, тя също предявява претенции за разрешаване на националните си проблеми. Днес е лесно да се запитаме дали това е най-удачно избраният път. Но в сложната и напрегната обстановка, когато Европа е превърната в барутен погреб и почти всички европейски държави участват във войната, едва ли може да допуснем, че България ще остане настрана. Така българската държава и народ се озовават въввлечени в един световен конфликт, в който се преплитат сложни политически, стратегически и икономически интереси на всички държави.

В средите на българските политици съществуват привърженици и на двата враждуващи блока - Антантата⁷⁸ и Централните сили⁷⁹. С включването на страната във войната споровете към коя страна да се присъедини България до известна степен замират. На свое заседание Народното съб-

⁷⁶ Манчев, Кр. Великите сили и националният въпрос..., с. 190.

⁷⁷ Участието на България в Балканските войни (1912-1913 г.) е подробно изследвано от Марков, Г. България в Балканския съюз срещу Османската империя (1912-1913 г.). - С., 1989.; Българското крушение 1913. - С., 1991.; Лалков, М. Балканската война. - С., 1982.

⁷⁸ Антанта (Съглашение) - военнополитически блок сключен преди Първата световна война между Великобритания, Франция и Русия за общо действие по време на война. Впоследствие към тях се присъединяват и други държави.

⁷⁹ Централен съюз - военнополитически блок сключен между Германия и Австро-Унгария. По време на Първата световна война към тях се присъединяват още България и Турция.

рание одобрява предложението, направено от кабинета на д-р В. Радославов, за извънреден кредит за водене на войната, в размер на 500 млн. лв.⁸⁰ Настъпилите впоследствие събития - променливостта на бойните действия, революцията през 1917 г. в Русия и пр., довеждат до сътресение в политическата ситуация в България. Очертаващото се поражение на Централните сили предизвиква буря от взаимни нападки и клевети сред представителите на отделните политически формации. Необходимото в този напрегнат момент единодушие се оказва непостижимо за българския политически елит. След първоначалните си успехи българската армия започва да търпи несполуки. По същество тя е дислоцирана на няколко фронта: Първа армия настъпва към Сърбия, където отвоюва Моравската област. По този начин към България отново се присъединяват градовете Пирот и Ниш; Втора армия е съсредоточена в района на Македония. Спирането на нейното настъпление по заповед на германското командване, дава възможност на съглашенските сили да се организират в района на Солун и околностите му. Така българският устрем на Южния фронт бива осуетен. Неуспехите и бездействието на българските войски пораждат негодувание сред войниците, засилило се особено през лятото и есента на 1918 г. То достига своя връх след проведената в средата на септември офанзива от страна на съглашенските войски. На 14 септември след усилена артилерийска подготовка се дава началото на активно настъпление по целия Южен фронт. На 18 септември в района на Добро поле е извършен пробив и българската армия е принудена да отстъпи. Поради тактически грешки, части от нея не успяват да се оттеглят навреме и се оказват обкръжени. На българското правителство не остава друга възможност, освен да поиска примирие. С посредничеството на американския дипломат Д. Мърфи, се осъществява контакт с главнокомандващия съюзническите сили в региона маршал Франше Д'Епре.⁸¹ На 27 септември българските делегати А. Ляпчев, ген. И. Луков и С. Радев заминават за Солун, където се помещава главната квартира на съюзническите войски на Балканите. По молба на София българските парламентъори се придружават от Мърфи и аташето в американското посолство в София А. Уокър.⁸² Несигурността в България, както и опасността от разпространение на болшевизацията в страната, кара съюзниците да ускорят подписването на примирието с България. На 29 септември 1918 г. се подписва документ, с който се слага край на участието на България във войната. С него се урежда въвеждането на съюзнически войски в страната; прекъсване на всякакъв род отношения между Бъл-

⁸⁰ Стенографски дневници на XVII ОНС, 2 РС, 5 з., 18.XII.1915 г., с. 43-69.

⁸¹ Муравиев, К. Договорът за мир..., с. 39.

⁸² Пак там.

гария и бившите ѝ съюзници от Централните сили; незабавна демобилизация на българската армия, като войниците, останали в деня на подписването западно от Скопския меридиан, се задържат в плен.⁸³

Катастрофалното излизане на България от Първата световна война е резултат от натрупването на няколко фактора. Най-общо те могат да се обобщят в две групи: на първо място България е силно изтощена от водените до момента две балкански войни. Вътрешнополитическата ситуация е изострена, страната изпада в пълна икономическа разруха. На второ място, въпреки предварително сключените договори между българската държава и нейните съюзници от Централните сили, тя е оставена сама да защитава позициите си в Македония срещу напора на обединените въоръжени части на съглашенските държави и техните балкански партньори, което допълнително усложнява обстановката.⁸⁴ Със сключването на примирието българското правителство преследва двояка цел. От една страна, то иска да не допусне територията на страната да се превърне в арена на въоръжени стълкновения, а, от друга - да придобие, доколкото е възможно, някои от териториите в Тракия и Добруджа. Увереност в това му дават някои изявления, направени по-рано от представители на английското правителство, с които то призовава България да излезе от войната срещу известни компенсации. Нищо такова в текста на сключеното в Солун примирие не е споменато.⁸⁵ Непосредствено след излизането от войната българското правителство е поставено пред изпитанието да разреши сложните вътрешни и външнополитически задачи. Несигурността постепенно отстъпва място на известна политическа стабилност. След създаването на КСХС, предприятиите от него първи стъпки печелят симпатиите на голяма част от българските политически партии и общественост. Това се дължи най-вече на факта, че като първостепенна и най-важна задача на новата държава се оповестява освобождението на всички подтиснати под австро-унгарска власт народи. Тема, към която българите са особено чувствителни. Ето защо обявените от Белград национално-освободителни стремежи се посрещат с въодушевление, най-вече сред привържениците на известните със славянофилските си възгледи партии - Народната и Прогресивнолибералната. В своите виждания те изказват надежда, че „сърбизмът е изживял своето време” и правителството

⁸³ Текстът на Солунското споразумение е публикуван от **Кесяков, Б.** Принос към дипломатическата история на България (1878-1925). Т. I, с. 80. -С., 1923.; По въпроса **Митев, Д.** Съглашенските държави и Солунското споразумение през 1918 г. // *ИПр.*, кн. 2, с. 3-14. 1988.

⁸⁴ **Христов, Хр.** Революционната криза в България (1918-1919 г.), с. 187 и сл. -С., 1957.

⁸⁵ **Данев, Ст.** Най-нова дипломатическа история, с. 119-120. -С., 1935.

на новото кралство ще се противопостави на всякакви такива намерения.⁸⁶ Подобни виждания споделят и левите партии в България - на земеделците и социалдемократите. Разногласие между тях се появява тогава, когато се изразява мнение по отношение на въпроса - за или против създаването на една Балканска федерация.⁸⁷

* * *

На 27 ноември 1919 г. в парижкото предградие Ньой българският министър - председател Ал. Стамболийски е принуден да сложи подписа си под изработения мирен договор. В териториален и военен аспект България губи изключително много. От страната се откъсват нови земи - взема се излазът на Бяло море, потвърждава се отнемането на Южна Добруджа, загубват се т.нар. Западни покрайнини и Струмишко. Българската държава се лишава от правото на собствена армия. Политически над България се поставя опеката на Съюзническата контролна комисия, като орган наблюдаващ вътрешното развитие на страната и следящ за стриктното изпълнение на клаузите в Ньойския мирен договор. В икономически аспект положението е същото - България е поставена в зависимост от големите западни страни. Създалата се следвоенна икономическа криза е породена от: 1. Войните, водени в периода 1912-1918 г. довеждат до загуба на територии. Това слага негативен отпечатък и върху развитието на стопанството - губи се Южна Добруджа, която до 1913 г. дава 1/4 до 1/5 от износа на зърнени храни и е основен производителен район; откъсването на територии стеснява вътрешния пазар. България е принудена да преориентира своето земеделие основно към сеене и износ на ориенталски тютюн, който става главен експортен артикул вместо зърнените храни. Дотогава тютюнопроизводството е обслужвало само нуждите на страната.; 2. В България все по-осезателно се чувства липсата на работна ръка. Недостига инвентар, тъй като наличният в голяма част е изпочупен и унищожен. Към всичко това се прибавят и лошите климатични условия. Така през 1918 г. българското правителство е принудено да внесе от САЩ големи количества брашно при неизгодни условия. Предвоенното равнище на производство в земеделието достига едва през 1925-1926 г.; 3. Реформите в българското земеделие, извършени от правителството на БЗНС - аграрната, насърчаването на кооперациите, създаването на Консорциум за износ на зърнени храни и

⁸⁶ България, бр. 40, 2.1.1919.

⁸⁷ В своите виждания земеделците нееднократно застъпват становището, че бъдещето на Балканите е именно в изграждането на една обща балканска държава. Стамболийски, Ал. Избрани произведения, с. 465-466. -С., 1980.

др., не дават очакваните от техните инициатори резултати; 4. България все още си остава земеделска страна. Развитието на индустриалното производство настъпва с много бавни темпове, за което допринася и тежкото финансово положение; 5. В следвоенния период обезценяването на българския лев продължава да се засилва. До лятото на 1923 г. в бюджета съществуват големи дефицити. Това се осъществява в условия на закъсняло изплащане на някои военновременни разходи, задължения по Ньойския договор и др. Българската държава е обременена с изплащането на огромния и непосилен за нея репарационен дълг, възлизащ на сума от 2 250 000 000 златни франка. Макар и редуциран по-късно от правителството на Стамболийски, този дълг си остава тежко бремене. България се задължава да изплати и обезщетение в натура за нанесени вреди на своите съседи. Въвежда се пълно банкнотно обръщение, като се прекратява довоенната обменяемост на банкнотите срещу злато.⁸⁸

За по-малко от едно десетилетие България претърпява две национални катастрофи, загубва голяма част от територията си, а икономиката ѝ е доведена до границите на фалит. Установената съюзническа контролна комисия започва да следи за изпълнението на предвидените в мирния договор клаузи. Икономическият хаос и разруха се допълват и от започналата криза в политическата система на управление. Всичко това предопределя за нови десетилетия напред съдбата на не едно поколение българи.

⁸⁸ Беров, Л. и др. Цит. съч., с. 116-117.

Част Първа.

Двубоят на Парижката мирна конференция (1919 г.)

1. Стремекът на Югославия за откъсване на нови български земи

В качеството си на съюзница и воювала на страната на Антантата държава, Югославия се нарежда в лагера на победителите. Поканата за участие в започналата в Париж мирна конференция Белград възприема като шанс за извличане на максимална изгода от предстоящото „преразпределение на печалбите от войната“. Югославските управляващи продължават да се изживяват като „Пиемонт на Балканите“. Това се свързва с желанието им за пряко участие в изграждането на новата балканска политическа карта. Въпросът за разширение на старите сръбски граници отново се поставя в центъра на белградските стремежи. При осъществяването на обединение на сърби, хървати и словенци, под ръководството на Сърбия, се постига териториално разширяване на север и запад. Остава същото да се извърши и в посока на изток. Амбициите, които Белград предявява в Париж към западните български земи не са нещо ново. Те имат и своята предистория, чието начало може да се търси още в първите десетилетия на XIX в.

Сърбия, чиято наследница се явява Югославия, е една от първите страни в Югоизточна Европа извоювала своята самостоятелност от Османската империя. През 1829 г., с издадения хатишериф се потвърждават самостоятелните политически права на сръбската държава. Придобилите самоувереност млади сръбски държавници започват да гледат на страната си като на естествен център, около който да се обединят всички южни славяни. Началото на виждането „Сърбия - Пиемонт на Балканите“ стартира през 1844 г. За негов родоначалник се определя сръбският държавник и дипломат Илия Гарашанин. В своята програма за национално въздигане на родината - т. нар. „Начертание“, той излага възгледа си за създаването на „Велика Сърбия“. Предвижданията му са, че това ще стане чрез едно постепенно присъединяване „тухла по тухла“ на Босна, Херцеговина и Черна гора, по-късно евентуално на Македония и България, към и под ръководството на Сърбия.⁸⁹ Приемайки гарашаниновото „Начертание“ за основна програма

⁸⁹ Тошев, А. България и нейните съседи, с. 85-86. -С., 1943.; Илчев, И. Родината ми..., с. 33.

във външната си политика, сръбските държавници започват изпълнението на заложените идеи. Така през втората половина на XIX в. в Белград се разпространява тезата, че „Балканите са на балканците“. По същото време за първи път се лансира идеята за създаване на федерация от сърби, хървати и словенци, но скоро се изоставя. Все още някои от ръководните държавници на Сърбия гледат на хърватите като на врагове, при все че са включени в планове им за „Велика Сърбия“. Малко внимание се обръща и на словенците, тъй като в тогавашния момент те са под силното австрийско влияние. Това естествено насочва погледите към българските предели. Дотогава те неведнъж са били обект на засилено внимание - още през 1833 г., в зората на създаването на сръбската национална програма, към Княжество Сърбия са присъединени немалък брой територии, населени с българи, а именно: Кладово, Неготин, Зайчар.⁹⁰ В течение на годините погледът на сърбите все повече се насочва на изток. Разглеждайки ситуацията в Югоизточна Европа, Гарашанин стига до извода, че най-голямата пречка в тази насока е преклонението на българите към Русия, която от своя страна съзнателно използва това в своите замисли за инвазия на Балканите. Ето защо, препоръките на сръбския държавник се свеждат до изпълнение на задачата - „вкореняване на сръбското влияние в България“. Посочва се пътят, по който това да стане. А именно: Сърбия да отвори даром вратите на своите учебни заведения за българи; в сръбските богословски училища да се извършва прием на български младежи, които при връщането си като свещеници по родните места да разпространяват сръбското влияние; из българските земи да се изпратят способни хора, които да втълпяват сред местното население, че българите ще получат помощ за избавлението си от робство от Сърбия; в сръбските градове да се приемат и печатат български книги, като по този начин се изпревари в това отношение Русия.⁹¹

Руско-турската война (1877-1878) възражда стремежите на сръбските управници за ново териториално разширение. За нищожното участие на Сърбия във войната, по силата на Санстефанския прелиминарен мирен договор, тя получава от руската дипломация Моравско с Ниш, Пирот, Лесковац и Враня, което по проекта на посланическата конференция в Цариград от 1876 г. представлява част от Западна България. Въпреки това в Белград възприемат развоя на събитията като неблагоприятни за сръбската държава. Разочарованието идва от факта, че вместо да се задоволят напълно сръбските претенции и програмата на Гарашанин най-накрая да се реализира на Балканите, се очертава една нова и то сравнително голяма българ-

⁹⁰ Регионът е познат в българската историческа литература и с името Тимошко.

⁹¹ Гарашаниновото „Начертание“ е подробно изследвано от: Трайков, В. Идеологически..., с. 142-150.

ска държава. Под влияние на австро-унгарската дипломация Белград се отказва от сръбските земи отвъд реките Дрина и Лим. За сметка на това претенциите се насочват на изток. На 12 юни 1878 г., по време на заседанието на Берлинския конгрес, чрез своя представител Йован Ристич Сърбия оповестява недоволството си от решенията в Сан Стефано. В изложения пред Великите сили мемоар сръбските представители изразяват желанието да включат в своята държава не само селищата Кичево, Скопие и Егри Паланка, но и намиращите се още по изток български градове Трън, Белоградчик и Видин.⁹² За известно време Белград се вижда принуден да възприеме наложеното с Берлинския договор статукво на Балканите. Но макар и неудовлетворени, амбициите за бъдещо териториално разширение на изток остават.⁹³ Те се възраждат отново в годините на двете Балкански и Първата световна война. В новите условия въпросът за прекрояване на съществуващата до момента българо-сръбска граница се разглежда основно в две насоки: национално-политическа и военно-стратегическа.⁹⁴

В катализатор за проявените сръбски амбиции се превръща развоят на бойните действия по време на Първата световна война. Очертаващата се победа на съюзниците от Антантата подбужда Белград към активни действия. Още на 2 април 1917 г. министър-председателят Н. Пашич поставя пред сръбското Върховното командване въпроса за бъдещите граници на Сърбия да се разгледа най-внимателно и с приоритет. Изпълнението на задачата се поема от полк. П. Пешич.⁹⁵ За основа на изготвения от него проект се използват идеите, разработени през 1914-1915 г. от членовете на т. нар. Нишка група от учени.⁹⁶ Доразработвайки техните виждания, Пешич оповестява „Меморандум, предназначен за нашите съюзници по нашите на-

⁹² Тошев, А. България и..., с. 111-116.

⁹³ По отношение на българо-сръбската граница Берлинският конгрес препотвърждава записаното в Санстефанския договор. В Сърбия остават Тимошко и Поморавието.

⁹⁴ Стојанчевић, Вл. Одчећивање Југославенско - бугарске границе 1918 године. // *Зборник радова* Историјски институт. Научни скуп Србија 1918 године и стварање Југословенске државе, кн. 7, с. 317. -Београд, 1989.

⁹⁵ Пешич, Петър - висш сръбски военен, достигнал до чин генерал. Член на югославската делегация на Парижката мирна конференция (1919 г.).

⁹⁶ През втората половина на 1914 г. в Ниш се сформира група учени, чиято задача е да изработят проект на сръбските национални виждания по бъдещото устройство на стария континент. Целта е, когато се свика бъдещата международна конференция, сръбската страна да излезе с конкретни предложения. По отношение на България е казано, че тя може евентуално да се присъедини към планираната южнославянска държава. С изработването на проектите са ангажирани едни от водещите сръбски учени по това време - Й. Цвиич, Ал. Белич, Л. Йовович, Н. Стоянович, Сл. Йованович и др. - Екмечић, М. Ратни циљеви Србије 1914 г., с. 87-88. -Београд, 1973. Стојанчевић, Вл. Одчећивање..., с. 317.

ционални искания”.⁹⁷ В него за основно начало при определяне на бъдещите югославски граници се посочва „Разграничаване въз основа принципа на народността”. Бъдещата югославско-българска граница се определя в най-общ вид. А именно: започвайки източно от Арчар планина на р. Дунав, тя се спуска на юг през прохода Петрохан (покрай с. Мешковица), след което продължава по вододела на реките Нишава и Струма, и опира на юг до гръцката граница. Така се отправят претенции към земи, разположени по цялата българска западна граница. Изпълнява се задачата поставена от Пашич, че в етнографско отношение това е територия, намираща се безпричинно в България. Поради което е необходимо тя да се „прибере в рамките на Югославия. В меморандума се отделя специално място на етническата принадлежност на живеещите в исканите територии. Споделя се сръбското виждане, че населението в тях е познато с името „шопи” или „сбрульци”, говорещо с особеностите и идиоматизмите на сръбския език. Подчертава се, че тези хора живеят в земите, разположени дълбоко на изток в българската държава - до р. Искър. Същото се отнася и за земите в Македония, които дълги години са били под духовното ръководство на сръбската Ипекска патриаршия. Основният извод е „Пограничните племена: македонците, които живеят по долината на р. Струма; шопското, което населява Софийската котловина, и тимошкото (торлачкото), което се простира на изток от р. Цибра (Цибрица), близо до р. Искър - са близки по език, обичаи и са еднакви със сръбския народ, а не с българския... Самото население използва тимошко-лужишки тип говор, какъвто се употребява в най-източните части на Югославия, докато в Западна България, където тези земи и хора се намират сега, се говори южно-моравски тип говор.” Тези мисли не са нещо ново за Пашич и водената от него шовинистическа политика. Подобна теза той развива още при създаването на Балканския съюз през 1912 г., но тогава идеята не се прокламира широко, тъй като политическата и военната ситуация на Балканите има по-друга насока. Текстът на одобрения от правителството меморандум се изпраща до всички югославски дипломатически представители. В инструкциите, които го съпровождат, Пашич нарежда той да се разпространява навсякъде по официален път. За целта премиерът съветва да се даде гласност и на мненията на учените-експерти по история, етнография и езикознание - Й. Радонович, Т. Чорчевич, Ал. Белич, Й. Цвиич и др., поставили се в услуга на дипломатите.⁹⁸

Предприетите от Белград действия се озовават в противоречие с някои от точките в оповестената същата година програма на президента

⁹⁷ Пак там.

⁹⁸ Стојанчевић, Вл. Одчећивање..., с. 318.

на САЩ Уудроу Уилсън⁹⁹ за следвоенно устройство на света. Става дума за точка XI, в която се уточнява, че „Взаимоотношенията между балканските държави трябва да бъдат определени от дружески съглашения в съответствие с исторически установените международни гаранции за политическа и икономическа независимост, и териториална цялост на всички балкански държави”.¹⁰⁰ Като се има предвид нарастващият авторитет на американския президент е видно защо през лятото на 1918 г. Пашич прави корекции по отношение начина за бъдещото установяване на югославските граници и по-точно с България. До своите дипломати той изпраща нови инструкции, в които искането за гранични корекции се мотивира с изключително военно-стратегически причини. Използваната до този момент от Белград тактика е сменена. Всички досегашни искания за промяна на границата с България се мотивират с причини от етнически характер.¹⁰¹ В изявление на 10 септември 1918 г. пред агенция „Ройтер” Пашич мотивира целите на водената от него външна политика, насочена изключително към изграждане и укрепване на новата югославска държава КСХС. Не пропуска да спомене и за желанието на Белград страните виновни за войната, между които и България, да бъдат наказани по най-суров начин. Относно исканата поправка на източната граница, той заявява: ”Ние няма да унищожаваме България. Искаме само нашите природни, също така и нашите национални граници”.¹⁰²

За изпълнение на поставената задача - постигане на първенстваща роля на Балканите, югославското правителство предприема активна кампания за пропагандиране на идеите си в чужбина. Изградените по време

⁹⁹ Уилсън, Томас Уудроу (1856-1924) - 28-я президент на САЩ. През 1918 г. става инициатор на програма за следвоенното устройство на света, известна под името “14-те точки”. Ръководител на американската делегация на Парижката мирна конференция (1919 г.). Уилсън е професор по институционно право в Принстънския университет.

¹⁰⁰ В оповестената на 8.I.1918 г. от президент Уилсън Програма за следвоенно устройство на света се предвижда: Възтържествуване на справедливостта и разбирателството между хората; Осигуряване суверенитета на всяка отделна държава; Спазване принципа за самоопределение на народите при прокарването на новите държавни граници и пр.

¹⁰¹ Стојанчевић, Вл. Одчећивање..., с. 318.

¹⁰² Пак там, с. 319. В своята политика Пашич намира опора сред представителите на югославската интелигенция. И в нейните среди антибългаризмът пуска дълбоки корени. Така например проф. Цвиич в лекция, произнесена в началото на 1918 г. в Сорбоната, отправя остри нападки срещу българския народ, наричайки го: “Нашият най-лош неприятел”. // Собрана дела Јована Цвијића. Т. II, с. 305. -Београд, 1987.; Пашич се осланя и на надеждите давани от страна на Франция. В Ке Д’Орсе му дават да разбере, че френското правителство е съгласно българската държава да бъде държана в изолация и потвърждават постановленията записани в Букурещкия мирен договор от 1913 г. // CIBAL, AMAEF, Serie: Paix, D. 1, Fontenay a Pichon.

на войната пропагандни центрове - в Париж, Лондон и Женева, продължават да развиват активна дейност. Докато в първите години от своето съществуване техните усилия се съсредоточават най-вече към идеята за единна югославска държава, то след постигането на целта, обсегът на действията им се променя. До своите дипломатически мисии Белград изпраща инструкции, в които се набляга на новите-стари цели на югославската външна политика: териториално разширяване и заемане на водеща роля сред останалите балкански държави. По същество тази политика не е нещо ново, а активизиране на старите сръбски амбиции, пречупени през призмата на новото съотношение на силите в Европа. Като първа крачка се предприема масирана пропаганда в чуждите, най-вече френски вестници. Главен аргумент за своите нараснали претенции Белград посочва участието си във войната, както и приноса на Югославия за разгрома на Турция и България. В Париж се изгражда нов център, заемащ се с активното пропагандиране на югославската национална кауза. Тук се реализира идеята, подкрепена от министъра на народната просвета и църковните дела М. Трифунович, за създаване във френската столица на „Сръбски институт“. С подобно предложение излизат и професорите от Белградския университет Ст. Станойевич и К. Кумануди. Идеята, одобрена от Н. Пашич, е щедро финансирана. Със заповед на министър Трифунович са посочени членовете на института, общо 16 на брой, между които личат имената на: Й. Цвиич, Св. Петрович, Ал. Белич, К. Кумануди, Ст. Станойевич. Разпространяват се няколко брошури, обединени в две библиотеки: „Les Questions contemporaines“ и „Questions balkaniques“. Успоредно с тях през 1919 г. се списва и редактираното от Ал. Арнаудович сп. „Revue Yougoslave“, издание на Лигата на сърбо-хърватско-словенските студенти във френската столица.¹⁰³ Югославското лобиране в Париж се подкрепя и от усилията на членовете на „Югославския комитет“, който премества седалището си от Лондон в Париж. Подетата от Белград пропаганда провежда масирана кампания и в очертаващата се нова велика сила САЩ. Тамошният югославски посланик Л. Михайлович продължава започнатите в средата на 1917 г. опити за спечелване на повече привърженици. Пред американските дипломати той представя становището на своето правителство, че по отношение бъдещата съдба на Балканите е необходимо да се запази статуквото,

¹⁰³ Илчев, Ив. Цит. съч., с. 158.

регламентирано с Букурещкия мирен договор от 1913 г.¹⁰⁴ В своите действия югославските дипломати са улеснени от самата обстановка. А тя се изразява в ширещите се недоброжелатени настроения срещу всички страни от германо-австрийския блок. В Париж, пред широка и разнообразна аудитория, членовете на Сръбския институт изнасят многобройни сказки, с които пред френската общественост се представят целите и стремежите на провежданата от Белград външнополитическа дейност. Така се извършва предварителна подготовка на почвата, върху която да работи поканената за участие в свиканата мирна конференция югославска делегация.

В навечерието на мирната конференция в Белград се извършват последни приготовления за участие в нея. С решение на Министерския съвет се пристъпва към избор на делегатите, които да представляват югославската страна. До страните победителки се изпраща официален документ, в който се съобщава, че на мирната конференция делегацията ще изразява не само интересите на Кралство Сърбия, а и тези на новото държавно формиране - Югославия.¹⁰⁵ За членове на югославската делегация са определени следните лица: Н. Пашич - министър-председател на Югославия и ръководител на делегацията, д-р А. Трумбич - министър на външните работи, д-р М. Веснич - посланик на Югославия в Париж и д-р И. Жоглер - професор в Белградския университет. Останалата част от делегацията се допълва от: М. Божкович - бивш сръбски посланик в Лондон, д-р О. Рибарж - бивш сръбски пълномощник по търговските работи във Виена и д-р Й. Смодлак - политик от Далмация. Към тях се причислява многоброен щаб от експерти в различни области - по етнографски и исторически въпроси, по въпроси на международното право и др. За подпомагане дейността на делегатите се изграждат специални отдели: по печата; по финансово-икономическите въпроси; по морските и военните въпроси. Дейността им е под общото ръководство на ген. П. Пе-

¹⁰⁴ Пантев, А. Проекти на САЩ за определяне границите на България през 1918-1919 г. // *ИПр.*, кн. 1, с. 38. 1981.; Желанието на Белград за възстановяване на статуквото след Букурещкия мирен договор (1913) е продиктувано и от френските интереси в района. Веднага след подписването на примирието с България (29.IX.1918) френският президент Поанкаре пише на сръбския крал Петър: "Поражението на България и нейното примирие осигуряват на Сърбия освобождаване на нейната територия и възстановяване на понесените несправедливости." Във френската дипломация и обществено мнение се налага убеждението, че извършеното в 1913 г. териториално преразпределение на Балканите е добра основа за изграждане на положението там и след края на Първата световна война. - *Димитрова, Сн. "Възстановяване... репарации... гаранции..." Франция и славянските балкански държави (септември 1918 - януари 1920), с. 58. -Бл., 1998.*

¹⁰⁵ *Todorovič, D. Jugoslavija..., s. 28.*

шич.¹⁰⁶ Основният документ, който югославската делегация представя на Парижката мирна конференция, е изработеният за целта „Мемоар до конференцията за мир в Париж за исканията на КСХС “ („Мемоар поднет Конференции мира у Паризу у вези са ревандикацијами Кралевине СХС“). По същество това е преработен и допълнен вариант на изработения по-рано от ген. Пешич меморандум. Към него се прибавя изработената междувременно карта, показваща етнографските граници на Югославия, която „обединила в едно териториите населени с югославски обитатели, включително и тези, окупирани от съседните ѝ страни“. В мемоара са застъпени всички претенции на обширната югославска държава - политически, териториални и икономически. Основната част от тях са насочени най-вече срещу нейния източен съсед България.¹⁰⁷ Водещата идея е следната: „Ние искаме гаранции срещу изненади и неочаквано нападение. Тези гаранции ние можем да получим само чрез поправка на нашата граница, така че България да не може да пресече нашите най-важни транспортни връзки с Гърция и Румъния... Тези пътни артерии на Сърбия трябва да бъдат защитени от всякаква опасност. Това наше искане се основава и на становището за единство с нас на расата, позната под името „шопи“, живееща далеч от другата страна на нашата сегашна граница.“¹⁰⁸ Планът за промяна на границата с България е продължение на развоя в дотогавашната балканска политика водена от Белград. Намерението за завземане на нови български земи си остава част от общия стремеж за разширяване на сръбската държава, започнал в средата на XIX в. Ламтежът за нови територии няма граници. Още през април 1918 г. в инструкция до югославските дипломатически представители Н. Пашич открито заявява, че минималното искане, към което трябва да се стремят при определянето на новата граница с България, е да се присъединят към Югославия всички онези земи, разположени западно от р. Струма. Постигне ли се това, следващата крачка ще бъде включването на цяла Македония към югославската държава.¹⁰⁹ В изявленията си ген. Пешич често говори, че целта на разработения от екипа му план е стремежът не да се унищожавя България, а тя да се „обуздае“ и задържа в нейните граници.¹¹⁰ Той прокламира идеята бъдещата граница между двете държави да минава по р. Струма, така както е отбелязано и на изработената

¹⁰⁶ Пак там.

¹⁰⁷ Todorovič, D. Jugoslavija..., s.27.; Стојанчевић, Вл. Одчећивање..., с. 319.

¹⁰⁸ Пак там.

¹⁰⁹ О стваранју Југословенске државе 1.1.-20.XII.1918 г. Приредили д-р Др. Јанковик и д-р Б. Кризман, с. 157. -Београд, 1964.

¹¹⁰ Todorovič, D. Jugoslavija..., s. 28.

през 1917 г. от Сръбския генерален щаб карта, плюс новата корекция - районите на Брезник и София, а също така при Видин и Белоградчик също да преминат в Югославия. Това искане се мотивира с изказаното от французите становище спрямо бъдещата френско-германска граница при р. Рейн, че за граници може и трябва да се използват реките. При изготвянето на текста в мемоара, отнасящ се до проекта за нова югославско-българска граница, сред членовете на делегацията настъпват разногласия. Пашич, Веснич и Божков, подкрепени от ген. Пешич, настояват да се вземе за основа предложението в картата вариант с внесените поправки. От своя страна Трумбич приема предложението с известна резервираност. Той се опасява, че ако за окончателно се приеме това становище, то би могло да повдигне македонския въпрос, което би се отразило крайно неблагоприятно на югославските стремежи. По време на разгрялата се дискусия Пашич твърдо налага становището, че в мемоара трябва да се настоява гр. Перник да бъде включен в югославска територия. Важността на това населено място се определяла както от близостта му до българската столица София, така и от намиращите се там мини. Неговото мнение се споделя и от Веснич, убеждавайки Трумбич в неоснователността на изказаните от него опасения.¹¹¹ Видно е, че в спора между членовете на югославската делегация се застъпват принципни становища. Трумбич, подкрепен от Рибарж и Смодлак, развива идеите на Югославския комитет, където се говори за възприемане на етническият принцип при определяне на бъдещите граници на югославската държава. Това виждане в известна степен се възприема и от Пашич, Веснич и ген. Пешич. При сблъсъка на изказаните мнения обаче става ясно, че двете спорещи страни разбират принципа за етнографска граница в съвсем различен план - всеки според собствените си виждания.¹¹² В окончателния текст на мемоара, ставайки дума за бъдещите промени на източната югославска граница, се посочва, че тя трябва да има следния вид: започвайки от гръцката граница, където тя се пресича от р. Струма, се тръгва на север по течението на реката, достигайки до нейния ляв приток р. Джерман (източно от с. Бобошево). След това граничната бразда преминава през селата Коркина, Голяма Фуча, Извор и пресича пътя Кюстендил-София. Продължава на север по планинския гребен през коти 1137, 829, 1173, прави се лек завой на североизток и се стига до пътя Пирот - София, при излиза на дефилето Драгоман като самото с. Драгоман, остава в българска територия. Отново се прави лек завой, този път на изток-

¹¹¹ Todorovič, D. Jugoslavija..., s. 28.

¹¹² Todorovič, D. Pitanije jugoslavensko-bugarske granice na Mirovnoj konferenciji u Parizu 1919 godine. // Istorija XX veka. IX, s. 74-76. -Beograd, 1968.

североизток по планинския гребен, минава западно от поречието на р. Огоста и се пресича кота 546. Продължава на север до с. Реянци, където границата сече р. Лом и се насочва отново на север, прекосявайки р. Сколмлица, източно от с. Извор. Най-накрая на северозапад между с. Арчар и устието на р. Сколмлица се стига до р. Дунав.¹¹³ Аргументите за новата гранична поправка са много и най-разнообразни. Между тях изпъква анализа на цялостния развой на отношенията между двете страни, започвайки от VII в. до момента на изготвянето на мемоара. Набляга се на проявената от страна на България спрямо Сърбия подлост след Първата балканска война - българското нападение при р. Брегалница - и се стига до повторното българско нападение - през есента на 1915 г. Отчитайки неблагоприятната ситуация, в която България се озовава през юни 1919 г., югославската делегация излиза с това поредно ново предложение за промяна на границата с България. С него се цели демонстриране на сила над победения противник. Поставя се искане за окупиране на зоната между досегашната граница и с. Арчар, със селата Райнич, Синаговци, Манастирище, Сливница, Брезник и Извор - за срок от 15 години.¹¹⁴

Териториалният въпрос, който югославската делегация определя за основен в своите искания се допълва със заинтересоваността на Белград Югославия да получи максимално възможен дял от бъдещите репарации. В този смисъл към България се отправят обвинения, че с окупацията на сръбските територии по време на военните действия е навредено изключително много на югославския народ и икономика. Към българското правителство се отправя и обвинението, че с действията си то е нарушило много от клаузите на приетите през 1907 г. Хагски конвенции. В мемоара се привеждат многобройни примери, от които трябва да личи вероломството извършено от българските окупационни войски в периода 1916-1918 г. Посочват се огромните загуби, понесени от отделни окръзи - 185 000 динара от Моравската област, а в някои като Призренски окръг вредите се определят на повече от 420 000 динара. За една от най-тежко пострадали административни области се посочва община Метриш, разположена в окръг Тимок, откъдето българските военни части конфискували и отнесли хиляди килограми пшеница, царевица, овес, сено, много глави овце и пр. Общата сума, на която се изчисляват щетите се

¹¹³ Todorovič, D. Jugoslavija..., s. 28-29.; Pitanje..., s. 69, 119.

¹¹⁴ Пак там.

определя на близо 900 000 динара.¹¹⁵ Данните се допълват и от сведения, оповестени от председателя на Секцията по международно право към югославското външно министерство - Сл. Йованович. В тях се изброяват имената на някои български офицери и административни служители, за които се настоява да им се потърси съдебна отговорност. В същите сведения се привеждат и примери от дневника на сръбския войвода Коста Милованович-Пекаянец, в които той описва примери на проявени от страна на българските войски зверства в Топлички окръг през есента на 1917 г.¹¹⁶ Тази информация се използва като допълнително доказателство, че България трябва да понесе наказание за „вероломството си спрямо сръбския народ“.

След пристигането си в Париж за участие в конференцията, югославската делегация депозира на 18 февруари 1919 г. своя мемоар в бюрото на Съвета на десетте.¹¹⁷ Въпросите, свързани с искането за териториални промени, са предложени на Териториалната комисия, от чиито експерти се очаква да изложат становището си пред ръководството на конференцията. Нейният председател - френският делегат А. Тардийо,¹¹⁸ още от първите седмици, когато започват заседанията, предлага въпроса за промяна на югославско-българската граница да се разгледа с приоритет. Това може да се възприеме като открит ангажимент на Франция за пряка намеса в отношенията между страните от Дунавския басейн. Париж си остава традиционен защитник на сръбските, след това югославски, интереси в този район.¹¹⁹ От значение е и, че Балканите остават регион, където Франция и Италия все по-упорито сблъскват своите интереси.

¹¹⁵ За отправените обвинения срещу българската армия вж.: **Янкович, В.** Уговор о миру и наша оштета, с. 33. -Београд, 1920.; **Андрејевић, С.** Економска плячка Србије за време бугарске окупације. // *Зборник радова Историјски институт*. Научни скуп Србија 1918 године и стваранье Југословенске државе, кн. 7, с. 19-33. -Београд, 1989.; **Младеновић, Б.** Одштетни захтеви Србије према Бугарској. // *Зборник радова Историјски институт*. Научни скуп Србија на крају првог светског рата, кн. 8, с. 101-102. -Београд, 1989.

¹¹⁶ **Младеновић, Б.** Цит. съч., с. 102-103.

¹¹⁷ Главни органи на Парижката мирна конференция са: Съветът на десетте, включващ по двама представители на петте големи държави Франция, Великобритания, САЩ, Италия и Япония - Върховен орган на конференцията. Председател на съвета и конференцията става френският премиер Жорж Клемансо, със заместници Лойд Джордж (Великобритания), Робърт Лансинг (САЩ), Томасио Титони (Италия), Ямако Сайонджи (Япония) - Съветът на петте; и главен секретар Пол Дютаста.; Съветът на четирите - по един представител на Франция, Великобритания, САЩ и Италия.; Съставени са и 58 работни комисии, занимаващи се с всички аспекти около изработването на мирните договори.

¹¹⁸ Тардийо, Андре - висш френски дипломат. По време на Първата световна война е емисар на Франция в САЩ (1917-1919). Сътрудник на Жорж Клемансо и делегат на Парижката мирна конференция (1919). Министър-председател на Франция -1929, 1930, 1932.

¹¹⁹ **Todorović, D.** Jugoslavlja..., s. 29.

А Белград умело използва това обстоятелство. На страниците на някои от водещите югославски ежедневници усилено се говори, че между България и Италия се водят тайни преговори. Повод за тези съмнения дават някои съобщения в националистическия италиански печат, който се обявява за обща българо-албанска граница. Всичко това активизира югославската страна, а Франция съответно ѝ оказва пълна подкрепа.¹²⁰

* * *

В началото на март 1919 г. членовете на Териториалната комисия на Парижката мирна конференция пристъпват към конкретно разглеждане на въпросите, свързани с новите югославски граници. За югославските претенции спрямо източната им граница Трумбич успява да спечели подкрепата на френския и на английския представител. На техните предложения се противопоставя италианският делегат - полк. Кастолди. Уповавайки се на завидна подкрепа Трумбич поставя желанието на Белград да се ревизира съществуващата югославско-българска граница при Струмица. Искането предизвиква поредица от спорове. Отрицателно се изказва полк. Кастолди. Под давлением на Тардийо се приема решение, че не може да се постигне окончателно становище, което налага компромисни решения. Първото такова е свързано с района на новата граница при Струмица. Вземането на окончателно решение за трасето в този участък обаче се оставя за разглеждане в по-късни заседания. Използвайки моментните колебания, американските представители предлагат удовлетворяване на част от предявените от Белград териториални претенции, включващи евентуална промяна на югославско-българската граница при Струмица, но срещу това България да се компенсира, като ѝ се дадат Щип, Кочани и Кавала - нещо което югославската страна категорично отказва да приеме. Опитвайки се да изтръгне инициативата от американците, Тардийо призовава членовете на Териториалната комисия да възприемат заложения в югославския мемоар резервен вариант - промяна на границата да се извърши най-вече в районите на Босилеград и Цариброд.¹²¹ Към това приканва и другият френски представител в комисията - ген. Льо Ронд. Той дори предлага конкретна реализация на идеята: бъдещото трасе на границата да минава източно от гр. Цариброд, северно от Драгоман граничната бразда да минава по р. Нишава. Английските делегати изразяват съгласието си с някои от исканията на югославската страна, но настояват за известни смекчения и отстъпчивост. Тях-

¹²⁰ Todorovič, D. Jugoslavija..., s. 29.

¹²¹ Пак там, с. 30-31.

ното виждане се доближава до изказаното от американските им колеги. В крайна сметка всички изразяват съгласие, че Югославия е в правото си да настоява за промяна на границата с България, но че е необходимо въпросът да се доразработи наново и внимателно. Единствен Кастолди остава на първоначалните си позиции и гласно изказва несъгласие с югославските претенции. Категоричното му мнение е, че не може да се променя една граница само по стратегически съображения, без други мотиви. На 13 март 1919 г. Териториалната комисия провежда своето последно заседание посветено на промяната на граничната линия между Югославия и България. В подписания от присъстващите делегати протокол се заявява, че комисията се изказва позитивно за удовлетворяване на по-голямата част от югославските териториални претенции за корекции на границата с България, взети въз основа на изложените политически и икономически мотиви, като по същество се съгласява с тях. Решението на Териториалната комисия поражда нови разногласия сред членовете на югославската делегация. Божкович се обявява за неотстъпване от посочените в мемоара искания за промяна на границата, докато Пашич е за по-предпазливи действия. Неговата позиция се мотивира от факта, че по същото време започват преговорите за определяне на западната граница с Италия, където югославската делегация трябва да подхожда внимателно.¹²²

Докато в Париж се провеждат заседанията на Териториалната комисия, в Белград внимателно следят обстановката. Между югославската делегация и правителството непрекъснато се извършва обмен на информация. Когато става известно, че въпреки първоначално изразеното несъгласие за промяна на границата при Струмица в крайна сметка тя ще бъде удовлетворена, но пък промяна в района на Цариброд и Видин не се разрешава, в белградската преса се появяват критични статии оспорващи мнението на комисията. В Париж Пашич, Веснич и Бошкович официално изразяват своето недоволство. Ген. Пешич посещава шефа на английската военна мисия във френската столица - Едуард Спирш, и му връчва протестна нота. В нея се обяснява, че искането на Югославия за промяна на границата с България не е случайно, че е мотивирано от желание за по-сигурна отбрана на югославските комуникации и територия, защото българите извършвали чести нападения по границите и покровителствали сформирането на банди. Ето защо, промяна на границата трябвало да има не само в Струмишко, но и в целия регион от Цариброд до Видин.¹²³ За да се подсили югославската позиция, Пашич влиза във

¹²² Христов, Хр. България..., с. 243-253.

¹²³ Todorovič, D. Jugoslavija..., s. 31.

връзка и с ръководителя на гръцката делегация, министър-председателя Ел. Венизелос.¹²⁴ Двамата изготвят съвместна декларация, която връчват на председателя на конференцията Клемансо. С нея двете държави настояват за тежко наказание на България, която държала границите им в постоянна заплаха от нападения на български чети.¹²⁵ В подкрепа на твърденията си югославските представители предоставят на Клемансо, Лойд Джордж и Уилсън копие от тайния договор за присъединяването на България на страната на Централния съюз, което още един път трябвало да покаже колко България е несигурен и нестабилен съсед. Екземпляр от него се изпраща до редакцията на парижкия вестник „Journal des Debats“, който го оповестява. Във френската преса се публикува поредица от материали, отстояващи правото на Югославия „да се защитава от своя съсед“.

В търсене на подкрепа за исканията си югославският премиер се среща с ръководителя на американската делегация президента Уилсън. Пред него за пореден път се излага позицията на Югославия по въпроса за промяна на границите на Балканите. Според Пашич никой нямал намерение да наказва България, както и че той не се води от подобни мисли в своите искания. Въпреки това обаче, промяна трябва да има, защото сегашната граница „не е етнографската граница на нашия народ, който е дълбоко навлязъл в Българската държава“. Затова Пашич настоява въпросът за новата югославско-българска граница да се разгледа наново. По време на втората си среща с Уилсън, виждайки, че американците държат изключително на народностната характеристика на района, той го уверява, че „етноложките граници“ на неговия народ са неоспорими и желанието на Белград трябва да бъде преразгледано и уважено.¹²⁶ Пред чуждите дипломати се излагат и проучванията на югославските експерти - учените Цвиич, Белич и Джорджевич, според които българите били „типични представители на туранските народи“. Това ги различавало от шопите и македонците, така че „тези два народа са по-близо до сърбите, отколкото до българите“. Този аргумент, с „безспорна научна основа“, е причината съществуващата от 1913 г. българо-югославска граница да се промени.¹²⁷

¹²⁴ Венизелос, Елефтериос (1864-1936) - министър-председател на Гърция (1910-1915). По време на Първата световна война е на страната на съглашенските държави. Ръководител на гръцката делегация на Парижката мирна конференция (1919 г.).

¹²⁵ Mitrovič, A. Jugoslavija na konferencije mira 1919-1920, s. 132. -Beograd, 1969.

¹²⁶ Krizman, B., Hrabak, B. Zapisnici za Delegacije Kraljevine SHS na Mirovnoj Konferenciji u Parizu 1919-1920. s. 113. -Beograd, 1960.

¹²⁷ Димитрова, Сн. Сърбите и другите на Парижката мирна конференция (1919-1920 г.). // ВИСБ., кн. 5, с. 150-151. 1994.

Граничният въпрос е обект на ново разглеждане на заседанията на Върховния съвет от 14 и 16 май 1919 г. В своите изказвания Тардийо и английският делегат Балфур¹²⁸ застъпват становището, че югославските претенции са неоспорими и е необходима нова граница. Според Балфур същото се отнася и за останалите граници на България - румънско-българската и гръцко-българската, които трябвало да се променят. Само така би се постигнало изграждането на мира на Балканите.¹²⁹ Междувременно никой не оспорва факта, че българският въпрос се превръща в един от най-заплетените за разрешаване от участниците в мирната конференция. Неговото разглеждане става обект и на частни заседания между ръководителите на конференцията извън стените на заседателната зала. На 16 май във френското външно министерство (Ке д'Орсе) се провежда заседание на министрите на външните работи на Франция, Великобритания, САЩ, Италия и Япония. Главната тема на разговора отново е определянето на новите български граници. По отношение на българо-гръцката граница се постига единодушно споразумение, че това е въпрос, свързан с предстоящото изработване на статута на Цариград, поради което неговото разглеждане се отлага. Проблемът за северната българска граница също е не по-малко актуален. Американските дипломати са особено активни. Те предлагат да се извърши ректификация на старата гранична линия от 1914 г., в полза на България. Надделява становището на Тардийо, че не може да се иска от една съюзна страна, каквато е Румъния, да откъсва от своите земи и да ги дава на България. Въпреки това се приема, че съществуват етнографски и исторически доводи в полза на България.¹³⁰

Най-сложен се оказва проблемът за новата българо-югославска граница. Тардийо защитава становището на Териториалната комисия за гранични промени в областта между Драгоман и Пирот. При обсъждането се сблъскват две противоположни мнения. От една страна, френските и английските дипломати заявяват, че промяна трябва да има като по този начин Югославия получава стратегическо предимство. България ще бъде компенсирана чрез оставане в пределите ѝ на Драгоманския про-

¹²⁸ Още преди началото на мирната конференция в разговор с Пашич, Венизеслос и Таке Йонеску относно бъдещите граници на България, Балфур им предава становището на своето правителство, че промяна на границите им с България трябва да има. // CIBAL, AMAFE, Serie Paix, D. 1.V.1918-II.1920, Fontenay a Pichon.

¹²⁹ Todorovič, D. Jugoslavija..., s. 32.

¹³⁰ ЦДА, ф.176 к, оп.4, а.е.58, л. 1-2. - Бележки на секретаря, присъствал на заседанието на министрите на външните работи, състояло се в Ке д'Орсе на 16.V.1919 г. // Протокол от заседанието, л. 3-10.

ход, който също има стратегически характер. Мнението на американските и на италианските им колеги е различно. Според тях не трябва да се прави промяна на границата. В подкрепа те излагат предимно етнографски съображения. Американският представител И. Бауман изказва становище, че САЩ са на мнение, че предаването на няколко български села във Видинско и Кулско са максимумът, който може да се даде за удовлетворяване на югославските претенции в района. Всичко това налага въпросът да се върне за доизясняване в Териториалната комисия.¹³¹

Неубедителността, която все още прозира в югославската кампания, както и опасността желанието на Белград за нова източна граница да не бъде уважено в първоначалния размер, мотивира Пашич и колегите му да активизират дейността си. За целта те предлагат нови, по-конкретни искания. По време на заседанието от 20 юли 1919 г. ген. Пешич съобщава становището на своето правителство относно прокарването на ново гранично трасе: границата да започва на юг от вр. Тумба (кота 1223) на планината Беласица. Насочвайки се на север, тя да пресича р. Струмица, минава по Огражден планина (кота 1600) и продължава по извивката на старата граница с България, достигайки до кота 1445. От тук се извършва новата гранична поправка - по права линия се преминава през планината Малашевска, после пак по старата граница се стига до кота 1333 - на 10 км северозападно от пътя Крива Паланка-Кюстендил. Продължава се по гребена на планината през коти 1319 - 1400 - 1497 - 1212 - 672 - 1058 - 1242 - до Бели камък (кота 1357). След това при Голяма Рудина (кота 1516) се пресича р. Трънска, на 17 км западно от гр. Трън. Отново се продължава на североизток, като на 8 км от местността „Дешчанов кладенец“ в Руй планина се прекосява р. Джерма. Следва се по реката и на кота 879 пресича р. Луковица, а на кота 898 р. Нишава - на 8 км. източно от гр. Цариброд. После, през коти 738 - 1108 (в Стара планина) - 1929 (Сребрена глава), границата се движи на север, отново по старото трасе, достигайки сливането на югославско-българско-румънската граница.¹³² Така предложеният вариант се превръща в основа за поредните спорове между членовете на Върховния съвет. До единодушно становище не се стига. Въпросът за новата югославско-българска граница остава открит.

¹³¹ ЦДА, ф.176 к, оп.4, а.е.58, л. 3-10.

¹³² Documents relatifs aux violations des conventions de la Haye et du Droit international en général commises de 1915 - 1918, par les Bulgares en Serbie occupée. -Paris, 1919.

И все пак югославските претенции надделяват. Желанието им за нова граница с България се отразява в текста на връчения на българската страна на 19 септември 1919 г. проектодоговор за мир между страните-победителки и България. В част II се очертават новите граници на българската държава с нейните съседи. Според заложените клаузи България трябва да отстъпи на Югославия части от старата си територия по цялата западна граница. Така се удовлетворяват почти всички искания, залегнали в изготвения от югославската страна мемоар.

* * *

Окончателното изработване на становището по граничния въпрос между Югославия и България става на заседанието на 1 ноември 1919 г. Териториалната комисия наново преглежда текстовете, регламентиращи проектираната гранична поправка. На вниманието на заседаващите за първи път се излагат постъпилите от страна на българската делегация опровержения. Вземайки ги предвид, американската и италианската делегация депозират своите контрапредложения, отхвърлящи югославските претенции. Те са насочени главно към районите на Босилеград и Цариград, като се предлага и двете селища да останат в пределите на България. На отправения от Пашич протест и заявлението му, че това са територии, населени с „югославяни“, представителите на двете делегации привеждат примери, от които се разбира, че от посочените райони няколко десетки хиляди души са избягали вече в България, което неоспоримо показва каква е етническата принадлежност на живеещото там население. Но за да се удовлетворят югославските претенции, се приема да се предаде Сливнишката военна позиция във владение на Белград. Самият Пашич не е толкова изненадан от развоя на събитията. Смущава го обаче фактът, че в подкрепа на американското и италианското предложение се изказват и някои от членовете на френската делегация. Под негово давление Тардийо за пореден път припомня заслугите на Белград като съюзник на Антантата. След продължителна дискусия комисията излиза със заключението, че промяна в досегашното становище на Конференцията, взето на 16 май 1919 г. и отразено в проектодоговора, не трябва да се прави. Подкрепата, която Пашич получава от Франция и Англия е повече от показателна. В някои от направените изявления на членове на комисията недвусмислено се казва, че Югославия е успяла да наложи желанията си поради факта, че в противен случай тя би заплашила с влошаване на отношенията със своите съюзници. Тази е причината американските делегати да изоставят водената до момента от тях тактика и първи да се изкажат за удовлетворяване на югославските териториални

амбиции, за да „не се утежнява ситуацията“. Същото проличава и от изявлението на Лео Ронд пред френските медии, че Териториалната комисия е взела решението си водена единствено от мисълта, че югославската страна е съюзник и проводник на съгласенските идеи на Балканите. Ето защо под внимание се взема най-вече стратегическата значимост на предстоящата гранична поправка в полза на Белград.¹³³

Официалното становище на Парижката конференция по въпроса за новата югославско-българска граница се залага в текста на чл. 27 на Ньойския мирен договор, а именно - от България се отнемат територии по цялата ѝ западна граница, които тя се задължава да предаде във владение на Югославия.

2. Отпор на югославските териториални претенции от страна на България

Десетилетия наред най-трудният стоящ за разрешаване въпрос от българската дипломация е националният. Възникнал още в зората на възстановяването на българската държавност през 1878 г., той си остава неразрешен. От България се отнемат територии, принадлежали ѝ векове наред, населени изцяло с българско население. За първи път териториалните граници на българската народност се посочват в издадения през 1872 г., по повод учредяването на Българската екзархия, султански ферман. Няколко години по-късно, когато Руско-турската война от 1877-1878 г. става неизбежна, българските дейци, групирани около Българско централно благотворително общество (БЦБО), подеват идеята за очертаване на границите, в които трябва да се разпростре проектираната българска държава. Към земите, упоменати в екзархийския ферман, те прибавят още и територии в Източна Тракия, Македония и крайбрежието на Бяло море, ненамерили своето място в Българската екзархия, но върху които от векове живеят българи.¹³⁴ За първи път великите сили заговарят за български граници през 1876 г. на Цариградската посланическа конференция. Под натиска на Русия новите граници на България се изработват със Санстефанския прелиминарен мирен договор (1878 г.). На проведенния през лятото на същата година Берлински конгрес те претърпяват нова ревизия. Силна славянска държава на Балканите се оказва нежелана както за великите сили, така и за останалите балкански държави. Бълга-

¹³³ Todorovič, D. Jugoslavija..., s. 34-35.

¹³⁴ Илчев, Ив. Цит. съч., с. 41.

рия е разпокъсана и осакатена.¹³⁵ Най-недоволна от възкръсването на българската държава е западната ѝ съседка - Сърбия. Тя приема това събитие като пречка за изпълнението на планираното от нея създаване на „Велика Сърбия“, включваща в себе си всички южни славяни. От друга страна, в навечерието на Берлинския конгрес сръбското княжество е далеч назад, в сравнение с Гърция и Румъния, в печеленето на външнополитически приятели. Плаши я и зараждащата се близост между славянска Русия и славянска България. До този момент Сърбия се изживява като единствен обединител на славяните на Балканите. От съществено значение е, че самият Сан-Стефански договор не фиксира точно границата между Сърбия и България. Според него граничната линия между двете държави е тази, която е била по-рано между Сърбия и Османската империя, а именно: от р. Тимок тя се спуска на юг по гребена на западния дял на Стара планина до вр. Ветрен. От там продължава до долината на р. Нишава при Крупец, стигайки устието на р. Врълъо и по нея до Суха планина. Следейки извивките на реките Кукувишка, Люберашка и Власина, границата минава непосредствено до р. Морава при с. Стайковци. От с. Салиманци граничната бразда се прокарва по западната граница на Вранската кааза, достигайки планината Черна гора.¹³⁶ По този начин в сръбската държава влизат редица български територии, отстъпени ѝ като отплата за участието в заключителния етап на войната. Така не се признават решенията, приети навремето от Цариградската конференция, която поставя в границите на проектираната Западна автономна област земите от Скопската и Нишката български епархии, а също така и района около р. Морава, останали сега в по-голямата си част в Сърбия. По време на Берлинския конгрес сръбската делегация, начело с министър-председателя Ристич, излага претенциите си спрямо градовете Ниш,

¹³⁵ Така още в началото на своето възродено самостоятелно съществуване, от България са откъснати територии заедно с прилежащото им население. Берлинският договор унищожава Санстефанска България, като я разделя на пет части : Северна България - наречена Княжество България, се превръща в политически автономно и трибутарно княжество под върховната власт на Османската империя; Южна България - назована с името Източна Румелия, остава в пределите на империята с право на административна автономия; Северна Добруджа се дава на Румъния в замяна на отстъпената от нейна страна Южна Бесарабия на Русия; части от западните български земи - Нишко, Пиротско, Вранско преминават във владение на Сърбия; останалите южни райони, определени в Сан-Стефанския договор за български, се връщат на Османската империя, която поема задължението да проведе в тях административни реформи. По този начин предвидената в Сан-Стефано българска държава намалява своята площ от 160 хил кв км на 67 776 кв км.

¹³⁶ **Иширков, А.** Западни краища на българската земя. Бележки и материали (с 11 карти), с. XXXVII. -С., 1915.

Враня, Пирот, Трън и Цариброд. В своите искания тя е подкрепена от английската делегация. По-късно подкрепа ѝ оказват австро-унгарските представители. Решението, записано в Берлинския договор е Враня и Пирот да се предадат на Сърбия, а Цариброд и Трън да останат в пределите на младото българско княжество. Изпълнението, макар и частично, на сръбските искания дава основание на Белград да придобие самоувереността, че великите сили са на негова страна. Ето защо в следващите години амбицията за откъсване на западните български земи и присъединяването им към сръбската държава продължава. По този начин между двата съседни народа - българи и сърби, се издига една изкуствено изградена стена. Белград предприема политика на засилена денационализация спрямо останалото в сръбските предели българско население. Българите се облагат с много глоби, конфискации и всевъзможни повинности. Разпускат се българските училища и читалища. В един от най-богатите български манастири в района - Погановският, е унищожена библиотеката, манастирското братство е разпръснато, а множество от старинните икони и друга църковна утвар са заграбени. Всичко това заставя голяма част от населението да напусне родните огнища. Преселници-българи от Пирот, се преместват в Цариброд, други бягат във вътрешността на България.¹³⁷ Стълкновенията между военните подразделения, охраняващи двете страни на границата, стават ежедневие. Случаите на многобройни погранични инциденти не спират.¹³⁸ Двете балкански войни (1912-1913 г.) не само не решават проблемите, а напротив ги задълбочават. Враждата се запазва и по време на Първата световна война, участие в която вземат всички балкански държави.

* * *

Влизайки в Първата световна война, България твърдо е решена да разреши своя национален въпрос. Освен с проектираното пряко участие на българската армия, Външно министерство (МВНРИ) предприема активна кампания, чиято цел е пропагандиране на българските интереси и причините, довели до включването на страната във военните действия. Отстояването на българската национална кауза пред външния свят се превръща в основна задача за голяма част от българското общество. Още повече, че двете водещи в Антантата страни - Франция и Великобритания

¹³⁷ История на България. Т. VI, с. 476. -С., 1987.

¹³⁸ Тук ще посоча само един от многобройните примери, илюстриращи напрежението по българо-сръбската граница - в края на декември 1880 г. близо 200 въоръжени сърби нахлуват в българска територия при Кула, като запалват 12 стражеви сгради.

ния, не скриват своето явно пренебрежение към България.¹³⁹ Тук се стига до парадокса общественото мнение често да подтиква и изпреварва в своите действия стъпките на дипломатите. За целта в началото на 1915 г. за Германия заминава проф. А. Иширков.¹⁴⁰ Резултатите от пътуването си той споделя със свои колеги и дипломати. Налага се изводът, че българските интереси трябва да се защитават навсякъде и по всякакъв начин. Най-добре би било, ако с това се ангажират предимно чужденци и то заемаша отговорни постове в своите държави.¹⁴¹ В този момент българските виждания по много от балканските и общоевропейските въпроси, стават достояние на световната общественост единствено чрез издаваните от БТА бюлетини. В очерталата се обстановка, както и самият Иширков потвърждава, това се оказва твърде недостатъчно. Поради създаденото напрежение от развитието на военните действия по различните фронтове из Европа, се решава информацията подавана от БТА да се разшири и обогати, като постепенно се увеличат страните, където тя се разпространява. Всичко това да се придружава от издаването на брошури, чрез които световната общественост може да се запознае по-отблизо с обстановката на Балканите и българските национални въжделения. От средата на 1916 г. МВНРИ започва да разработва нова програма, свързана с популяризирането в чужбина на българските претенции. В дипломатическите среди става ясно, че бъдещото устройство на света ще се решава на една предстояща мирна конференция, която ще изгради устоите на следвоенна Европа. На дневен ред се поставя въпросът за създаването на единен български център, който да работи извън страната. Неговата цел е да проучва и обработва европейското обществено мнение. До този момент подобни центрове в чужбина са изградени от почти всички балкански държави. При обсъждането на предложенията в коя страна да се изгради българският център, във Външно министерство се спират на Швейцария по съвета на бившия депутат Ал. Кипров. Основният мотив да се спре изборът върху тази страна е, че тя е сред малкото централни европейски държави. Освен това в Швейцария са съсредоточени пропагандните мисии на останалите балкански страни.¹⁴² С изпълнението на задачата се заема българският пълномощен министър в Берн Симеон Радев.¹⁴³ Той

¹³⁹ Дамянов, С. България във френската политика. -С. 1985.; България и балканските страни по време на войните (1912-1918 г.) -С., 1985.

¹⁴⁰ Иширков, Анастас (1868-1937) - български учен - географ, историк и етнограф. Специализирал в Лайпциг, Берлин, Париж и Виена. Професор по география в Софийския университет, член на БАН.

¹⁴¹ Илчев, Ив. Цит. съч., с. 161.

¹⁴² Илчев, Ив. Цит. съч., с. 162-163.

¹⁴³ Радев, Симеон (1879-1967) - публицист и дипломат. Многократно е български пълномощен министър в Хага, Анкара, Вашингтон, Лондон.

вижда главната същност на центъра в подготвянето и изпращането до швейцарските ежедневници на подробна информация за събитията в България. Неговото становище е подкрепено и доразработено от Й. Хербст¹⁴⁴, който предлага в Дирекцията по печата към МВНРИ (БТА) да се създаде специална „полуофициална секция“ със задача да разработва и разпространява бюлетини, съдържащи данни за нерешения български национален въпрос. Идеята се реализира година по-късно, когато на мястото на подалия оставка С. Радев в Берн за пълномощен министър е назначен Т. Недков. Около него се създава група, официално наречена „културна мисия“, в чийто състав влизат библиографът проф. Н. Михов, икономистът Ат. Яранов и преводачът К. Стефанов. Въпреки първоначалния хъс, с който тя започва да работи, скоро нейните прояви стават епизодични и неефективни.¹⁴⁵

Със сключването на Солунското споразумение - на 29 септември 1918 г., България приключва участието си в Първата световна война. Пред страната се изправят множество въпроси - преодоляване на икономическата разруха и международната изолация, затвърждаване на вътрешната стабилност и пр. Най-важен и неотложен се оказва въпросът, свързан с предстоящите решения на свиканата в Париж международна мирна конференция. Българската дипломация се озовава в изключително сложна ситуация - отстояване на българските интереси пред световния ареопаг в момент, когато страната се намира в лагера на съдените и победените във войната. Трудността произтича от факта, че там съдбата ѝ предстои да се определя от нейните довчерашни врагове, сред които старите съпернички - съседите ѝ на Балканите. Още в началото на 1918 г., когато става ясно, че везните на победата клонят към страните от Антантата, българската дипломация предприема стъпки за облекчаване на положението, в което страната видимо изпада. Една от първите крачки представлява опитът да се възстанови дейността на създадената в средата на 1917 г. в Берн „културна мисия“. Това се налага от факта, че пред световната общественост България е представена като държава, носеща „едва ли не по-голяма от Германия вина за световната война“. Главна заслуга за създаването на този имидж имат балканските ѝ съседи, които започват открито да манифестират претенции за ново прекрояване на политическата карта на полуострова. Българската дипломация мобилизира всичките си сили за даване на отпор на отправените срещу България нападки. Привличат се и такива ветерани на дипломатическото поприще

¹⁴⁴ По това време Йосиф Хербст е ръководител на Дирекцията по печата към МВНРИ (БТА).

¹⁴⁵ Илчев, Ив. Цит. съч., с. 166-167.

като Иван Евстр. Гешов.¹⁴⁶ Макар и обвиняван в много прегрешения, едно от които е съгласието за дележ на Македония¹⁴⁷, бившият министър-председател развива трескава дейност за опазване на българските интереси пред международната общественост. Използвайки многобройните си познанства и връзки сред чуждите дипломати, Гешов става инициатор за провеждането на редица срещи, по време на които се излага становището на българската страна по различни въпроси, свързани с положението в следвоенна Европа.¹⁴⁸ Междувременно българската пропаганда успява да си осигури пълното сътрудничество на някои от излизащите в Швейцария вестници и списания - „L'impartial Suisse. Genève”; „Questions d'actualités balkaniques” и др. С. Радев издава в Париж и Женева вестниците „L' Effort” и „Le Mouvement macédonien”. Свой издания имат и някои български емигрантски организации. Непосредствено преди и по време на Парижката мирна конференция българските студенти-емигранти от Македония издават в Женева свой периодичен бюлетин.¹⁴⁹ Активна дейност развива и създаденият в Берн от Д. Мишев „Български съюз в Швейцария”. Неговите дейци се обявяват за извършване на плебисцит във всички територии, за които евентуално може да възникне спор между отделните балкански държави. Въпреки че тяхното предложение зася-

¹⁴⁶ Гешов, Иван Евстратиев (1849-1924) - политик и дипломат. Завършва финанси и политически науки в Манчестър (Великобритания). Дейно се включва в политическия живот на Източна Румелия, а след съединението ѝ с Княжество България и в политическите борби в младата българската държава. Пръв председател на Областното събрание на Източна Румелия (1879-1882), а по-късно е и директор (министър) на финансите на областта (1882-1883). От 1883 г. застана начело на Българската народна банка. Министър на финансите (1886, 1894-1896), управляващ Министерството на търговията и земеделието (1894-1897). Министър-председател на България (1922-1913). Депутат и председател на Народното събрание (1901, 1913). Лидер на Народната партия, а след сливането ѝ с Прогресивната партия и на общата Обединена народнопрогресивна партия. Дългогодишен председател на Българското книжовно дружество - БАН (1898-1924).

¹⁴⁷ Това се съдържа в една от клаузите на подписания през 1912 г. българо-сръбски договор, поставил основите на Балканския съюз

¹⁴⁸ Разигралите се в края на 1918 г. събития заварват Иван Евстр. Гешов в Берн. Той приема присърце идеята, че съдбата на Балканите трябва да се разреши с помощта на САЩ. Подтик за това дава прокламираната на 8 януари 1918 г. програма на президента Уилсън, предлагаща мерки за следвоенното устройство на света в дух на справедливост и зачитане на националните интереси. Ето защо на 25 ноември с.г. Гешов изпраща до близкия на американския президент дипломат Е. Хауз специален мемоар. В него се изразява надеждата, че най-после на Балканите ще настъпи мир и справедливост. Мемоарът е връчен лично на Уилсън, който заинтригуван, пожелава да му бъде представена справка за неговия автор. Стателова, Ел. Иван Евстратиев Гешов. Или трънливият път на създанието, с. 249. -С., 1994.

¹⁴⁹ Стателова, Ел. Цит. съч., с. 293-294.

га най-вече Македония, с пълна сила то важи и за останалите спорни територии. Тези идеи намират изява на страниците на издаваното в Берн сп. „Плебисцит“. По-късно, когато в Париж пристигат българските представители за участие в мирната конференция, между тях и Д. Мишев започва оживена кореспонденция.¹⁵⁰ От началото на 1919 г. българските дейци в Швейцария активизират своята дейност. В Париж, в секретариата на конференцията, се депозират множество изложения и телеграми, свързани с българската проблематика. Всичко това се налага от факта, че в Териториалната комисия започва разглеждането на въпроса за уточняване на бъдещите български граници. На 21 март 1919 г., в отговор на предявените от страна на Гърция претенции спрямо Западна Тракия, от Берн в Париж се получава първата българска протестна телеграма.¹⁵¹ Няколко дни по-късно, на 2 април е отправена втора телеграма, адресирана лично до ръководителите на американската, английската, френската, италианската и японската делегация. С нея „Българският съюз в Швейцария“ протестира най-енергично срещу отправеното от югославската делегация искане за нова гранична поправка по западната българска граница. Посочва се, че претенциите на Белград към българските градове Видин, Кула, Белоградчик, Арчар, Цариброд, Трън, Кюстендил, Струмица и Петрич са прекалени и нереални. Това са селища, които заедно с прилежащите им области са населени изключително с българско население - около 500 000 души. Възражението е подкрепено и от приложените в телеграмата документи, съдържащи исторически и етнографски доказателства.¹⁵²

Неколкократно българският министър-председател Т. Теодоров отправя молби до френския премиер Ж. Клемансо,¹⁵³ в които настоява да се предостави възможност на българската страна да изкаже пред европейските дипломати и общественост своето виждане за причините, довели до нажежената атмосфера на Балканите. Целта е да се получи по-добра защита на българските интереси. Даденият отказ от Париж се мотивира с желанието на френското правителство да не се намесва в отношенията между балканските страни. В същото време обаче до френския комисар в Ню Йорк е изпратена инструкция, с която е наредено да се

¹⁵⁰ Билярски, Ц. Дейността на Българския съюз в Швейцария през 1919 г. // ВИСБ., кн. 3, с. 76-89. 1981.

¹⁵¹ ЦДА, ф.1546 к, оп. 1, а.е. 816, л.18.; а.е. 817, л.1; а.е. 790, л. 26-28; Questions d'actualités balkaniques, vol. I, s. 9-11. -Paris, 1919.

¹⁵² ЦДА, ф.1546 к, оп. 1, а. е. 790, л. 34-37.

¹⁵³ Клемансо, Жорж (1841-1929) - политик и общественик, лекар по образование. Министър-председател на Франция (1906, 1917-1920). Ръководител на Парижката мирна конференция (1919).

окаже пълна подкрепа и съдействие на гръцкия емисар проф. М. Адосидес.¹⁵⁴ Българската позиция намира слаба подкрепа в Париж, тъй като България не е сред страните, поканени за участие в заседанията на мирната конференция. Въпреки това българското правителство пристъпва към изработване на позиция по всички разглеждани от делегатите въпроси. В София се създава комисия, която се заема със събирането на необходимите за целта материали и е натоварена със задачата да изработи мемоар за българските национални права, който да бъде представен на конференцията в Париж. За председател е определен видният български политик М. Маджаров,¹⁵⁵ подпомогнат от С. Радев и д-р Н. Милев. В комисията са привлечени да работят едни от най-добрите български политици, икономисти, юристи и пр. - К. Попов, Гр. Василев, Ат. Шопов, проф. Д. Мишайков, Т. Теодоров, И. Бобчев, Ст. Чапрашиков, А. Николов и Т. Павлов. Впоследствие в нея влизат проф. Ст. Баламезов, Г. Морфов, Ат. Буров, проф. Ал. Цанков и М. Сарафов.¹⁵⁶ Комисията е изградена от пет подкомисии, създадени по модела на заседаващите в Париж:

1. Подкомисия, разглеждаща въпросите, свързани с новоучреденото в Париж Дружество на народите (Общество на народите-ОН). В нея се включват С. Радев, Гр. Василев и С. Баламезов. Пред тях се поставя задачата да изяснят мястото, в което България се озовава след войната, както и произтичащите от това нейни интереси. Необходимо е да се даде отговор към кой от трите славянски центъра тя трябва да гравитира - бъдеща Русия, Чехо-Полша или Югославия;

2. Подкомисия, третираща проблема за необходимостта от поемане отговорност за участието на България във войната. Важността на този въпрос изисква с неговото разглеждане да се заемат предимно дипломатите от МВНРИ;

3. Подкомисия, занимаваща се с изясняване на проблемите около съобщенията - железници, пристанища, морски комуникации и водни пътища, и пр. Тук българското становище се изработва от М. Маджаров, К. Попов и Г. Морфов. Пред тях стои задачата да изкажат мнение по международните съобщителни артерии и България; запазването на изгодите от транзитните пътища през страната, водещи от източна и цент-

¹⁵⁴ Проф. Адосидес е един от ръководителите на гръцката пропагандна мисия в САЩ.

¹⁵⁵ Маджаров, Михаил (1854-1944) - публицист, политик и дипломат. Преди съединението на Княжество България с Източна Румелия е депутат и директор (министър) на финансите в източнорумелийското правителство. Неколкократно е депутат в Народното събрание. Министър на обществените сгради, пътищата и съобщенията (1896-1899) правосъдието (1896), на войната (1919), на външните работи и изповеданията (1919-1920). Изпращан е на дипломатически мисии в Петербург и Лондон.

¹⁵⁶ ЦДА, ф.121 к, оп. 1, а.е. 382, л. 2.; а.е. 6, л.1, оп.1, а.е. 382, с. 3.

рална Европа към Близкия изток; отстояване независимостта на българските железници, както и въпроса за съдбата на българското морско и речно корабоплаване;

4. Подкомисия, занимаваща се с провеждането на нова стопанска политика и изграждане законодателството на труда. С тези въпроси се заемат К. Попов и професорите Мишайков и Цанков. Пред тях се изправят проблемите за възстановяване и насърчаване на българската международна търговска политика; за доближаване на българските стопански интереси към изискванията на световното законодателство на труда и др.;

5. Подкомисия за финансовата консолидация. В нея са привлечени А. Буров и М. Сарафов, подпомагани от представители на финансовото министерство. На тях се поверява да се произнесат по въпросите за българското участие във войната и направените за целта външни заеми; за разпределението на натрупаната военна плячка; българските военни задължения към Германия; около платежоспособността на България и евентуалните гаранции, които тя би могла да даде за това.¹⁵⁷

Българските дипломати все повече се убеждават в необходимостта съдбата на България да стане достояние на по-широк кръг от световната общественост. От своя страна това предполага изнамиране на най-ефективен партньор, който да съдейства при представяне на българската позиция в Париж. Изхождайки от създалата се във френската столица ситуация, такъв се открива в лицето на американската делегация. За това особено енергично настоява Д. Мишев. На 3 юни 1919 г. до президента Уилсън е изпратено послание, в което се изказва надежда прокламираните принципи за следвоенното устройство на света да бъдат приложени на практика. Идеята България да намери защита в лицето на американската дипломация не е нещо ново. Тя се основава на факта, че по времето и особено след края на Първата световна война САЩ все по-открито манифестират своите намерения за първенстваща роля при определянето на световната следвоенна политика. Не за пренебрегване е и фактът, че по време на цялата война България и САЩ не прекъсват своите дипломатически връзки. Американските дипломати често се изказват в подкрепа на българските искания. Още през октомври 1917 г. с декрет на президента Уилсън, във Вашингтон към Държавния департамент се създава „Комисия за разследване проблемите и условията на бъдещия мир в света“. Съставна част е специалната балканска секция, която се заема да разгледа и прецени основателността на декларираните териториални претенции на балканските държави. Пред нея етнографът Уилям Х. Бък-

¹⁵⁷ ЦДА, ф. 121 к, оп. 1, а.е. 382, л. 1-2.

лър представя доклад за наслоените проблеми на Балканите. Въз основа на него, както и на представения по-късно от Ал. Сониксен рапорт по македонския въпрос,¹⁵⁸ членовете на секцията стигат до убеждението, че причината за противоречията между отделните балкански страни се коренят в част от клаузите на сключения след Втората балканска (Междусъюзническа) война Букурещки мирен договор. Той е окачествен от американските експерти за „резултат от действията на една корумпирана дипломация, която сега народите от целия свят следва да ликвидират”.¹⁵⁹ Тръгвайки за Парижката мирна конференция, американската делегация е инструктирана да отстоява изработеното виждане на Държавния департамент спрямо евентуалните промени в границите на Балканския полуостров. А то е: сръбско-българската, българо-румънската и българо-турската граница да останат такива, каквито са били преди войната от 1913 г. Така би се постигнало България да има излаз на Бяло море; България да има достъп до Кавала или Солун; Българо-турската граница в Одринско да стига до линията Мидия-Енос и българо-румънската граница да се върне такава, каквата е била до 1913 г.¹⁶⁰

В известна степен за формираното във Вашингтон мнение допринеся и активната дейност на тамошния български дипломатически представител Ст. Панаретов. Той успява да връчи два меморандума на държавния секретар Р. Лансинг. Непосредствено преди заминаването на американската делегация за Париж, Панаретов се среща и с един от членовете Й. Х. Уайт.¹⁶¹ Неоценима помощ при пропагандиране на българската кауза оказва и И. Евстр. Гешов, който също провежда срещи с някои от водещите американските политици. Благодарение на техните усилия в американското общество все повече се затвърждава убеждението, че по време на войната България се е сражавала по локални причини и че нейното участие няма нищо общо с идеите на германо-австрийския блок за световно господство. За това спомага и изразеното становище на американския дипломат Мърфи. С негова помощ в печата се отпечатват статии, проучвания и рапорти на американски мисионери, пропити от пробългарски настроения, показващи, че исканите от България земи са населени изцяло от българи.¹⁶²

¹⁵⁸ В своят рапорт Сониксен окачествява претенциите на Югославия и Гърция към подялбата на Македония за “типичен случай на пристрастие”.

¹⁵⁹ Пантев, А. Проекти на САЩ..., с. 35-36.

¹⁶⁰ Пак там, с. 38; Муравиев, К. Цит. съч., с. 88-89.

¹⁶¹ Василев, В. Македонският..., с. 21.

¹⁶² Подобни статии се печатат на страниците на вестниците *Пряпорец*, *Мир*, *Зорница* и др.

Опитите за намиране на партньор за подкрепа на българската кауза не се ограничават само към САЩ. В началото на 1919 г. като специален емисар на българското правителство за чехословашката столица заминава проф. Ал. Балабанов. Там той връчва меморандум, отправен до всички чешки политици, в който търси тяхното съдействие България да бъде третирана по справедлив начин на мирната конференция в Париж. По-късно проф. Балабанов е приет от президента на чешката република Т. Масарик, пред когото също излага молбата за подкрепа на българските искания за запазване излаза на Бяло море.¹⁶³ В резултат от мисията на Балабанов, през март 1919 г. между България и Чехословакия се сключва споразумение за търговска размяна, което представлява успешен пробив на българската дипломация за излизане от наложената външнополитическа изолация на България. За пропагандатор на българските искания Външно министерство използва и българските легации в европейските столици. От тях се получава навременна информация за настроенията в редиците на европейската общественост, благодарение на които се изгражда и външнополитическата стратегия на българската дипломация. С първостепенна важност се ползват донесенията от Берн. Благодарение на тях в София се узнава за хода около изработването на българския мирен договор в Париж.¹⁶⁴ Подобна информация се дава и от консулството в Женева. От писмата на консула М. Милчев личи трудността, която подопечните му дипломати срещат при опитите си за спечелване на общественото мнение на българска страна.¹⁶⁵ Във външно министерство постъпва информация и от българската легация във Виена. Тук, за разлика от Германия, с която дипломатическите отношения са прекъснати по силата на Солунското споразумение, контактите продължават да се поддържат. Донесенията на посланик А. Тошев дават по-ясна представа за положението в южнославянските области на бившата Хабсбургска империя, както и за подготовката и съдържанието на мирните договори с Германия, Австрия и Унгария. Оттук в София се получават и първите известия за създаването на КСХС.¹⁶⁶

* * *

В сложната и напрегната обстановка, когато българската дипломация все повече изпада в затруднено положение, София научава, че по

¹⁶³ ИБИ, т. XXIII, С., 1985, Чехословашки извори за българската история. Ч. 1, с. 19-22, 25-26.

¹⁶⁴ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 41, л. 33 и сл.

¹⁶⁵ пак там, а.е. 1240, л. 1-2.

¹⁶⁶ пак там, а.е. 1241, л. 38-41, 45 и сл.

време на заседанието на външните министри на държавите победители, проведено в Ке д'Орсе на 16 май 1919 г., английският дипломат Балфур е внесъл предложение в заседанията на конференцията да се покани за участие и българска делегация. До известна степен нейното присъствие се предвиждало да бъде чисто формално, защото на България не се предоставял статут на държава с равноправно на останалите участие. На нея предстояло само да се връчи проекто-договорът и евентуално да се изслуша мнението ѝ по предвидените клаузи. Скоро след това известие, на 11 юни 1919 г. командващият съюзническите войски в България ген. Кретиен с писмо до министър-председателя Т. Теодоров приканва българското правителство да побърза с изготвяне състава на делегацията. Конференцията, както съобщава Кретиен, била вече приключила с подготовката около изработването на мирните договори с Германия и Австрия, след което на дневен ред идвал въпросът за българския договор.¹⁶⁷

В Министерския съвет започва трескава подготовка около подбора на българските делегати. Голяма част от първоначално предложените имена впоследствие отпадат от окончателния списък. Между тях са Н. Генадиев, Й. Хербст и Н. Милев. На 30 юни 1919 г., с писмо № 520 българското правителство връчва отговора си на ген. Кретиен. В него се съобщава, че българската страна е готова с уточнения състав на делегацията и очаква официална покана за участието ѝ в работата на Парижката мирна конференция. Делегацията се състои от: ръководител - Т. Теодоров, министър-председател и министър на външните работи и изповеданията; В. Ганев - министър на правосъдието; Я. Сакъзов - министър на търговията, промишлеността и труда; Ал. Стамболийски - министър на обществените сгради; М. Сарафов - бивш министър на финансите и вътрешните работи.¹⁶⁸ Към основния състав на делегацията се причисляват още 30 души в качеството им на съветници, експерти и секретари. Между тях са бившият министър-председател и министър на външните работи Иван Евстр. Гешов; началник-щабът на армията ген. И. Луков; бившият пълномощен министър Д. Цоков и настоящият такъв във Вашингтон Ст.

¹⁶⁷ Българската делегация за мира. Документи по договора в Ньой, с. 1. -С., 1919.; Муравиев, К. Цит. съч., с. 61.

¹⁶⁸ ЦДА, ф.173 к, оп. 3, а.е. 2070, л. 2-4; Българската делегация за мира..., с. 2-3.

Панаретов; депутатът в Народното събрание д-р Н. Сакаров.¹⁶⁹ Българското правителство е притеснено от развоя на събитията, разиграващи се във френската столица. От една страна, все още официална покана за участие в заседанията на конференцията не е получена, а този момент се използва от пропагандата на останалите балкански страни, които развиват бурна антибългарска кампания на страниците на собствения си и европейски печат. Нещата се усложняват и от липсата на пряка и точна информация, какво точно се обсъжда на конференцията. За да се избави от неизвестността, Теодоров се обръща към представителите на съюзниците в България - ген. Кретиен и ген. Берт, пред които настоява София да бъде своевременно уведомявана за становището на конференцията по българския въпрос. Отново се напомня, че българската делегация е в готовност да замине за Париж. Отговорът е категоричен, че България трябва да изчака и да не бърза.¹⁷⁰ Скоро нещата излизат от първоначалния застой. На 12 юли 1919 г. представителят на френското външно министерство легационен секретар Анри посещава Теодоров и му връчва писмо от ръководителя на конференцията - френския премиер Ж. Клемансо. То съдържа и официалната покана: „Българската делегация за Мирната конференция да се яви на 25-26 юли в Париж”.¹⁷¹ Само седмица е нужна на българските делегати да се подготвят за заминаване. В 11 часа на 20 юли 1919 г. те отпътуват от София със специален влак. Преди напускане пределите на страната, от гара Русе е изпратена телеграма, адресирана

¹⁶⁹ Разглеждайки състава на българската делегация, в своя труд посветен на Парижката мирна конференция: „България, Балканите и мирът 1919 г.”, акад. Хр. Христов стига до извода, че нейният състав, с изключение на Ал. Стамболийски, не е най-удачният вариант на избор. Своята теза той подкрепя с довода, че в голямата си част делегатите са познати в средите на европейските дипломати като привърженици на водената до момента политика от правителството на д-р В. Радославов. Трудно мога да се съглася с това твърдение. Съставът на делегацията е постигнат с консенсус между тогавашните български политически сили и представлява почти целия български политически спектър - Т. Теодоров е народняк, М. Сарафов е прогресивнолиберал, Я. Сакъзов е от широките социалисти, а Ал. Стамболийски е земеделец. В списъка на съветниците и експертите политическото разнообразие е още по-голямо. Посочените личности са едни от водещите в средите на българските дипломати и в това си качество са достатъчно известни сред колегите си от другите страни. Някои от тях, като Ив. Евстр. Гешов, притежават солидни познания, опит и връзки сред политическия и дипломатическия елит на западните държави. Важен е и фактът, че всички членове на българската делегация са изявени съглашенофили. А личността на Стамболийски импонира на западните лидери с факта, че през 1915 г. той единствен открито се противопоставя на водената от цар Фердинанд прогерманска политика, заради което лежи в затвора.

¹⁷⁰ Миланов, М. Забравени български земи..., с. 9.

¹⁷¹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 52, л. 2. // Част I на водения от Димитър Станчов „Дневник на българската делегация на Парижката конференция”.

до председателстващия Министерския съвет в София М. Маджаров и до целия български народ. В нея се казва: „На път за Париж, където има да се реши бъдещата съдба на нашия народ, напускайки пределите на държавата, Делегацията на правителството отправя най-горещ апел към българските граждани да запазят както досега пълното спокойствие и ред в страната, доверявайки се всецяло върху безпристрастното решение на великите народи, които историята е повикала да създадат дълготрайни условия за мирно разрешение на всички проблеми на народите на Балканския полуостров върху принципите на свободата, правото и справедливостта”. По пътя за Париж, към основния състав на делегацията в Лозана се присъединяват Иван Евстр. Гешов, Д. Цоков, някои от членовете на специалната българска мисия за пропаганда в Швейцария, както и българският консул в Женева М. Милчев. На 26 юли в пълния си състав българската делегация пристига в Париж. На Лионската гара тя е посрещната от полк. Анри - началник на мисията за свързка между пратениците на София и Конференцията за мира, както и от представителите на великите сили - англичаните полк. Листър, кап. Фестинг и кап. Колленс, италианците подп. Казати и поруч. Монако, французите кап. Лаперш и поруч. Буржуа. Седалището на българската делегация е в замъка „Château de Madrid”.¹⁷²

Когато българската делегация пристига в Париж, подготовката около изработването на мирния договор е към своя край. Това налага българската делегация да активизира колкото може по-бързо своята дейност. Съставят се две работни комисии, които да връчат докладите си по всички разглеждани от конференцията въпроси:

I комисия - занимаваща се с политическите, етнографските и териториалните въпроси, както и с възникнали проблеми по синхронизирането на исканията с някои международно-правни клаузи. Работата на комисията се извършва под прякото наблюдение на Т. Теодоров, а нейни членове са: В. Ганев, А. Стамболийски, Я. Сакъзов, Ив. Евстр. Гешов и М. Сарафов. Като експерти са включени Д. Станчов, Ст. Панаретов, Д. Цоков, ген. Луков, В. Морфов, проф. Г. Михалчев, полк. С. Нойков и Ю. Иванов. Към комисията са изграждат и две подкомисии: 1. По отправените обвинения за дейността на българските окупационни войски и третирането на интернираните и пленниците в България. Тя е в състав Я. Сакъзов, Л. Чолаков, Г. Генов, подполк. Николов и кап. В. Цанов; 2. По културните и изповедните въпроси: кап. В. Цанов, пастор Д. Фурнаджиев, Шефкет бей, Й. Калев и Н. Станчова;

¹⁷² ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 52, л. 7-12.

II комисия - свързана с финансовите, икономическите и селскостопанските въпроси. Нейни ръководители са Ив. Евстр. Гешов и М. Сарафов, а членове Н. Сакаров, Д. Цоков, В. Морфов, Н. Стоянов, проф. Мишайков, Я. Моллов и С. Пулиев.¹⁷³

Още с пристигането си в Париж, българската делегация депозира в Бюрото на конференцията 10 екземпляра от предварително изработения и отпечатан в София мемоар „Българският въпрос и балканските държави“ (*La Question Bulgare et les Etats Balkaniques*).¹⁷⁴ На 1 август до Клемансо е изпратен основният документ, третиращ българските национални искания - изложението „Истината по обвиненията против България“ (*La verité sur les accusations contre la Bulgarie*). В него се разглеждат отправените към българската страна обвинения: за извършени насилия спрямо населението в окупираните по време на войната от България земи.; за потушаването на т. нар. Моравско въстание; за непосилните условия, при които българските власти поставяли военнопленниците, и пр. Отхвърляйки тяхната несъстоятелност, българското правителство настоява да се сформира и произведе международна анкета по въпроса, която да разгледа деянията на всички воювали на Балканите страни в периода 1915-1918 г.¹⁷⁵ В Париж България е представена в изключително неблагоприятна светлина. Заобиколени от недоверие и неприязън, българските представители стигат до извода, че България се третира като едва ли не най-големият виновник за Първата световна война. За това немалка роля изиграват и пропагандните трикове използвани до този момент от останалите балкански страни. В разпространените сред делегатите материали югославската делегация умело експлоатира в своя полза настроенията и чувствата в Париж спрямо Германия. На много места българите се оприличават като „балканско издание на прусака“. Общественото мнение, предварително подработено от югославската пропаганда, се отличава с нееднозначност в оценката си за България. Тази кампания е подета и от някои френски журналисти, които не спират да говорят за „варварина, който не следва международни договори и потъпква с

¹⁷³ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 52, л. 13.; В своите спомени секретарят на Стамболийски К. Муравиев споменава, че първите действия на българските делегати били изпълнени с неувереност и уплаха. В същото време надеждите се съсредоточавали в лицето на американската и изненадващо на английската делегация, както и на общественото мнение в тези страни. От своя страна Т. Теодоров често повтарял, че искрено вярва в помощта на английските политици сър Е. Грей и Х. Асквит. // Муравиев, К. Цит. съч, с. 70, 83-84.

¹⁷⁴ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 52, л. 36.

¹⁷⁵ Христов, Хр. България..., с. 183-192.; ЦДА, ф. 173 к, оп. 3, а.е. 2070, л. 176-231.; Българската делегация за мира..., с. 70-84.

бруталното си държание военните конвенции”.¹⁷⁶ Водещите френски вестници „Фигаро”, „Тан” и „Журнал де Деба” печатат статии, в които преобладава антибългарският дух. За основа на своите нападки срещу България те използват един рапорт на Междусъюзническата комисия, относно „предполагаемите зверства на българските войски в Източна Македония”. Този документ, изработен още на 21 април 1919 г., до последно не е обнародван. Това става, когато българската делегация пристига в Париж. В него се говори, че българската страна и народ са виновни и затова трябва да изкупят греховете си.¹⁷⁷ Малко по-обективен в оценките си е английският ежедневник „Таймс”. Той се оказва единственият влиятелен европейски вестник, който отпечатва „Програма за преобразуването на Балканите”. По отношение на събитията и настроенията сред народите там се отбелязва, че „балканският въпрос е обезобразен от пропагандата, която се води там”. От своите страници „Таймс” защитава правото на България да запази сегашните си граници като минимум в исканията и трябва да бъде оставен териториалният ѝ излаз на Бяло море. За това той е подкрепен и от други френски вестници. „Голоа” недвусмислено заявява, че България е онзи нужен фактор за поддържане на балканското равновесие, поради което е необходимо да се зачете суверенитета ѝ и териториалната ѝ цялост. Допълва го в. „Енформасион”, който призовава заседаващите на конференцията да се съгласят с провеждането на плебисцит в спорните на Балканите територии. Такова е мнението и на парижкото издание на в. „Ню Йорк Хералд”.¹⁷⁸ Отчитайки сложността на ситуацията, българската делегация се заема с опровергаването на лъжите по адрес на България. За публикуване в пресата се дават множество материали, нагледно показващи несъстоятелността на югославските претенции спрямо българските земи. На чуждите кореспонденти отразяващи дейността на конференцията се предлага българското обяснение на събитията, разиграли се на Балканите още от средата на миналия век до навечерието на Първата световна война. Като резултат от това на страниците на лондонския в. „Таймс” се появяват материали в защита на българската кауза, написани от Дж. Бюкенан (бивш английски посланик в Петербург) и английския парламентарист и бивш посланик в София лорд Кърнок. Продължават да се отпечатват и статиите на известния с привърза-

¹⁷⁶ Димитрова, Сн. Сърбия и..., с. 150-151.

¹⁷⁷ БТА, Бюлетин № 298, 4.VIII.1919, л. 1.

¹⁷⁸ Пак там.

ността си към България журналист Дж. Баучер.¹⁷⁹ Привърженици на българската кауза се откриват и в лицето на някои френски журналисти.¹⁸⁰

Дейността на българските представители се затруднява от обстоятелството, че на тях е забранено да напускат пределите на „Шато дьо Мадрид“. Осъществяването на връзката с околния свят става само с посредничеството на назначени към делегацията полк. Анри. Това съвсем не пречи да се използва всяка възможност за популяризиране на българските виждания. По инициатива на полк. Анри и със съдействието на известния македонски деец П. Дорев, Теодоров осъществява по-близки контакти с члена на италианската делегация полк. Кастолди, французинът полк. Л. Ламуш и английския делегат Липелш. Тези лица неведнъж са заявявали, че населението в териториите, към които Югославия проявява апетити, в голямата си част е българско.¹⁸¹ Възползвайки се от техните изказвания, българската делегация активизира дейността си. През август 1919 г., когато започва повторното разглеждане на македонския въпрос, Теодоров подкрепя българските претенции за ненарушение териториалната цялост на България със заключението на полк. Ламуш, публикувано на 10 юни 1919 г. в сп. „Revue Politique et Parlementaire“.¹⁸² То е следното: Македонският въпрос трябва да се разреши въз основа на принципите на справедливостта, провъзгласени от президента Уилсън и приети от всички страни на Съглашението. Етническият облик на областта е изключително български. В нея няма гърци - те са само по крайбрежието, сърби също няма. С големи усилия сръбската държава е успяла обаче да насади тук сърбизма, но само в някои села. За това, че регионът е с подчертано български облик говорят многобройните статистически изследвания.¹⁸³ На базата на тези и други сведения в българската делегация все повече

¹⁷⁹ В спомените си К. Муравиев споменава, че членовете на българската делегация били много притеснени от неспиращите журналистически нападки срещу България. Експертът Д. Цоков дори предложил да се даде сумата от 600 000 франка на един от редакторите на в. *Тан*, за да спре отпечатването на антибългарски материали. Същото се потвърждава и в дневника на М. Сарафов. // Муравиев, К. Цит. съч., с. 203.; Дневникът на Михаил Сарафов за сключването на мирния договор в Ньой през 1919 г. // ИИИ, кн. 3-4, с. 337. 1951.; Баучер, Джеймс Давид (1850-1920) - дългогодишен балкански кореспондент на влиятелния британски в. *Таймс*. Известен с откритата си подкрепа на България. Умирайки, неговото последно желание било да бъде погребан на българска земя, което бива изпълнено - гробът му е до стените на Рилския манастир.

¹⁸⁰ В поредица от статии френският журналист Шарл Риве обвинява Югославия, че посредством своите амбиции ще предизвика нови сътресения на Балканите. Той нарича това „проява на тимощка и шумадийска мегаломания“ // *Мир*, 30.VII.1919 г.

¹⁸¹ НБКМ-БИА, ф. 273, оп. 1, а.е. 715, л. 1-9.

¹⁸² Lamouche, L. La question Macédonienne et la Paix.

¹⁸³ ЦДА, ф.176 к, оп.4, а.е. 8, л. 11-13. // Част II на водения от Д. Станчов дневник.

се възприема позицията, че: за Добруджа трябва да се търси статуквото от 1912 г.; спрямо Турция да се възприеме Лондонският мирен договор от 1913 г., приет от всички заинтересовани държави; по въпроса за териториалния спор с Югославия трябва да се подхожда изключително внимателно. Тук има два пътя - или да се искат права за българското население живеещо в тези територии, които да са равни с тези на сърбите и гърците, или да се извоюва пълна автономия за Македония, нещо което бе предвидено и в Берлинския договор от 1878 г.; внимателно трябва да се подхожда и по въпроса за Западна Тракия.¹⁸⁴

Българската делегация предприема поредица от стъпки насочени към запознаване на световната общественост с позицията на България за причините довели до задълбочаващите се проблеми на Балканите. За Лондон заминава Иван Евстр. Гешов. Там, с посредничеството на своите приятели, членове и на „Балканския комитет“¹⁸⁵ - братята Чарлз и Ноел Бъкстон¹⁸⁶, той успява да се срещне с редица видни британски парламентаристи и дипломати. По време на разговорите Гешов настоява за подпомагане на българската страна, в защита и срещу нападките от страна на съседните ѝ балкански държави. На всички са връчени писмени бележки по въпроса, като към тях са добавени статистически данни за населението в териториите, към които се проявяват определени апетити. Отправя се българската молба - да не се повторят грешките, допуснати на Берлинския конгрес от 1878 г.¹⁸⁷ На депутатата Адамсон Гешов връчва изложение с българското гледище по всички актуални въпроси на международната политика, придружено от данни, оборващи нападките, отправени към България. По-късно този документ е връчен от английския политик лично на Лойд Джордж.¹⁸⁸ Българският пратеник прави няколко изявления за бри-

¹⁸⁴ НБКМ-БИА, ф.273, оп.1, а.е.715, л.1-9.

¹⁸⁵ Балкански комитет (The Balkan Committee) - създаден през април 1903 г. в Лондон. Представлява неправителствена организация поставила си за цел да оглави сформиратото се във Великобритания движение в защита на християнското население, живеещо в Османската империя.

¹⁸⁶ Бъкстон, Ноел (1868-1948) - английски публицист. Депутат от лейбъристката партия. Министър на земеделието 1924 г.; Бъкстон, Чарлс - публицист и общественик. Депутат от либералната партия (1910 г.), от лейбъристката партия (1922-1923 г.).

¹⁸⁷ Гешов, И. Евстр. Лична кореспонденция. Съставители Р. Попов и В. Танкова, с. 283-284. -С.,1994.; Документ №123 - писмо от И. Евстр. Гешов до сина му Евстрати Гешов за срещи и разговори в Лондон в подкрепа на България на конференцията за мир в Париж, Лондон, 7.VIII.1919 г.

¹⁸⁸ Стателова, Ел. Цит. съч., с. 251.; Лойд Джордж, Дейвид (1863-1944) - британски политик и общественик. Юрист. Министър-председател (1916-1914). Ръководител на английската делегация на Парижката мирна конференция (1919).

танската преса, в които призовава пресата да даде публичност на справедливите български искания по териториалния въпрос.¹⁸⁹ Завръщайки се в Париж, в съгласие с члена и началник на секретариата на българската делегация Д. Станчов, Гешов съставя няколко документа, адресирани до бюрото на конференцията. Първите два от тях са мемоари, изработени в сътрудничество с пълномощния министър Цоков, които са в отговор на отправените спрямо страната гръцки и югославски нападки. В тях се дават точни данни за числеността и националната принадлежност на населението в Македония и Тракия. Посочва се желанието на българския народ да живее в мир и добросъседство с всичките си съседи. Целта на тези мемоари е да се подкрепят усилията на българската делегация за запазване на довоенните граници на страната.¹⁹⁰ В същото време в Париж българските делегати продължават борбата срещу опитите за териториално осакатяване на страната. По време на разговорите си с американските представители около уточняването на някои търговски работи между САЩ и България¹⁹¹, Теодоров изпраща лично послание до президента Уилсън.¹⁹² Основната мисъл е, че българската държава и народ възлагат всичките си надежди на американския президент и неговия народ за едно справедливо разрешение на българската национална кауза.¹⁹³ Молбата е провокирана от настъпилия стрес сред българските делегати при получаването на известието, че главнокомандващият съюзническите сили на Балканите ген. Франше Д'Епре е наредил българската армия да бъде напълно демобилизирана и обезоръжена. Към това се прибавя и решението му в противоречие с клаузите на Солунското споразумение да постави стража по добруджанската граница.¹⁹⁴ Това още повече затвърждава убеждението, че решението за прекрояване на българските граници вече е взето.

¹⁸⁹ Куманов, М. Документи към историята на Парижката мирна конференция 1919 г. // *Международни отношения*, кн. 2, с. 142 и сл. 1974.; В поредица от писма до сина си Евстрати, писани по време на посещението му в Лондон, Гешов изказва съжаление, че не може да направи нищо съществено за своята родина. След дългите митарства из дебрите на английската дипломация той прави тъжната констатация, че българският въпрос е предрешен. В последното писмо той споделя: "Виждаш, че моят песимизъм напълно се оправдава". // Стателова, Ел. Цит. съч., с. 252.

¹⁹⁰ *Mémoire adresse à la Conférence de la paix; Second mémoire adresse la Conference de la paix.*

¹⁹¹ По същото време изтича срокът за откупуване на българското злато, депозирано в американски банки като гаранция за закупуване на стоки от САЩ. Българската делегация отправя молба до американското правителство срокът да се удължи.

¹⁹² Уилсън се завръща в САЩ на 8.VII.1919 г. За ръководител на американската делегация в Париж е оставен Ф. Полк.

¹⁹³ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 8, л. 10.

¹⁹⁴ Христов, Хр. България..., с. 199.

Идвайки в Париж, българската делегация е с нагласата, че най-застрашен от откъсване е районът на Западна Тракия. Впоследствие, особено след като в подробности стават известни югославските претенции, се вижда, че от същата участ са заплашени и западните български земи. Белград не скрива амбициите си да удовлетвори желанието си за ново териториално разширение на изток. Ето защо на 23 август до председателя на мирната конференцията Клемансо е изпратено писмо, под № 144, в което наново е изложена българската позиция относно претенциите, предявени от страна на Белград.¹⁹⁵ Те се определят за лишени от мотивация и здрав смисъл. Аргументите за предложената от югославската делегация „стратегическа промяна на границата с България“: че настоящата гранична бразда не гарантира сигурността на долините и съобщенията на регионите Морава, Вардар и Тимок, които са разположени недалеч от българската територия, и че тази сигурност би могла да бъде гарантирана само с преместването на границата по на изток, се отхвърлят като напълно неоснователни. Основният български довод, че съществуващата до този момент гранична линия между двете страни линия следва гребените на планините и високите върхове, през които преминава. Това е в унисон с международно установената практика за прокарване на граница по естествени географски обекти. Заключение е, че нова граница между двете страни не е наложително да се прави.¹⁹⁶ Съществуващата до момента българо-югославска граница е една естествена линия, която от само себе си притежава стратегически характер - започвайки от вр. Връшка чука (740 м.) тя преминава по върховете Миджур (2188 м.), Три чуки (2032 м.), Мъчи баба (1730 м.), Стол (1357 м.), Черни връх (1495 м.), Бесна кобила (1926 м.), Патърица (1705 м.), Деве баир (1191 м.), Руен (2225 м.), Луков връх (1297 м.), Хасан паша (1425 м.), Занога (1415 м.), Каданица (1900 м.), Клепало (1500 м.), през планината Огражден до Беласица. Посочената надморска височина нагледно доказва това твърдение на българската страна. От всичко личи, че искането за нова граница, която да измести съществуващата такава между двете съседни държави по на изток, означава, че Белград се стреми да свали минаването ѝ от върховете в низините. Ако това се извърши, то ще доведе до негативни последици за цялото население, обитаващо тези райони.¹⁹⁷ Изброените съображения се излагат най-внимателно от българската страна. В подкрепа се привеждат много примери от исторически, ет-

¹⁹⁵ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е 10, л. 42-43. Част III на водения от Д. Станчов дневник.; НБКМ-БИА, ф. 273, оп. 3, а.е. 2754, л. 71-82.

¹⁹⁶ ЦДА, ф. 173 к, оп. 3, а.е. 2070, л. 111-130.; а.е. 2071, л. 91-96.; Българската делегация за мира..., с. 42-51.

¹⁹⁷ Там там.

нографски, икономически и църковен характер. Посочват се и вечните апетити на сръбската държава към завоюване на нови български земи, които по време на мирната конференция придобиват широк размер. Убеждавайки се, че опасността от загубване на исконни български земи става все по-реална, още на 12 август до конференцията е изпратена българска нота, в която се настоява в териториите, към които съседните балкански държави проявяват претенции, да се произведе плебисцит, резултатите от който българската страна ще приеме безусловно. Нотата е допълнена от следваща, изпратена на 29 август, в която се изясняват причините, тласнали българската държава към участие в световния военен конфликт. Изказва се уверение, че България няма да се наказва излишно тежко за сторената от нея грешка. Отбелязва се, че българският народ повече отвсякога иска да живее обединен и в мир. Тъй като тази, както и повечето български ноти остават без отговор, Теодоров изпраща на 1 септември 1919 г. лично послание до Клемансо, в което настоява за справедливо отношение спрямо българската държава и народ. Отхвърляйки множеството нападки, се посочва, че от страниците на пресата срещу България се води неоправдана и несправедлива война. За основа на тази антибългарска кампания е използван представеният от югославската делегация мемоар „Документи, отнасящи се до нарушенията на Хагските конвенции и въобще на международното право, извършени от българите в окупирана Сърбия от 1915 до 1918 г.“, в който сведенията са тенденциозно изопачени от страна на Белград и не винаги отговарят на истината. Отново се припомнят сведенията, отразени в предоставения от българската делегация мемоар „Истината за обвиненията срещу България“, които се допълват от нови сведения за положението на българите в Македония.¹⁹⁸ Пристигащите до българските делегати слухове, относно проектираното откъсване на нови земи от България, дава основание на Т. Теодоров да се обърне с лично послание и до главния секретар на конференцията П. Дютаста. В него се настоява българската страна да бъде осветлявана за приетите вече решения, които жизнено я засягат. По отношение на исканията за прекрояване на българските граници се отбелязва: „Мирът на Балканите няма да зависи от големината на България... Малка или голяма България е решена да бъде елемент на мир и ред у себе си, и на добро приятелство със съседите си, но отдаването на чисто български населения на други държави, които в днешно време биха ги управлявали с изключителни режими, както това направи Румъния с Добруджа, или Сърбия с Македония, крие в себе си само условия за смутите и опасности за бъдещия мир.“ Теодоров приема особено тежко ин-

¹⁹⁸ ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 10, л. 43.

формацията за предстояща поправка на западната българска граница. По повод на изявените към тях от страна на Белград претенции, той изказва твърдото си убеждение, че те могат да се обяснят единствено със стремежа на сръбските управляващи максимално да се приближат до българската столица. Но, както Теодоров уверява Дютаста, там няма нито един сърбин или друг човек със сръбски симпатии. Така че на какво основание Белград претендира за тях?!

В първите дни на септември 1919 г. българската делегация депозира нова поредица от молби и прошения, целящи разкриване на обективната истина за състоянието на българо-сръбския териториален спор. В стремежа си да получат максимална подкрепа на своите справедливи искания, българските делегати търсят помощ в средите на френската общественост. С тази цел са проведени немалко разговори с полк. Анри.¹⁹⁹ По време на срещите си с него Стамболийски го информира за негативната реакция на целия българския народ, научил за планираното отнемане на нови земи от България. Анри е запознат с писмото на депутата в българския парламент В. Костов, чийто избирателен район е Царибродският. В него е отразена тревогата на местното население от перспективата отново да бъде обречено на робство. Приемайки с мълчаливо съгласие тези новини, Анри заявява, че до няколко дни договорът ще бъде готов и своевременно връчен на българската делегация. Информация за съдържанието на готовия вече проектодоговор, предвиждащ откъсването на западните български земи от територията на България получава и В. Ганев. В разговор с него полк. Кастолди му съобщава за вече окончателно взетото решение по българския въпрос - от България се откъсват Струмишко, Царибродско, Босилеградско, части от Видинско и Кулско. Според М. Сарафов и К. Муравиев - свидетелите на тези събития, независимо от факта, че до българските делегати са достигнали слухове подкрепящи тази новина, съобщението се стоварва като нов удар върху всички, най-вече върху Т. Теодоров.²⁰⁰

Въпреки настъпилото униение, борбата за запазване териториалната цялост на България продължава. До Бюрото на конференцията са препратени множество адреси и декларации, получени от населението на предвидените за предаване райони. С нота № 73 на Клемансо е връчена петиция с подписите на 31 176 глави на семейства, от името на 166 656 лица, жители на Източна Тракия. На 8 септември в Бюрото на конфе-

¹⁹⁹ Муравиев, К. Цит. съч., с. 173-177.

²⁰⁰ Българската делегация за мира..., с. 192.; Дневникът на М. Сарафов..., с. 343.

ренцията постъпва и мемоар на Изпълнителния комитет на македонските братства. В него се настоява да се направи допитване сред населението, живеещо в земите, към които Белград предявява претенции, като то лично да изкаже своята воля за националната си принадлежност. Като доказателство, че тамошното население в преобладаващата си част е българско, към мемоара се прилага етнографска карта, нагледно доказваща това твърдение.²⁰¹ Последните надежди на българската делегация, че все още може да се повлияе на конференцията да се запази териториалната цялост на България се съсредоточават в лицето на американската и италианската делегация. Надеждата се подхранва от съдържанието на внесения от тях за разглеждане в Териториалната комисия доклад, призоваващ да не се извършват промени по западната българска граница. Мнението им е, че тя трябва да се запази във вида ѝ познат от 1914 г. Исканото от Белград предаване на Царибродско и Босилеградско във владение на Югославия се обявява за нереалистично и прекалено. Американските и италианските делегати заявяват твърдото си убеждение, че югославско „стратегическите съображения не могат да стоят над етнографските“. Същевременно и в двата вече изработени договора - германският и австрийският, са правени изменения в първоначално уточнените граници на двете държави, което показва, че имайки прецедент в подобни случаи, такъв може да се направи и спрямо България. Своео становище двете делегации подкрепят със следните доказателства и обяснения:

1. Населението в тези райони, на брой повече от 42 000 души, е почти изцяло българско - доказва се от статистическите данни, взети от последното българско преброяване през 1910 г.:

	Българи	Сърби
Царибродска околия	20 384 души	79 души
Босилеградска околия	21 839 души	12 души
ВСИЧКО	42 223 души	91 души

2. Естественият икономически излаз на тези две околии е насочен към България;

3. Ако се осъществи югославското искане, границата ще се доближи на 52 км до българската столица, което не е добре;

4. Новата граница не предлага никакви преимущества пред старата;

5. В настоящия договор съюзниците вече правят отстъпка пред югославските искания, като им предават Струмишко и някои селища в

²⁰¹ ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 8, л. 10; а.е. 10.

Кулско, където населението също е преобладаващо българско;

6. Ако се допусне промяна на границата по стратегически съображения, то съюзниците ще се изложат на обвинения, отправени по-рано към Австро-Унгария, която през 1918 г. с този мотив премества унгарската граница в Трансилвания и включва в унгарска територия устията на румънските реки;

7. С отстъпването на Царибродско и Босилеградско на Югославия ще се увеличи потокът от бежанци, насочен към България.²⁰²

Като упорити противници на американското и италианското предложение се очертават Клемансо и Лойд Джордж. Още при внасянето му те изказват своята категорична позиция, която се свързва с взетите до момента решения, а именно - да се удовлетворят югославските искания за промяна на границата между България и Югославия в полза на последната.²⁰³ На 8 септември Т. Теодоров получава официално съобщение, направено от полк. Анри, в което се заявява, че готовият проектодоговор предстои да бъде връчен на българската делегация. На 19 септември 1919 г. в 10,30 часа във френското външно министерство на официална церемония председателят на конференцията Ж. Клемансо, в присъствието на японските делегати Шинда и Мацуи, връчва текста на „Проектодоговор между съюзените страни-победителки във войната и България“. На българската страна се дава 25 дневен срок, в който тя да отправи своите евентуални бележки и възражения. В отговора си при получаването на проектодоговора Теодоров изказва дълбокото си съжаление за участието на България в Първата световна война. Приканвайки великите сили да подпомогнат българската държава за излизане от тежкото положение, в което се е озовала, той напомня, че все още има време на конференцията да се преомислят някои от предвидените териториални клаузи, защото „има едно наказание, което никое престъпление не може да оправдае - робството“. Припомняйки идеята за провеждане на плебисцит, посочена в отправеното още на 12 септември до Клемансо писмо, Теодоров заявява: „Правото и справедливостта победиха във войната. Чрез плебисцит те ще възтържествуват окончателно и в мира“.²⁰⁴ Малко е да се каже, че българската делегация изпада в унии. Разбира се, по време на целия престой в Париж, на

²⁰² НБКМ-БИА, ф.273, оп. 3, а.е. 2754, л. 459-461.

²⁰³ Муравиев, К. Цит. съч., с. 222.

²⁰⁴ БТА, Бюлетин № 366, Първи, 20.IX.1919 г., л. 1.-Радиограма от Париж, 19.IX.1919 г. Бюлетин № 367, Първи, 21.IX.1919 г., л. 1.; Бюлетин № 376, Първи, 27.IX.1919 г., л. 1-3. Реч на министър-председателя и ръководител на българската делегация Т. Теодоров при връчването на проектодоговора за мир; ЦДА, ф.173 к, оп. 3, а.е. 2072, л. 205-210.

всички е ясно, че спрямо България ще се приложат сурови мерки. Но въпреки това надеждата в справедливостта и безпристрастността не напуска делегатите. С връчването на проектодоговора става ясно, че България се наказва по начин, какъвто никой не е очаквал. Успоредно с финансовите и военните задължения от територията ѝ се откъсват отделни части. Най-болезнено се преживява отнемането и предаването във владение на Белград на западните български земи. В интервю за парижкия вестник „Пти Паризиен“, Теодоров изказва недоумението си от това решение. Той го окачествява като една „чудовищна неправда“ – плод на неосведомеността на съюзните държави, които в много аспекти са се озовавали в заблуда, породена от пропагандата на останалите балкански държави.²⁰⁵

* * *

От есента на 1919 г. в редиците на българската делегация настъпват известни промени. Междувременно в България са проведени избори за XVIII ОНС. С мнозинство печелят привържениците на земеделската партия. Това кара Т. Теодоров да обяви, че в новата обстановка, когато той вече не е министър-председател е редно да не бъде и ръководител на българската делегация. Ето защо, на 20 септември, ден след връчването на проекто-договора, той, Я. Сакъзов, Ал. Стамболийски и още няколко членове на делегацията напускат Париж на път за София.²⁰⁶ Според М. Сарафов, който остава за временен ръководител на българската делегация в Париж, Теодоров напуска сломен френската столица. Това той отдава най-вече на обстоятелството, че от България е поискано да се откъснат нови територии и най-вече гр. Цариград, нещо на което той се е противопоставял с всевъзможни усилия.²⁰⁷ Става ясно, че от България се иска да се раздели и „доброволно да предаде“ на западната си съседка 2 481 кв км от своята площ.

²⁰⁵ БТА, Бюлетин № 372, Втори, 23.IX.1919, л.2.

²⁰⁶ ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 10, л. 46.

²⁰⁷ Дневникът на М. Сарафов..., с. 359. Привързаността, която Теодоров неведнъж демонстрира спрямо Цариград се потвърждава и от факта, че на път за София, когато членовете на българската делегация спират в Лозана, той изготвя специално изложение по въпроса за необходимостта Цариград и региона да останат в България. В него се посочва, че това е една област, изградена от 85 села и 12 колиби - всички български. Главният център на тази административна единица гр. Цариград е естествено обединително звено на тези селища. С постановленията в проектодоговора се извършва разпокъсване на този район, като 38 села, заедно с града, се предават във владение на Югославия. А живеещото там население е чисто българско, което е видно и от многобройните данни, предоставени от българската делегация. // НКМ-БИА, ф.273, оп. 3, а.е. 2754, л. 353-355, 479.

Връщайки се в родината, българските делегати подпомогнати от дипломатите на МВнРИ, бързат с изработването на отговора по проектодоговора. Даденият срок е прекалено кратък, за да се завърши работата. Тръгвайки обратно за Париж, Теодоров носи полуготовия текст на българския отговор. Решено е той да се преведе на френски език и да се предаде в този непълен вид в Бюрото на конференцията. Във френската столица ги заварва известието, че конференцията е удължила срока даден на България за отговор. Вече има възможност текстът да бъде доработен и връчен навреме. За популяризирането му пред световната общественост, в направените пред представители на пресата изявления, многократно се заявява, че конференцията трябва да преосмисли своето решение - най-вече в частта по териториалните клаузи.²⁰⁸ На 24 октомври М. Сарафов връчва в Бюрото на конференцията българския отговор по проектодоговора. С него българската страна излага своето становище по всички въпроси, застъпени в основния текст. Съставен от три части, всяка една от тях съдържа специална нота, в която се посочват измененията, които българската делегация моли да се направят.²⁰⁹ За неизбежно се приема загубата на териториите в Добруджа, Тракия и Македония. Твърдо се отхвърля искането за нова поправка на западната българска граница в областта на Цариброд и Босилеград, като изложените мотиви са твърде обстойни. Те обхващат всички аспекти на евентуалните бъдещи последици за населението в района при изпълнение на планираното откъсване от България. Изрично се посочва, че тази територия, включва градовете Струмица, Босилеград, Цариброд и околностите им, част от Трънска околия, както и ивицата по течението на р. Тимок във Видинско, са били вечно български. Посочва се, че Струмица и регионът е признат от Белград за български още с Букурещкия мирен договор от 1913 г. Цо се отнася до останалите земи и по-конкретно Царибродско и Босилеградско, те неоспоримо и очевидно също са с подчертано български характер. В цялата история на България те винаги били са неразделна част от нейната територия и това личи още в решенията на Берлинския конгрес в 1878 г. В подкрепа на това твърдение се прилагат и статистически сведения за броя на населението в западните български земи, които сега, според условията за мира, трябва да се отстъпят на Югославия. Анализирайки стратегическите мотиви, които югославската делегация посочва за обосновка на искането ѝ за западните български земи, българският отговор е следният: Наистина е прието при прокарването на една

²⁰⁸ БТА, Бюлетин № 400, Първи, 9.X.1919, с. 1.

²⁰⁹ ЦДА, ф.173 к, оп. 3, а.е.2070, л. 391-441.; НБКМ-БИА, ф.273, оп. 3, а.е. 2754, л. 274-352.; Българската делегация за мира..., с. 139-228.

граница да се вземат предвид и стратегически съображения. Но в настоящия случай съществуващата към момента гранична линия между България и Югославия по същество е стратегическа. Реката Тимок е естествена граница. Ако на Югославия се дадат нови земи на изток, то тя не ще придобие никакви нови преимущества. В такъв случай границата ще бъде една произволна линия между селата Брегово и Велики Извор, която ще бъде еднакво неефикасна и за двете страни. Това се отнася и за исканата поправка между кота 1720 (разположена 12 км югозападно от Берковица) и с. Дъсчен Кладенец. С това от България ще се отнеме гр. Цариброд, като по този начин с един сравнително неусилен преход българската столица лесно може да бъде достигната от югославските войски. А това би било опасно и за напред, когато Югославия отново може да поиска да завземе български земи. Що се отнася до поправката в сектора между Голяма Рудина (кота 1516) и кота 1333 на старата българска граница, то така се застрашава българската жп линия Кюстендил - Гюешево, както и мина „Благодат“, богата на цинк и мед. По всичко личи, че исканите от Белград поправки не се основават на стратегически нужди за запазване на собствената им територия, а могат да се третират като изходен пункт за ново откъсване на български земи в бъдеще.²¹⁰ Не по-маловажно е и обстоятелството, че българската страна не може да се съгласи, че една територия, към която за разлика от другите досега никога не са предявявани претенции, може да бъде откъсната от българската държава с лека ръка, без да се чуе поне мнението на хората, живеещи там.²¹¹

На страниците на водещите европейски вестници българският отговор се разглежда с интерес. И докато някои като „Журнал де Деба“ продължават водената антибългарска кампания, то други като „Манчестър Гардиан“ и „Дейли Кроникъл“ заявяват, че въпреки грешките ѝ България не трябва да бъде наказвана така жестоко. Най-вече това се отнася до планираното териториално орязване на страната. На страниците си в. „Дейли нюз“ обнародва писмо-призив, подписано от осем видни английски общественици. В него е отразено убеждението им, че условията залегнали в мирния договор с България „са съвършено противни на принципа за свободното самоопределение на народите“. Това мнение се подкрепя и от страниците на „Дейли Кроникъл“, където е отпечатан „Апел до английския народ от името на българския народ“. Изказвайки болката на всички българи от проявената спрямо родината им неправда, английската общественост се призовава да подкрепи молбата им за за-

²¹⁰ ЦДА, ф. 173 к, оп. 3, а.е. 2070, л. 441-444; Българската делегация за мира..., с. 163-164.

²¹¹ Българската делегация за мира..., с. 144.

пазване териториалната цялост на България. Общото заключение е, че конференцията в Париж вместо да бъде безпристрастен съдник на всички, спрямо българската страна се отнася с незаслужена жестокост и отмъстителност.²¹² Неоднократно българската делегация определя като не-лепи твърденията на югославската делегация, че в исканите от тях територии населението било етнически сръбско. До конференцията е изпратен „Албум-адрес“, с данни от спонтанно проведения плебисцит на населението в Цариградско - с 4190 подписа, Босилеградско - с 22 355 подписа и от Трънско - с 12 363 подписа. В него хората, живеещи в посочените райони, се самоопределят за българи и отправят молбата си да бъдат оставени и занапред такива.²¹³ Адресът е изпратен лично до председателя на конференцията Ж. Клемансо. Това е и последният опит на българската делегация да докаже, че с извършваната териториална поправка се прави непоправимо „зло на целия български народ“.

Приемайки българските възражения, от Бюрото на конференцията съобщават, че те ще бъдат прегледани в най-кратък срок, след което ще се даде и окончателният отговор. От своя страна Теодоров предупреждава американската делегация, че няма да подпише, преди да е получил съгласието на Министерския съвет от София. У него все още има надежда, че могат да се променят някои от клаузите в договора.²¹⁴ На 1 ноември в комисиите на конференцията за последно се разглежда текстът на българския договор. Обсъждането е повече от формално. Отхвърля се предложението на американската делегация да се сформира специална комисия за разглеждане на българските възражения. Два дни по-късно - на 3 ноември 1919 г., отговорът на съюзените и сдружени сили се връчва на българската делегация. Изложен на 24 печатни страници, той е придружен от препроводителна нота, подписана от Клемансо. Изказвайки задоволство, че България приема с готовност постановленията на гл. I, III и XII - за Обществото на народите, за покровителството на малцинствата и за труда, ръководителят на конференцията остава верен на своите виждания - въпреки всичко България трябва да понесе отговорност за участието си във войната. Независимо от това, както пише Клемансо, при изработването на договора съюзниците не са се водели от чувство на мъст,

²¹² БТА, Бюлетин № 400, Първи, 9.X.1919, с. 1.; ЦДА, ф. 1546, оп. 1, а.е.209, л. 22-23.

²¹³ **Петров, М.** Националноосвободителното движение..., с. 48-51.; Цариград. Босилеград. Издават гражданските комитети на трите града, с. 3-8. -С., б.г.; НБКМ-БИА, ф. 273, оп. 3, а.е. 2754, л. 132.

²¹⁴ В отправеното на 27 октомври 1919 г. до М. Маджаров писмо Теодоров пише: "Очакваме и се надяваме да подобрим значително границата откъм Сърбия и да откопчим нещо откъм Тракия." // НАБАН, ф. 44 к, а.е. 366, л. 96-102.

а са искали единствено да се затвърди мирът в Европа. Именно за това се предлагат и някои изменения от първоначалния текст. По отношение на границите, въпреки признанието, че изложените от българска страна аргументи са ценни и заслужават внимание, становището на конференцията си остава на първоначалните позиции. Отговорът е повече от лаконичен: „Взетото решение е плод на дълги проучвания и затова не може да се измени“. На България се оставя единствено осигуряването на икономически излаз на Бяло море.²¹⁵ Българското правителство и народ се изправят пред свършен факт - връчването на злополучния мирен договор. Униинето, което обхваща всички е следствие от цялостния развой на събитията до този момент. На фона на нововъзникналите сред довчерашните съюзници противоречия, справедливото разглеждане на българския въпрос се изтласква на по-заден план. От съдбата му заинтересовани са най-вече Италия и съседните на България балкански страни и то дотолкова, доколкото се засягат техните интереси. Италия, считайки себе си за политически наследник на бившата Хабсбургска монархия на Балканите неприкрито изявява стремежа си към отслабване позициите на Гърция и Югославия. Към това я подтиква и заинтересоваността ѝ към съдбата на малка Албания, която се превръща в обект на явни апетити. От своя страна балканските съседи на България са все още враждебно настроени към нея. Именно те настояват за толкова жестокото наказание на българската държава в Париж. Това им виждане се превръща в целенасочена политика и за дълги години остава водещо по отношение на външнополитическите им връзки с България. Научавайки за отговора на конференцията, в България се разгъва широко протестно движение, насочено срещу териториалните постановления на договора. На много места се провеждат митинги и събрания, на които събралото се множество изразява своето негодувание към „творците на мирните договори“. Най-остри са протестите сред населението от определените за предаване на Югославия територии. В телеграмата, приета от събрание на босилеградчани и адресирана до Народното събрание в София, се отправя въпроса: „Ще допуснете ли това?“. Босилеградчани изпращат телеграми и до ръководителите на всички велики сили - американския президент Уилсън, британския министър-председател Л. Джордж, френския премиер и ръководител на Мирната конференция Ж. Клемансо. Лидерите на тези сили за пореден път са призвани да ревизират становището си и да не позволят българско население да попадне под „черното сръбско иго“. Все още никой не вярва, че ще се постъпи толкова несправедливо спрямо Бълга-

²¹⁵ НБКМ-БИА, ф. 273, оп. 3, а.е. 2754, л. 157-158.; ЦДА, ф. 173 к, оп. 3, а.е. 2070 л. 645-679.; Българската делегация за мира..., с. 233-246.

рия.²¹⁶ До председателя на българския парламент пристига писмо от разтревожените жители на Трън и региона, в което те изразяват покрусата си от факта, че се обричат отново на робство. Разбирайки неизбежността на предстоящите събития, те отправят молба до българския парламент да ги подпомогне всячески, за да успеят да се изселят във вътрешността на страната.²¹⁷ В Царибродско вестта за предстоящото предаване на района в ръцете на Югославия също се посреща съкрушително. Паника предизвиква и известието, донесено от пътници, идващи от Белград, че югославското правителство е заявило намерението си да завземе областта веднага след подписването на мирния договор.²¹⁸ Към вътрешността на страната се засилва бежанската вълна. Хиляди напускат родните си огнища и бягат към България. Това създава нови трудности на българското правителство, защото поемането и настаняването на бежанците изисква много средства и усилия, които държавата в този момент не при тежава.

В извънредно сложната вътрешна и външнополитическа обстановка българското правителство решава, че мирният договор, дори и неподходящ и неприемлив за българския народ, трябва да се приеме и подпише. На 9 ноември 1919 г. пред депутатите в Парламента проектодоговорът се внася за обсъждане. Доскорошният министър-председател Т. Теодоров в обширен доклад прави отчет за дейността на водената от него в Париж делегация. Посочвайки многобройните трудности, с които българските представители са се сблъскали във френската столица, той с тъга споделя убеждението си, че за несправедливото отношение към България вина носят предимно останалите балкански страни. Пред депутатите председателят на XVIII Обикновено народното събрание Н. Атанасов прочита получената от царибродчани телеграма-протест, подписана от председателя на гражданския комитет в града Ст. Анчев. В нея се изказва възмущението на всички „от един такъв жесток мир, който не може да бъде дело на демократична Европа.“ Изказване от името на босилеградчани прави народният представител от региона А. Янев. В своето слово той призовава българското правителство, в знак на протест с предвидените в мирния договор клаузи да не слага своя подпис под него. За това говори и заявлението на босилеградчани, че „по-добре ще понесат

²¹⁶ За проведените в края на септември 1919 г. митинги, на които населението от Царибродско, Трънско и Босилеградско решително заявява волята си за оставане в българските प्रदेशа // Петров, М. Цит. съч., с. 41-42.; Цариброд. Трън. Босилеград..., с. 22-28.

²¹⁷ Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, 3-то з., 10.XI.1919, с. 30.

²¹⁸ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 25, л. 1-2.

смъртта, отколкото позора и робството.” В подобен дух прозвучава и речта на царибродския представител В. Костов.²¹⁹ В последвалите разисквания проличава нежеланието на част от депутатите да приемат безропотно така изготвения текст на мирния договор. В направените изказвания нападки се отправят не само към бившия цар Фердинанд и неговото обкръжение, но и към действащото в момента българско правителство, което според някои започвало да води примиренческа политика към съседни страни.²²⁰ В крайна сметка при проведеното гласуване надделява становището, че договорът трябва да се подпише. На заседание на Министерския съвет се приема Ал. Стамболийски да замине за Париж и да сложи подписа си под текста на договора. Това е и решението, съобщено на българската делегация в Париж, препредадено с нота № 478 от 13 ноември 1919 г. от М. Сарафов в Бюрото на конференцията. Не е пропуснато отново да се спомене, че този договор се оказва гибелен за България, от чиято територия несправедливо се откъсват нови земи.²²¹

На 19 ноември Ал. Стамболийски пристига в Париж вече като ръководител на българската делегация. По пътя той спира на гара Цариброд, където насъбралото се множество провежда спонтанен митинг. Пред него българският премиер с тъга отбелязва необратимостта на събитията, като изказва убеждение, че новото положение нямало да трае повече от три-четири години.²²² Още във влака новият български министър-председател изготвя писмо до Клемансо, което на 22 ноември му е връчено. В него за пореден път се излага българската позиция за мирно съществуване на всички народи, което ще бъде и основен принцип в дейността на новото правителство. С огорчение се констатира колко несправедливо е третирана България от делегатите на конференцията.²²³ Писма са отправени и до ръководителите на делегациите на Югославия, Гърция и Румъния - Пашич, Венизелос и ген. Коанда. В тях отново се казва, че предложеният договор е несправедлив спрямо България. В името на добросъседските отношения и мира на Балканите Стамболийски приканва балканските страни да се откажат от териториалните си придобивки,

²¹⁹ Стенографски дневници на XVIII ОНС, I РС, 2-ро з., 9.XI.1919 г., с. 3-21.

²²⁰ В своето изказване депутатът Никола Сакаров (социалдемократ) обвинява Ал. Стамболийски в неправилен подход при обсъждането на договора. Изказва недоволството си, че с текста на договора не са запознати мнозина от депутатите. От името на партията си чете декларация, в която се обявява срещу клаузите в договора. Подобни декларации са прочетени и от името на други парламентарни групи.

²²¹ НБКМ - БИА, ф. 273, оп. 3, а.е. 2754, л. 175-176.

²²² Муравиев, К. Цит. съч., с. 257-258.

²²³ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 58, л. 11-13.

получени за сметка на България, което би прозвучало като знак за ново мислене сред всички.²²⁴ На отправения апел се отзовава единствено Е. Венизелос, който наред с приветстването на българския стремеж за подобряване климата в отношенията между балканските държави, въпреки това не се отказва от поддръжката си за териториални промени на Балканите. Останалите двама не отговарят.²²⁵

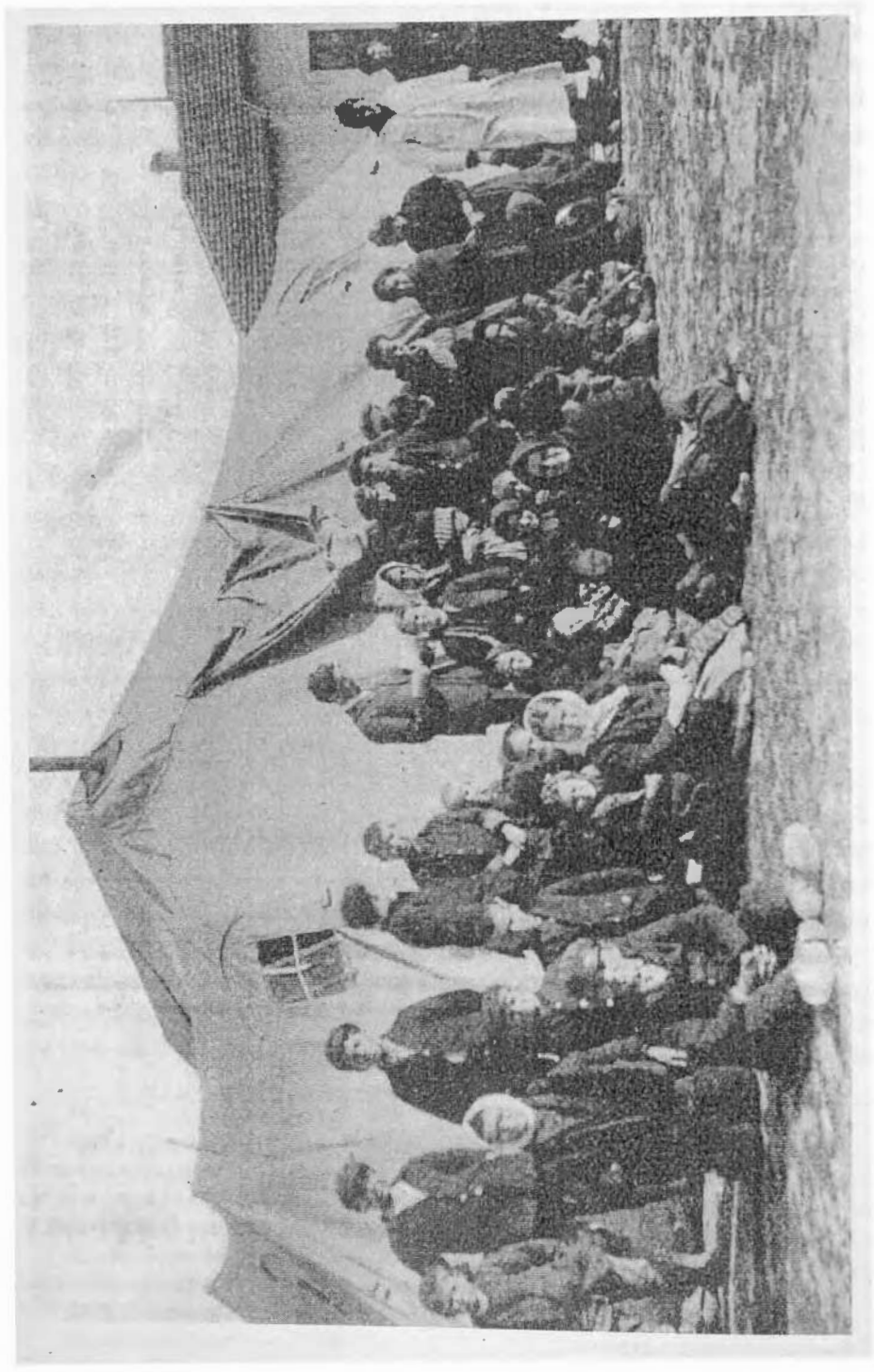
Фактите говорят сами по себе си - на 27 ноември 1919 г. в кметството на парижкото предградие Ньой се подписва мирният договор между съюзените държави-победителки и победена България. От българска страна под неговите тежки клаузи подписа си слага само Стамболийски.²²⁶ Веднага след това, в изявление за сп. „Europe Nouvelle” той заявява: „Подписаният от мен мирен договор е извънредно тежък за нещастния български народ не само поради материалните жертви, които договорот му налага, но и защото последният отцепва от него области, които от векове споделят неговите скърби и радости.”²²⁷

²²⁴ Дневникът на М. Сарафов..., с. 361-362.; Муравиев, К. Цит. съч., с. 264-269.

²²⁵ Според свидетелството на К. Муравиев в Белград Пашич поставя върху писмото на Стамболийски резолюция, в която се посочва, че българите могат да държат по-остър език и да предявяват претенции най-малко след двадесет години. // Муравиев, К. Цит. съч., с. 277.

²²⁶ Макар и в чисто формален план неподписването на договора от останалите български делегати трябвало да прозвучи като своеобразен протест срещу него, от името на българския народ и държава.

²²⁷ БТА, Бюлетин № 495, Първи, 9.XII.1919 г., л. 1.

Българи, бежанци от Босилеградско и Цариград

Част Втора.

Спорът за Западните покрайнини (1920-1923 г.)

1. Зараждане на проблема - ноември 1920 г.

Своята външнополитическа дейност кабинетът на Ал. Стамболийски се принуждава да синхронизира с наложеното от Ньойския мирен договор положение. Подписвайки договора, българският премиер остава с вярата, че въпреки проявеното от съседните балкански народи нежелание, в името на „новата политика в Европа“, те ще се откажат от получените териториални придобивки. Най-големи надежди в това отношение се възлагат на Югославия. Основание за тази мисъл дава и самият договор, тъй като в него новата западна българска гранична линия е описана само в най-общ вид. За окончателното ѝ определяне се постановява сформирането на международна комисия, която да се заеме с тази задача. Оттук и увереността, че въпреки подписаните в Ньойския мирен договор текстове България би могла да запази в териториална цялост земите си, предвидени за отстъпване на Югославия. Още в първите дни на 1920 г. текстът на Ньойския мирен договор е внесен за ратифициране от българския парламент. За всички е ясно, че по същество, макар и нежелан, той е наложен на България и тя трябва да го приеме и да се съобрази с него. За това говорят и разгорелите се дебати. До известна степен те напомнят онези, състояли се при обсъждането на проектодоговора. Очаквано най-тежко се приемат клаузите, в които се определят новите граници на българската държава. От името на народните избраници, чиито избирателни райони са в предвидените за предаване на Югославия краища, протестна декларация прочита Гр. Василев.²²⁸ Проектираното в Париж откъсване на западните български земи - във Видинско, Кулско, Царибродско, Трънско, Босилеградско и Струмишко, както и отнемането на досегашния излаз на беломорското крайбрежие е „акт на насилие и пълно отрицание на принципите за национално самоопределяне“, който с нищо не може да се оправдае. От България се отделя жива плът.²²⁹ Въпреки това Народното събрание ратифицира договора. Всички примирено

²²⁸ Василев, Григор (1883-1942) - юрист, дипломат, журналист и общественик. Завършил право в София и Женева. Неколкократно изпращан на дипломатически мисии в различни европейски столици. Министър (1930-1931) в кабинета на Андрей Ляпчев.

²²⁹ Стенографски дневници на XVIII ОНС, 30-о з., 5.I.1920, с. 891-892.

споделят максимата: "Горко на победените".²³⁰

В контраст с обхваналия българския политически елит песимизъм премиерът Стамболийски продължава да отстоява виждането си, че в този вид договорът едва ли ще трае повече от три години.²³¹ В изявление за пресата, направено веднага след ратификацията на договора, той споделя: „Трябва да работим и търпеливо да чакаме, докле се съмне и за нас”.²³² В контекста на това становище е и започнатата от българското правителство външна политика. Нееднократно от кабинета на министър-председателя се подават съобщения за пресата, в които се подчертава, че въпреки тежките клаузи на договора ратификацията му отваря пътя на България за членство в новата международна организация ОН²³³, където най-добре биха могли да бъдат защитени българските позиции. Но пътят за там, както разбират в кабинета, преминава през подобряване на отношенията с Югославия - на всяка цена. За целта още преди подписването на мирния договор лично Стамболийски се разпорежда да започне изплащането на югославската страна на каменни въглища, добитък и пр. срещу репарациите, с които България е задължена към нея.²³⁴ Следваща крачка е подетата от София инициатива за възстановяване на редовните дипломатически връзки между двете страни. Стремешът на българската външна политика е да се разкъса пояса на наложената външнополитическа изолация, в която българската държава се озовава след края на Първата световна война.²³⁵ На подадената обаче от страна на България приятелска ръка, Югославия продължава да отговаря с неприязън и недоверие. Въпреки това в средите на част от по-новото поколение югославски дипломати и интелектуалци се възражда идеята за сформирание на единна южнославянска държава, чийто естествен център да бъде

²³⁰ Ньойският мирен договор, заедно с прилежащите към него Изпълнителен протокол, Протокол за подписването му и Конвенция между България и Гърция, са приети от XVIII ОНС, в неговото 30-о заседание от 5.I.1920 г., одобрени с царски указ № 50 от 15.I.1920 г., обнародвани в *ДВ*, бр.239, 27.I.1920 г.

²³¹ Това свое мнение Стамболийски заявява веднага след подписването на мирния договор. **Стамболийски, Ал.** Земеделско управление. Първа година. (Петнадесетчасова реч на министър-председателя Ал. Стамболийски, произнесена пред делегатите на XVI редовен земеделски конгрес.), с. 34. -С., 1921.; *Земеделско знаме*, бр.52, 10.XII.1919.

²³² ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 1808, л. 47.

²³³ Първата част на Ньойския договор съдържа устава на ОН.

²³⁴ НАИИБАН, инв. № 70, л. 40.; **Василевић, Г.** Югославија и Нејскиот договор за мир со Бугарија (1919-1939) // *Гласник на Институтот за национална историја*, бр. 2, с. 58. 1973.

²³⁵ *Земеделско знаме*, бр. 15, 29.VI.1920.

Сърбия. За да влезе в нея, пред България се поставя задачата да се откаже от провежданата досега враждебна политика спрямо своя съсед. Освен това, тя следвало да изпълни някои предварителни условия: 1. Да накаже виновните за войната; 2. Да плати всички военни обезщетения, които международните договорености са определили; 3. Да се откаже от претенциите си за Македония. От българската държава се иска и публично разкаяние за всички действия до момента. Едва тогава Югославия би могла да погледне по-благосклонно на своята съседка.²³⁶ Югославия се намира в доста трудна ситуация. Споровете ѝ с Италия продължават да се развиват във възходяща насока. Всичко това навежда на мисълта, че между София и Белград се водят неофициални преговори за подобряване на отношенията между двете страни и евентуални общи действия. Липсва обаче яснота относно договореностите и взаимните обещания за предприемане на подобна крачка. За това може само да се гадае. Известна светлина върху въпроса хвърлят появилите се в печата съобщения,²³⁷ които намекват, че между България и Югославия се разменят преписки, в които се изказват мисли относно евентуалното отказване на Белград от предвидените в чл.27 на мирния договор териториални придобивки. Междувременно в югославската столица не скриват опасенията си, че за подкрепата оказана от Италия по време на Парижката мирна конференция, от Рим са дадени известни обещания на София. Опасявайки се от съюз между България и Италия в първите месеци на 1920 г., в отношението на Белград към българската страна започва да се чувства известно смекчаване във водената до момента неотстъпчива позиция.²³⁸

Надеждите на София за запазване на западните български територии скоро се оказват химера. През първата половина на 1920 г. до Министерството на вътрешните работи и народното здраве (МВРНЗ) пристигат секретни донесения и телеграми, в които се съобщава, че на много от пунктовете по българо-югославската граница се наблюдава раздвижване

²³⁶ БТА, ПЧП, Бюлетин № 16, Първи, 17.I.1920 г., с.2-3. // Статия, подписана от д-р Миткович: "Какво трябва да направи България, за да влезе в Югославия?", *Газет де Лозан*, 3.I.1920 г.

²³⁷ Пак там, Бюлетин № 9, Първи, 12.I.1920, с.1. // Дописки в цариградските вестници *Патрис* и *Йени Гюн*.

²³⁸ Пак там, Бюлетин поверителен № 3, 30.VII.1920 г. На страниците на белградския вестник *Прогрес* се публикува поредица от статии, в които се застъпва становището, че отношенията между Югославия и България трябва да се подобрят и двата народа да заживеят братски. От своя страна българите от предвидените за предаване на Югославия райони не скриват опасението си, че с новата граница ще се отвори "живеница рана" между двата съседни народа.

на югославски войскови части. Данните са повече от показателни - Белград възнамерява да пристъпи към завземане на български територии, осланяйки се на Ньойския договор. Към това навежда и съобщението на югославската информационна агенция „Авала“, която препредавайки текста на статия, отпечатана на страниците на в. „Епоха“, с увереност заявява, че Цариброд и околностите му ще скоро ще преминат в югославски ръце. Изчаквало се ратификацията на мирния договор.²³⁹ Българското правителство не отвърща с подобаващата за случая своевременна реакция. В София не отдават голямо значение на получените съобщения. В правителствените кръгове все още продължава да битува увереността, че нещата ще се уточнят с помощта на международната разграничителна комисия, която единствено е упълномощена да определи трасето, по което ще минава новата граница. Поради тази причина българските власти се въздържат от прибързани действия.²⁴⁰ Получените в МВРНЗ сведения за раздвижване на югославски войски по границата не са нещо ново. Подобна информация във вътрешното ведомство постъпва още през 1919 г. От рапорти, изпратени от и до щаба на армията, се вижда, че през цялата година Белград периодически съсредоточава свои войски по границата си с България. Данните от контраразузнаването говорят, че в Ниш е дислоцирана една дивизия, чиято задача е да нахлуе в България, ако моментът наложи предприемането на подобна мярка. Великите сили са категорични, че никаква промяна на границата не може да се прави без тяхно съгласие. През лятото на 1920 г. обаче сведенията за замислите на Белград стават все по-тревожни. В секретна дописка до МВНРИ от 14 юни се съобщава, че преминаващи през Цариброд югославски служители упорито разпространяват вестта, че градът и региона в най-скоро време ще се присъединят към Югославия. Слуховете за окупация на западните български земи стават все по-напористи. Тревога предизвиква информацията получена от началника на I пограничен участък - Радомир, който отправя запитване до София относно слуховете за предстояща окупация на Цариброд. Неговите сведения се базират на данни получени от преминаващия през града търговец Мита Карич, който му съобщава, че в югос-

²³⁹ БТА, ПЧП, Бюлетин № 242, 6.VII.1920. Агенция „Авала“ прави това съобщение на 27.VI.1920 г.

²⁴⁰ Недоверието, с което в София посрещат известията за евентуално откъсване на западните български територии от страна е явно. За успокояване на местното население се предприема частична административна реформа, извършена през пролетта на 1920 г. С постановление № 3 на Министерския съвет Софийска област е подразделена на седем околии. За околийски център е обявен и гр. Цариброд. Целта е да покаже, че за българските власти този град и регионът около него, въпреки постановленията на Ньойския договор, ще останат в българско владение. // АМБР, ф. 9, Историческа справка, л. 1.

лавския държавен вестник е отпечатано съобщение за близкото присъединяване на Цариград към Югославия. Малко по-късно същият началник известява за получена нова информация за планирано от югославските части завземане на Босилеград, което изцяло да се осъществи на 17 май 1920 г.²⁴¹ Тревожните съобщения се подминават с мълчание от страна на официалните български власти. Над въпроса е спусната пълна информационна завеса. Дори българските дипломати зад граница остават в неведение за истинността на ситуацията. На отправените от тях до София запитвания относно достоверността на разпространяваните слухове отговор не се дава.²⁴² В същото време до административните и съдебните учреждения в Босилеградско и Цариградско е изпратено съобщение, с което се нарежда на местните български власти да опаковат своя архив и да се оттеглят към вътрешността на страната, ако обстоятелствата го наложат.²⁴³ Въпреки явната подготовка на Белград, насочена към прилагане на чл. 27 от Ньойския мирен договор, сред българските управляващи среди продължава да съществува убеждението, че границите на страната ще се запазят такива, каквито са и до момента. Надеждата им се подхранва от изявленията на някои западни дипломати и общественици, които открито се обявяват за ревизия на предвидените в Париж териториални промени. Увереност вдъхва и съобщението, че по време на обсъждането за ратификация на българския договор в английския парламент, много от депутатите са се изказали позитивно.²⁴⁴ Съветникът в българската дипломатическа мисия в Лондон Г. Маджаров в серия от срещи с британски парламентаристи успява да ги убеди в правотата на българските искания. Британският дипломатически елит изявява желание да подкрепи България. Безспорен успех на Маджаров е възможността да промени мнението по въпроса и на доскорошните застъпници на тезата за сурово наказание на българския народ. Изказващият се до момента за непромяна на клаузите заложили в Ньойския договор, лорд Р. Сесил²⁴⁵ заявява: „Отстъпването на Цариград на Сърбия не е окончателно и Лига-

²⁴¹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 302, л. 5, 9, 21-68, 108, 109.

²⁴² Както по-късно става ясно позицията на МВНРИ е продиктувана от поетия от българското правителство курс за ревизия на мирния договор на всяка цена, но с мирни средства. А за целта трябвало да се спечели доверието най-вече на Югославия, а след това и на останалите балкански държави.

²⁴³ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 302, л. 142-158, 163.

²⁴⁴ Велев, В. Ньойският договор в английския парламент (април 1920 г.). // *Исторически архив*, кн. 3-4, с. 18-20, 45-54, 1998.

²⁴⁵ Лорд Сесил, Робърт (1864-1958) - британски политик. Един от лидерите на Консервативната партия, чийто представител е в горната камара на британския парламент. Министър на отбраната (1916). Един от радетелите за създаване на ОН.

та [Лигата на народите -ОН, б.м.В.В.] има да се занимае с това”.²⁴⁶

Става ясно, че в настоящия момент българските управници не са готови ефективно да се противопоставят на каквито и да било стъпки от страна на Белград по граничния въпрос. Известен изход се вижда единствено в успешно провежданата дипломация.²⁴⁷ Към това се прибавя и настъпилото през лятото на 1920 г. „затопляне” в българо-югославските отношения. Под влияние на това българското правителство все повече се надява на невероятното - Югославия сама да се откаже от нови териториални придобивки. В такъв смисъл в София възприемат заключението на излъчената в белградската Скупщина парламентарна комисия, натоварена с подготовката около ратификацията на българския договор. Изразявайки желанието на югославската страна да живее в добри връзки с всичките си съседи, към България се отправя призив за мир и добро съседство. Не се пропуска обаче, да се отбележи компромисът, който Югославия ѝ прави, заради нейното враждебно по-рано поведение.²⁴⁸ Белградското правителство успява да тушира възникналото недоволство сред част от парламентарно представените политически сили в Скупщината. На отправения упрек за „мека политика спрямо България” външният министър Нинчич²⁴⁹ отговаря, че моментът е изключително изгоден за Югославия да извлече максимална изгода от създаденото на Балканите положение, което ще утвърди статута ѝ на първостепенна сила в региона. За целта е необходимо тя да води умела политика.²⁵⁰ В името на „новите” българо-югославски отношения Белград се съгласява за възстановяване на дипломатическите отношения между двете страни. За югославската столица заминава Коста Тодоров. По същото време в София пристига Милан Ракич, оглавил югославската дипломатическа мисия в Бълга-

²⁴⁶ ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 1377, л. 2.

²⁴⁷ По силата на Ньойския мирен договор българската армия е разоръжена и демобилизирана. България се лишава от правото да поддържа наборна войска. На останалите малобройни гранични поделения се придават по-скоро полицейски функции, отколкото чисто гранични. Стига се дотам, че на един български граничар се налага да охранява гранична полоса от няколко десетки километра.

²⁴⁸ БТА,ПЧП, Бюлетин № 2, Поверителен, 26.VII.1920.

²⁴⁹ Нинчич, Момчило - Завършва право в Париж и избран за професор в Белградския университет. Член на сръбската радикална партия. Многократно е назначаван за министър на финансите (1915-1919), на правосъдието и търговията (1919-1922 г.), министър на външните работи (1922-1926).

²⁵⁰ В Скупщината се правят изказвания, че Белград трябва да получи всичките териториални компенсации, които Ньойският договор му предоставя. // БТА, Бюлетин № 331, 23.IX.1920, с. 1-4.

рия.²⁵¹ В своето първо изявление за белградската преса К. Тодоров подчертава личната си и на българското правителство позиция за урегулиране на отношенията между двете страни. Като начална стъпка той посочва запазването на досега съществуващата гранична линия, което ще се тълкува като белег за „новия полъх и у двете правителства“.²⁵² Оптимизмът му обаче не среща единомишленици в лицето на белградските управници. Видно е, че Белград само за момент забавя своите действия, без да се отказва от първоначалните си планове. В брой от 28 септември 1920 г. проправителственият в. „Политика“ излиза с уводна статия, озаглавена „Най-напред покайте се“. Българската страна е обект на поредица от критики и нападки. Изказва се недоволство от подетата от Ал. Стамболийски кампания за смекчаване на условията, наложени на България с Ньойския договор и се настоява за неговото прилагане в цялостния му вид.²⁵³ В противен случай се отправя заплахата: „Нашата държава има и воля, и средства да прокара своята политика“.²⁵⁴

* * *

В началото на септември 1920 г. в София започва своята дейност упоменатата в Ньойския мирен договор Международна комисия по определяне на българо-югославската граница. Под ръководството на френския полковник Ордиони тя се заема с изпълнението на фиксираната в договора задача. В нея България се представя от полк. Кисьов, а от югославска страна участва ген. Стефанович. Според приетото от Конференцията в Париж решение комисията се натоварва да довърши започнатото и да укаже къде да мине точно границата между България и Югославия. Тя трябвало да се съобрази както с предписанията на Ньойския договор, така и с местността, и с условията на живот на населението.²⁵⁵ Членовете на комисията изпадат в голямо затруднение, опитвайки се стриктно да приложат чл. 27 на договора, където се говори за новата граница.²⁵⁶ Към ко-

²⁵¹ Матеева, М., Хр. Тепавичаров. Дипломатически отношения на България 1878-1988 г., с. 331-332. -С.,1989.

²⁵² БТА,ПЧП, Бюлетин № 339, 2.X.1920. Изявление на К. Тодоров пред белградския в. *Югославски народ* (18.IX.1920 г.).

²⁵³ В периода октомври 1920 - февруари 1921 г. Ал. Стамболийски предприема 100-дневна дипломатическа обиколка из европейските столици. Навсякъде той лобира и търси подкрепа за излизане на България от тежкото положение, в което се е озовала.

²⁵⁴ БТА, Бюлетин № 340, 2.X.1920, с. 3-4.

²⁵⁵ Българската държавност в актове и документи. Съставител В. Гюзелев, с. 293. -С., 1981.

²⁵⁶ В чл. 27 на Ньойския мирен договор новата гранична линия между България и Югославия е дадена само в най-общ вид. Това прави договарът несъвършен от юридическа гледна точка.

мисията са изградени четири подкомисии, всяка от които била натоварена да разучи и предложи новото гранично трасе в отделните райони. В подкомисиите са включени и български представители: за Кулско - полк. Стойнов; за Царибродско - подполк. Панов; за Босилеградско - полк. Савов; за Струмишко - полк. Жечев.²⁵⁷

В действителност новата гранична линия с Югославия на практика започва да се прокарва още преди подписването на Ньойския договор. В рапорт № 812 от 4 ноември 1919 г., изпратен до МВРНЗ, се отбелязва, че френският майор Маланден, при предварителното определяне на трасето на новата граница, не могъл да се ориентира добре в обстановката. Това произтичало от непознаване на местността. Той не могъл да разбере кой точно е вр. Тумба, определен от Парижката конференция за граничен между България и Югославия, и счел за такъв един друг, който се намирал на 4 км източно от него, т.е. навътре в българска територия. Майорът не пожелал да отбележи на новата карта като кота 1600 върхът, който местното население наричал „Огражден“. Така изработената карта носела неверни данни, понеже множество от граничните села са нанесени неправилно, което по-късно става причина те да останат в югославска територия.²⁵⁸ Възползвайки се от положението, на 17 ноември 1919 г. югославски военни части преминават старата гранична линия и достигат новата.²⁵⁹ Ето как, още преди да започне дейността на международната разграничителна комисия по определяне на новата българо-югославска граница, на практика от българската територия е откъсната известна част.

Научавайки за работата на комисията, българите, живеещи в предвидените за предаване райони изпращат до нея множество протестни писма. На 17 септември 1920 г. пристига заявление от населението на селата Кострошовци, Сухи дол, Стрезимировци и Паля, в което те изразяват желанието си да останат в България. Мотивите за това им искане, освен с националния характер на населението, са подкрепени и от чисто икономически и житейски доводи. Посочва се, че въпросните села от четирите страни са заобиколени от планини. Единственият път е шосето Трън -

²⁵⁷ Регионът на Струмишко е окупиран от югославски войски още през 1918 г., което прави определянето на границата още по-сложно. Приема се въпросът да се отнесе повторно за разрешаване в Париж, където започва да заседава новият международен орган Конференцията на посланиците. // ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 302, л. 164.

²⁵⁸ Камбуров, Г. Териториалните и военните клаузи на Ньойския договор и тяхното изпълнение. // ВИСБ., кн. 5, с. 40-41, 1969.

²⁵⁹ Пак там, с. 41.

Брезник. Към комисията се отправя молба да проучи въпроса и да остави пътя Кострошовци - Стрезимировци - Трън - Брезник, и занаят на тези бедни села в рамките на България.²⁶⁰ Подобни прошения пристигат и от други селища. Разглеждайки ги, членовете на комисията решават, че най-добрият начин да изпълнят точно поставената им задача е да се работи в самите погранични райони. Всички комисари предприемат многократни обиколки и на място се запознават с конкретните условия. Отчитайки негативното настроение сред българската общественост, след срещи с населението на селата Брегово, Стрезимировци, Кострошовци и Клисурска комисията излиза със становище, че посочените селища трябва да останат в българска територия. Спор възниква при определяне принадлежността на Градине. Първоначалният вариант е селището да остане в български предели, но за жп станция Градине, към която Белград настъпателно проявява желание, въпросът трябвало да се отнесе в Париж. Това е и заключението, отбелязано в протокол №15 от заседанието на комисията.²⁶¹ На 27 октомври ген. Стефанович съобщава становището на своето правителство, че ще протестира срещу решението. Още същия ден, разглеждайки възражението, комисията препотвърждава първоначалното си становище, отразено в Протокол №15 и повторно отбелязано в Протокол №17. На същото заседание полк. Кисъв внася от името на българското правителство запитване относно слухове за предстояща окупация на спорните територии от страна на Югославия. По този повод комисарите излизат с решение - подобни действия да не се извършват, докато комисията не изработи окончателния вариант на границата, което ще стане най-рано в началото на лятото на 1921 г.²⁶² Това внася допълнително успокоение в редиците на българските власти, сред които за пореден път се затвърждава убеждението, че до гранична поправка няма да се стигне. Въпреки становището на комисията и лично на нейния председател, който при посещение в с.Клисурска (Трънско) заявява пред насъбралото се множество, че промяна на границата няма да има²⁶³, Югославия не спазва поетите от нейния представител ангажменти. На 2 ноември 1920 г. в МВНРИ се получава открита телеграма от Белград, с която се съобщава, че е необходимо София да евакуира постоянните си административни

²⁶⁰ ЦВА, ф.3, оп. 1, а.е. 2156, л. 122.

²⁶¹ ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 302, л. 164.

²⁶² Пак там, л. 175.

²⁶³ На 3.XI.1920 г полк. Ордиони посещава пограничните селища в Трънско, където пред населението заявява, че промяна на границата няма да има. На 4.XI.1920 г. до Посланическата конференция в Париж е изпратено и становището на комисията: "В интереса на мира и спокойствието на Балканите" промяна на границата да не се прави.

служби в Цариброд, Босилеград и околностите, защото на 6 ноември предстои окупация на всички земи, упоменати в чл.27 на мирния договор.²⁶⁴ Въпреки многобройните предупреждения за такова протичане на събитията, българското правителство като че ли не е изненадано от текста на телеграмата. На фона на проявената към момента мудност, съставянето на отговора става почти веднага. Подписано от министъра на вътрешните работи Ал. Димитров, в него се изразява несъгласието на България с това решение и призив до Белград да преразгледа решението си. От преписката между МВнР и българската легация в югославската столица се разбира каква е позицията на белградското правителство. То остава непреклонно и твърдо решено да приведе в изпълнение своите планове. Анализирайки създадената ситуация, К. Тодоров съобщава в София, че това не е поредна югославска провокация, каквито до момента неведнъж е имало, а нещата са сериозни и че събитията текат с необратима скорост. Неговото мнение е, че Белград избързва с окупацията, защото вътрешното положение в страната е несигурно. Освен това в Югославия предстоят избори, поради което управляващите се нуждаят от катализатор, за да привлекат избиратели в своя полза. Това се потвърждава и от публикациите в белградската преса, които свързват предстоящата окупация на Цариброд с неуспехите на водената от белградското правителство политика по адриатическия въпрос.²⁶⁵

Изказаното от К. Тодоров мнение явно отговаря на истината. В тогавашния момент наистина в Белград са изключително притеснени от неуспехите във водените с Италия преговори за Каринтия. Тук през ноември предстои да се проведе плебисцит. За там спешно заминават Веснич и Трумбич, което показва тревогата, обхванала югославските политици.²⁶⁶ Постигнатите с Италия споразумения се приемат от югославското общество като „катастрофални“. Белградската преса, дори проправителственият в. „Политика“, наричат съюза с Италия „парадоксален“, тъй като тя пак си остава главен противник на Югославия. По този повод някои шовинистично настроени групи отправят срещу правителството обвинения в пре-

²⁶⁴ Todorovič, D. Jugoslavija..., s. 97.

²⁶⁵ ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 302, л. 195, 198, 201, 206, 219, 225.

²⁶⁶ В подкрепа на своите претенции към адриатическото крайбрежие белградското правителство изтъква етнографски причини, което не пречи по отношение на спора с България да ги загърби. Явно е, че до момента то не предприема планираната вече окупация, защото изчаква развоя на събитията в преговорите с Италия. Действията се забавят до момента, когато получавайки покана за участие в започналите разговори в Рапало, решава да подсигури до известна степен гърба си.

дателство.²⁶⁷ Разбирайки сериозността на създалата се ситуация, българското правителство предприема спешни мерки, насочени към търсене на подкрепа срещу решението на Белград. Затруднения произтичат от факта, че въпреки отправените многобройни молби за лична среща между Стамболийски и представител на югославското правителство, такава не се осъществява. След този явен отказ, българският министър-председател се принуждава да използва посредник за разрешаване на възникналите проблеми. Такъв се открива в лицето на шефа на руската мисия в София Моллов. Със същата задача е ангажиран и полският представител в Белград. Стамболийски се опитва да привлече като посредник в българо-югославските отношения и Чехословакия. Пред всички тях се представя българската молба да окажат ефикасна подкрепа на ангажираните в преговорите с Белград дипломати за задържане на Цариброд и Босилеград в български предели.²⁶⁸ От своя страна Стамболийски лично съобщава българското виждане по въпроса пред европейските дипломати. Отправените от него в Лондон и Париж призови за корекции в териториалните, военните и финансовите клаузи на Ньойския договор, макар и неприети, внасят известна тревога в Белград. От своя страна съществуващата към момента политическа обстановка на Балканите сама спомага за осъществяване на югославските замисли. Всяка една от балканските държави е заета със собствените си проблеми - Румъния с Банат и унгарското влияние там; в Гърция Венизелос пада от власт, след като партията му загубва на проведените избори; Турция все още не е с изяснен статут около бъдещото си положение. Великите сили също изпадат в противоречия. Възникналото още по време на войната съперничество между Франция и Великобритания продължава да се засилва. САЩ все още набират сили, за да се намесят активно в световната политика. Всичко това се оказва благоприятно за Югославия да изпълни своите намеренията си, без някой да попречи за това.²⁶⁹

²⁶⁷ ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 1113, л. 41-42.; *Todorovič, D.* Цит. съч., с. 96.

²⁶⁸ *Манчев, Кр., М. Гудева.* Цит. съч., с. 9-10.

²⁶⁹ Съществуват податки, че към решението да се пристъпи към окупацията югославското правителство е подтикнато от френската дипломация. В изследването си, посветено на балканските проблеми в следвоенния период, Десанка Тодорович отбелязва, че идеята Югославия да избърза с окупацията на Цариброд и Босилеград е подсказана на Белград от френския представител в София Жорж Пико. Той настоявал тя да се осъществи без отлагане, защото съществуващото положение само подхранвало в България идеята, че ще е възможно да се ревизират териториалните клаузи, залегнали в Ньойския мирен договор. Българското обществено мнение се надявало, че ще може да разчита на компромис от страна на западната си съседка. В същото време посредством една окупация Югославия ще може да застави българското правителство да активизира предаването на предвидените в мирния договор въглища, локомо-

На 6 ноември 1920 г. югославски военни части привеждат в изпълнение решението на своето правителство. Започва своеволна окупация на български селища по цялата западна граница - започвайки от Кулско през Царибродско, Трънско и Босилеградско. Местното население, шокирано от надвисналата опасност, панически бяга към вътрешността на България. В началото българската администрация, макар и предизвестена за окупацията, също не знае какво да прави. Съгласно издадената няколко месеца по-рано инструкция, по-голямата част от нея още на 5 ноември напуска селските учреждения и така спомага за безпрепятствено настъпване в тях на югославски административни и полицейски власти. От своя страна българските погранични власти след нареждане от София също доброволно се оттеглят от постовете си. Събитията протичат с толкова бързи темпове, че в първите минути българските власти на моменти реагират неадекватно. Трудно е да се каже, че в София са толкова изненадани, особено като се има предвид получената още на 2 ноември телеграма. В МВнР и лично Стамболийски са запознати с плановете на Белград месеци по-рано. Във военното и вътрешното министерство данните за осезаемото струпване на югославски войски по границата са повече от красноречиви. Населението от пограничните райони също изпраща тревожни съобщения до София и призовава за решителни действия.²⁷⁰

В тези трудни дни реакцията на София буди недоумение. До всички български погранични части се изпраща нареждане, в което се упоменава българските власти доброволно да се оттеглят. Успоредно с това

тиви, вагони и други стоки. // *Todorovič, D.* Цит. съч., с. 96-97.; В известна степен Д. Тодорович има право, че френската дипломация продължава да отстоява заявеното на Парижката мирна конференция (1919 г.) мнение за териториална поправка на граничната линия между България и Югославия в района на Цариброд и Босилеград. Въсъщност такава е становището и на Териториална комисия. Същевременно затрудненията, които Югославия изпитва в започналите с Италия преговори по т. нар. Фиумски въпрос, са повече от очевидни. По отношение обаче на твърдението, че посредством една окупация на български територии Белград ще може да принуди София да пристъпи към по-активни действия за предаване на предвидените в Ньойския договор определен брой вагони и пр. жп оборудване, може да се изкажат резерви. Повод за това ми дават сведенията за предприетите вече от правителството на Стамболийски действия в тази насока.

²⁷⁰ В летописната книга на босилеградската гимназия е отбелязано, че още от 25 октомври 1920 г. сред местните хора се носи слухът за предстояща окупация на района в най-близките дни. В същото време до българските погранични части се отправя заповед, при поява на югославски военни подразделения, всички да се оттеглят. С това се отменя предходна заповед, в която се нарежда да се окаже съпротива при евентуални окупационни действия. // ДА - Кюстендил, ф. 245 к, оп. 1, а.е. 16, л. 14.

местното население се призовава да не допуска прояви с антиюгославска насоченост, за да не се влошат отношенията между двете държави.²⁷¹ Явно нерешително да заеме собствена позиция по въпроса, българското правителство изпраща протестна телеграма до Париж. Пълномощният министър ген. Савов отправя поредица от ноти, връчени на Посланическата конференция и на френското правителство. Той успява да се срещне и с ръководителя на конференцията Жюл Камбон, пред когото настоява да се окаже натиск върху Белград за спиране на действията му. При съществуващата обстановка не може да се очаква, че българските интереси могат да бъдат защитени по друг начин. По силата на Ньойския договор България е лишена от наборна армия, така че военен отпор на югославските действия не е възможно да се даде. А и обстоятелствата не биха позволили това. При евентуална съпротива от страна на българското правителство, това би предизвикало нов въоръжен конфликт с непредвидими за страната последици. Ето защо се разчита, че Посланическата конференция в Париж ще упражни влиянието си над Югославия да спре окупационните действия. Разчита се и на протеста, отправен от страна на председателя на международната разграничителна комисия полк. Ордиони. Пред югославския представител в нея - ген. Стефанович, той настоява окупационните действия да бъдат преустановени. Това становище е прието от всички членове на комисията и своевременно се изпраща до Конференцията на посланиците в Париж. Оттам отговарят, че до Белград е изпратен съответен протест по повод на действията му. Към него са се присъединили и представителите на всички велики сили. Едва след това българската страна изпраща в Белград официален протест срещу започналите окупационни действия.²⁷²

Прави впечатление, че българското правителство твърде много се доверява на влиянието, което Посланическата конференция може да окаже върху Югославия. Това личи и от изявлението на министъра на вътрешните работи Ал. Димитров пред представители на столичните ежедневници. В него той изразява увереността си, че окупацията ще бъде преустановена, а югославските части ще се оттеглят от заетите територии.²⁷³ По същото време премиерът Стамболийски, който е на обиколка из европейските столици, продължава с изявленията си, че най-необходимото нещо за мира на Балканите е изграждането на ефективно

²⁷¹ Мичева, З. Проблемът за западната граница на България..., с. 275.

²⁷² ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 226, 302.

²⁷³ *Земеделско знаме*, бр. 67, 22.XI.1920.

българо-югославско сътрудничество.²⁷⁴ Забавянето в действията на кабинета до известна степен идва и от обстоятелството, че в телеграмата на югославското правителство от 2 ноември, е казано, че евентуалната окупация ще се извършва паралелно с определянето на демаркационната линия. Такава, обаче, все още не е изготвена.

За пълната неподготвеност на българските управници допринасят и решенията на международната разграничителна комисия. В архивите са запазени протоколите от нейните заседания, както и докладите на българския представител - полк. Кисъов. От тях е видно, че заключението е новата гранична бразда между България и Югославия, почти във всичките ѝ пунктове, да преминава по старото трасе. В протокол №19 се излагат подробности по пътуването на членовете на комисията в Трън, Клисура и Влашка. При разглеждането претенциите на двете страни се решава в България да остане с. Вучи дол като част от Зеленогорската община. В следващия протокол № 20 се дават подробности около пътуването на комисията до с. Врабча, Трънско, което също е решено да остане в българска територия.²⁷⁵ Независимо, че в тези протоколи фигурира и подписът на югославския комисар полк. Стефанович, Белград безцеремонно нарушава поетите от него ангажменти и своеволно пристъпва към окупацията. Въпреки протестите, окупацията на западните български земи остава факт. Югославия не отстъпва от позицията си и не изтегля обратно войските си. В официално разпространено от агенция „Авала“ комюнике за основна причина, довела до окупацията, се посочват протестите на българската страна пред международните институции и „оспорването на всяка точка от новата граница“ по време на дейността на международната разграничителна комисия.²⁷⁶ В отговор на отправения от българското правителство протест официалното становище на Белград е, че Югославия стриктно се придържа към клаузите на мирния договор и го изпълнява в неговия пълен вид, нещо което България също трябвало да стори. На 10 ноември югославското правителство отговаря на получената колективна нота, изпратена от посланиците на Великобритания, Франция и Италия. Отново се посочва, че извършената окупация е в съответствие с всички постановления на мирния договор, че тя не противоречи на нито

²⁷⁴ Тук трябва да се уточни, че Стамболийски се изказва за сближение с Югославия, но то би могло да бъде ефективно само когато Белград наистина провежда демократична политика в собствената си държава; Петров, М., Ст. Стефанова. Александър Стамболийски и българо-югославското сближение (X.1919-VI.1923 г.). // ВИСБ., кн. 5, с. 3-16, 1981.

²⁷⁵ ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 1113, л. 1.

²⁷⁶ БТА, Бюлетин № 486, Втори, 9.XI.1920, с. 1.

една негова клауза, тъй като никъде не са дадени изрични указания да се изчаква.²⁷⁷ В подкрепа на действията на своето правителство югославската преса публикува дописки на свои кореспонденти от Цариброд и околностите му, които отразявали „радостта, с която местното население посреща окупацията“. Ако се вярва на тях, завземането на града е прието от гражданите му „с цветя, знамена и музика“. Самият акт е възприет „като най-светлото нещо от хората“. Тази информация явно цели да покаже пред света правотата на стореното. В. „Правда“ помещава на страниците си материал, озаглавен „Първият поздрав от Цариброд“, в който се публикуват няколко благодарствени адреси и телеграми, изпратени до министър-председателя на Югославия Миленко Веснич.²⁷⁸ Подетата от Белград кампания в пресата е опит да се легитимира извършеният акт по окупация на българските земи. Показността, с която се демонстрира как „местното население тъй радостно посреща югославските военни части“, отново насочва към разсъждението, че това е поредният трик използван от белградското правителство. Примерите в тази насока са не един и два. Още през 1878 г., когато сръбски части завземат Пирот, Белград по подобен начин внушава на световната общественост изявления за „радостта“ на населението от този край от присъединяването му към сръбската държава.²⁷⁹ А истината всъщност е друга: българското население от окупираните краища, обзето от паника, се скрива в къщите си, като по този начин мълчаливо протестира срещу наложената му окупация.²⁸⁰

Европейските сили, всяка водена от собствени интереси и съображения, приемат с мълчаливо съгласие окупацията. На страниците на печата се появяват множество коментари по въпроса. Повечето френски вестници заемат неутрална позиция. Само някои като „Рапел“ се изказват доброжелателно, като окупацията се определя като възвръщане към хегемонната политиката на Югославия при решаване на балканските проблеми. Цариградският ежедневник „Икдам“, в брой от 15 ноември 1920 г., правейки обстоен анализ на разигралите се по западната българ-

²⁷⁷ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 302, л. 230.

²⁷⁸ БТА, ПЧП, Бюлетин № 375, Първи, 16.XI.1920, с. 3.; Бюлетин № 376, 17.XI.1920, с.3.; Бюлетин № 380, 22.XI.1920, с. 3-4.

²⁷⁹ Венев, К. Съвременна югославска историопис за „сръбските селища и райони“ в България след Берлинския конгрес. // *ИПр.*, кн. 7, с. 57-66. 1986.

²⁸⁰ Показателен в това отношение е разказът на местния жител Г. Попниколов, който описва потресаващи случаи на насилие над българското население в окупираните от югославските части български селища. Не случайно той оприличава окупирането на Цариброд с „погребение“ на града. // Петров, М. Цит. съч., с. 22-23.; Попниколов, Г. Робска севда, с. 16-45, -С., б.г.

ска граница събития ги определя за „неправомерен акт, предприет от страна на Югославия.“ Заключението на вестника е, че това само ще забави започналото югославско-българско сближение, което няма да е в интерес на нито една балканска държава. Изненадваща е позицията на Италия. В „Идеа национале“, от 11 ноември 1920 г., помества статия, в която участва, сполетяла България, е „една заслужена криза“. Вина за нея носело само българското правителство, което „правеше опити за съюз с Италия и същевременно политика на интимно съгласие със Сърбия“.²⁸¹

Получавайки вестта за окупацията на западните български краища, депутатите в Народното събрание в знак на протест прекъсват заседанието си.²⁸² Министерският съвет излиза с решение в цялата страна да се обяви траур. Все още никой не може да повярва в истинността на получените вести. До този момент, повлияни от общия ход на събитията, всички тайно се надяват, че Царибродско и другите български земи визиран в Ньойския договор ще останат в България, като Югославия се откаже от тях.²⁸³ След изпратените до Белград и Париж протестни ноти, българското правителство съсредоточава надеждите си за възстановяване на старото положение в лицето на Франция и Великобритания, тъй като със своя ход Белград фактически е нарушил решението на Посланическата конференция, постановяващо изчакване на окончателното становище на нейния представител в района - международната разграничителната комисия. През следващите дни в София разбират, че нито една държава или институция няма да може да накара Югославия да изтегли окупационните си войски от завзетата българска територия. Въпреки това, протестите продължават. В изявленията си българската страна се базира на становището на Посланическата конференция, изпратено до членовете на международната разграничителна комисия в София още при първите слухове за окупация. С този документ е запознат всеки член на комисията, включително и югославският. А то е:

1. Единствено комисията може да разреши на заинтересованите страни да извършат окупация, но постепенно, след завършване на работата по определяне на границата;

2. Никаква окупация не може да се извърши без писмено разрешение от комисията, която е компетентна да определи дали условията,

²⁸¹ БТА, Бюлетин № 377, 18.XI.1920, с. 1, ПЧП; Бюлетин № 378, 19.XI.1920, с. 7; Бюлетин № 380, 22.XI.1920, с. 3.

²⁸² Стенографски дневници на XIX ОНС, I РС, 9-о з., 6.XI.1920, с...

²⁸³ *Земеделско знаме*, бр. 64, 12.XI.1920.; *Пряпорец*, бр. 256, 15.XI.1920.

предвидени за окупация са налице.²⁸⁴

В МВНРИ приемат, че нито една от препоръките не е изпълнена. Поради тази причина пред Белград отново се настоява да изтегли войските си, докато комисията приключи дейността си. Разбирайки, че Югославия няма намерение да оттегли частите си от окупираните територии, българското правителство продължава да търси международна подкрепа за своята кауза. За целта се използват и неправителствени организации. Вниманието се насочва изцяло към Чехословакия. От една страна тя е славянска държава, близка по дух и разбиране до България, от друга е съюзник на Югославия в новосформираната Малка Антанта, поради което би могла да упражни известно влияние. До чехословашкия министър на външните работи Е. Бенеш се изпраща писмо от името на Българската лига за самоопределение на народностите. Направено е всичко възможно славянското чувство у чешкия народ да откликне, като се посочва, че: "Югославия потъпква най-свещена заповед на неославянското евангелие - всички славянски народи в своите етнически граници; никой славянски народ да не подтиска друг славянски или инороден народ."²⁸⁵ Българският народ възприема като пореден удар вестта за окупацията. Вестниците излизат в черни рамки. Във всички се дават подробности за развоя на окупацията. Вестникът на Демократическата партия „Пряпорец“, като че ли най-вярно предава мислите и настроението на българската общественост: „Сърбите си останаха такива, каквито ги знаем - заслепени шовинисти, проникнати от ненавист към нас, българите, и с жажда за отмъщение."²⁸⁶ Като контра отговор на оповестеното от него „радостно посрещане на югославските власти“, българската преса разпространява полученото от Босилеград съобщение, че българското население там принудително е заставено да подписва телеграма до крал Петър и принц Александър, с която „да благодари, че след 500 години турско и 40 години българско иго вече са свободни."²⁸⁷

* * *

Процесът на окупация трае около 20 дни. От донесенията получени в МВНРИ личат темповете, с които той протича. Най-напред окупацион-

²⁸⁴ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 302, л. 237.

²⁸⁵ ЦДА, ф. 1546 к, оп. 1, а.е. 855, л. 1-2.

²⁸⁶ *Пряпорец*, бр. 250, 6.XI.1920.; За реакцията на българската преса, по повод на започналата от Югославия окупация вж. Петров, М. Национално-освободителното..., с. 29-30.

²⁸⁷ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 1113, л. 28.

ните действия започват във II пограничен участък - Босилеградско. Рано сутринта на 6 ноември югославски войски навлизат в региона. Тук те са разделени на два отряда: десен отряд, воден от командира на 42 полк - полк. Драгутин Гаврилович. В него влизат 1 дружина, 1 планинска и 4 оръдейни батареи, 1 картечна рота и 1 ескадрон. Частите се насочват към околните на Босилеград села - Чудинци, Рибарци, Извор, Груинци и Бранковци; ляв отряд, под началството на командира на 3/43 дружина подп. Ракитич. Той води 1 дружина, 4 планински оръдейни батареи, ескадрон, 1 картечен взвод, 1 пионерен и 1 полицейски взвод. Тези войскови части се насочват към трънския край, завземайки най-напред с. Клисурса. Оттам тръгват към селата Колуница, Сухи дол и Кострошовци. В същото време югославската погранична стража, съсредоточена срещу 1/2 подучастък, се събира и влиза в с. Стрезимировци, откъдето се насочва и заема позициите на българския пост в района. Югославските части искат да завземат и местността „Хановете“, като заплашват българската стража, че ако не се оттегли от Стрезимировци, ще бъде подложена на артилерийски огън. Същото се заявява и при завземането на с. Чудинци, отстоящо на 2 км югоизточно от новата граница. Българските погранични постове се оттеглят. При влизането си в с. Извор югославските войници казват, че този им акт е своеобразен реванш за 1916 и 1917 г. На следващия ден 7 ноември, е завзет Босилеград. По аналогичен начин е завзет и Цариброд. Рано сутринта на 6 ноември, в 8,30 ч., градът се окупира от югославски войсковы подразделения. Оттук части се отправят за завземане на околните селища. Окупацията протича без инциденти, като се има предвид, че още предния ден българските административни и полицейски власти са се оттеглили от района. Цариброд е напуснат и от голяма част от своите жители. От царибродската гара потеглят няколко влакови композиции препълнени с хора, решени да се превърнат в бежанци, но не и в роби. На 21 срещу 22 ноември тайно се окупира с. Вучи дол. На 23 ноември в 9 ч. сутринта е окупирано и с. Петачинци. В следващите два дни същата участ сполетява селата Банкя и Врабча.²⁸⁸

В дните след началото на окупацията международната комисия за определяне на югославско-българската граница продължава своята работа. Въпреки отправения до Белград протест по повод „този своеволен акт“ и призива окупационните действия да се преустановят, югославските части продължават да завземат нови български селища. По време на заседанието на комисията, отразено в протокол № 28, българският делегат полк. Кисъов предава на полк. Ордиони молбата на няколко босилег-

²⁸⁸ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 1113, л. 27, 50.; ДА - Кюстендил, ф. 245 к, оп. 1, а.е. 16, л. 16-17.

радски бежанци да се посети регионът им и да се спре югославското настъпление. Решава се искането да бъде удовлетворено и се отиде в Босилеград. Това се посреща с мълчание от страна на югославския делегат ген. Стефанович. Полк. Ордиони съобщава в Париж, че между комисията и югославските власти съществува конфликт. Причината е поведението на Белград, който демонстративно не признава решенията й, подписани и от неговия делегат. Окупират се територии, които все още са спорни и за които не е решено къде ще останат. Показателен е примерът със с. Градине, което на 21 ноември е окупирано, въпреки че окончателното решение за принадлежността му предстои да се вземе в Париж. Конфликтът в комисията е отразен в протоколи № 29 и 30. В тях се отбелязва, че вина носи единствено югославският комисар - ген. Стефанович, който непрекъснато променял предишните си изказвания. Така например той заявява, че границата в някои участъци като I сектор - Царибродско, ще се прокара така, както предложи българската делегация. Дни по-късно събитията опровергават това. Ген. Стефанович е принуден да даде сведения за броя на окупационните войски в Цариброд, Босилеград и Кулско. От тях става ясно, че окупацията се извършва с бързи темпове, което говори за синхронизираност и организираност в действията на югославските военни части. В следващите дни полк. Кисъов съобщава нови сведения, този път от Босилеградско, че на населението в региона се забранява да отиват за покупки на храна в Кюстендил, въпреки че по-рано са му обещавали това.²⁸⁹

* * *

Трудно е да се посочи точният брой на окупираните през ноември 1920 г. от Югославия български селища. Това има своето обяснение: а) окупацията е процес, осъществен в продължение на близо месец; б) на много места границата прекосява самото селище, така че то се разделя на две части. Другаде границата разделя селото от неговото землище; в) някои от селата, поради засилената емиграция на българското население към вътрешността на България, изчезват от картата. Въз основа на различни материали, съхраняващи се в архива на МВНР, архива на Емануил Попдимитров, ДА - Кюстендил и др.²⁹⁰, на публикации в различни вест-

²⁸⁹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 1113, л. 49, 67, 70-72, 83-84.

²⁹⁰ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 302, 1113, 1809.; ф. 123 к, оп. 1, а.е. 193, 199; ф. 178 к, оп. 1 а.е. 1.; ДА - Кюстендил, ф. 245 к, оп. 1, а.е. 16, в. *Западно ехо* (1922 - 1929), в. *Западните покрайнини* (1929-1934), в. *Въртоп* (1926-1934), в. *Български Запад* (1942).

ници, както и на новоизлезли научни изследвания²⁹¹, цифрата на окупирани селища може все пак да се определи на 123.²⁹² Това са:

1. В района на Видинско и Кулско - 8 села: Бракевци, Горни Ясеновац, Градсков, Долни Ясеновац, Коилово, Халово, Черномашница (Църномашница), Шипиково.

2. От Царибродско - 1 град и 50 села: гр.Цариброд и селата Бански дол, Бачево, Било, Болев дол, Борово, Брайковци, Бребевница, Верзар, Височките села - Власи, Вълковия и Върбница, Гоин дол, Горна Невля, Горни Криводол, Габаре, Голямо село, Градине, Грапа, Гуленовци, Долна Лисиня, Долна Невля, Долни Криводол, Долно Ново село, Драговита, Държина, Желюша, Изатовци, Каменица, Крупац, Куса Врана, Лукавица (Лекавица, Луково), Моинци, Мъзгош, Ново село Чифлик, Одоровци, Паскашия, Петърлаш, Планинца, Прача, Поганово, Пресека, Протопопинци, Радейна, Сенокос, Скръвеница, Славиня, Сливница(Сливница), Смиловци, Станинци, Тудовица.

3. От Трънско - 22 села: Банкя, Берин Извор, Врабча, Вучи дол (Вълчи дол), Грознатовци, Долна Мелна, Драинци, Джинчовци, Звонци, Искровци, Колуница (Колуня), Кострошовци (Кострошевци), Михалово, Паля, Петачинци, Пресека, Ракита, Стрезимировци, Студена, Сухи дол, Клисурса (Трънска Клисурса), Ясенов дел.

4. От Босилеградско - Босилеград заедно с още 41 селища: Барие, Белот, Бистър, Ножица, Бранковци, Брестница, Буцалево, Гложие, Голеш, Горна Лисина, Горна Любата, Горна Ръжана, Горно Тлъмино, Груинци, Доганица, Долна Лисина, Долна Любата, Долна Ръжана, Долно Тлъмино, Дукат, Жеравино, Зли дол, Извор, Караманица, Лисец, Милевци, Млекоминци, Мусул, Назърица, Паралово, Плоча, Радичевци, Райчиловци, Ресен, Рибарци, Рикачево, Топли дол, Царица, Църнощица, Чудинци, Ярешник.

През 12 от селата границата се прокарва в самите тях. Така една от друга се отделят махали, къщи. На две се разделят дори отделни дворове, като по този начин се озовават от двете страни на границата. Разсечени са: Бачево, Врабча, Вучи дол, Груинци, Джинчовци, Драинци, Извор, Мъзгош, Петачинци, Сливница, Стрезимировци, Станинци. В резултат от

²⁹¹ Петров, М. Цит.съч., с. 16-17.; Димитров, Т. Окупацията на Босилеградско..., с. 133-142.; Босилеградският край в...; Използвани са и данни от самостоятелното изследване на местния жител Й. Симов.

²⁹² Тук не претендирам списъкът да бъде напълно изчерпателен. В отделни публикации броят на окупирани селища е различен. Той варира между 107 и 124. Неточността на данните се дължи предимно на обстоятелството, че процесът на окупация трае в продължение на близо 20 дни. В някои случаи окупирани са само части от села, т.е. техните по-далечни махали.

прокараната нова граница се разсичат множество селища от техните землища. По този начин в югославска територия се озовава почти цялото село, докато прилежащата му земя - обработваеми ниви, пасища, водопой и пр. се озовава от другата страна на границата, в българска територия. Тази трагедия сполетява: Белут, Бранковци, Голеш, Горна Невля, Горни Криводол, Горно Тлъмино, Градине, Грознатовци, Долна Невля, Долно Тлъмино, Жеравино, Колуница, Кострошовци, Млекоминци, Паля, Ресен, Рибарци, Сухи дол. Към списъка се прибавят и всичките осем села във Видинско - Кулския регион. Съществува и обратният вариант, при който основната част от селищата остава в българска територия, а землищата им в югославска: Бобешино, Бохово, Горни Коритен, Комщица, Круша, Липинци, Ломница, Насалевци, Побит камик, Реяновци, Слишовци, Средорек, Трекляно. Разсичането на селата води до тяхното пълно обезличаване. При някои от тях в българска територия остават само няколко къщи, а останалата част от селото се намира от другата страна на границата. Така от картата на България за десетилетия изчезват: Бачево, Груинци, Градине, Грознатовци, Драинци, Колуница, Кострошовци, Млекоминци, Паля, Сухи дол, Сливница. Разделят се брат от брата, баща от сина.²⁹³

2. Политиката на Белград спрямо българите от Западните покрайнини

Системно подетата от Белград денационализаторска и асимиляторска политика спрямо българите от анексираните Западни покрайнини започва веднага след присъединяването им към Югославия. Още в първите дни след началото на окупационните действия местното население се превръща в обект на активна пропаганда, целяща да го убеди, че то е „естествен къс от неделимата югославска държава“, поради което всички са „прави сърби“. Земята на които то живее се определят за „част от Стара Сърбия“. Твърденията за „неделимост“ и пр., звучат в противовес с първите мероприятия, предприети от новата власт в анексираните земи. В сила влиза оповестената през 1913 г. „Наредба за обществена безопасност в освободените области.“ Автоматически пренесена, нейното изпълнение намира своето най-явно проявление в Македония и Западните покрайнини.²⁹⁴ В резултат на анексията българското население, което остава в пределите на Югославия, е значително по брой. Според български източници, етнически запазените българи в пределите на кралството

²⁹³ Петров, М. Цит. съч., с. 31.

²⁹⁴ Палешутски, К. Македонският въпрос..., с. 64.

наброяват около 700 000 души. От тях 630 000 живеят във Вардарска Македония, окупирана още през 1913 г. и в Струмишко, завзето от Белград отново по силата Ньойския мирен договор. Българите в окупираните Западни покрайнини наброяват около 70 000.²⁹⁵ Наличие на българско население, намиращо се в напреднал стадий на асимилация, има още в Тимошката област и Поморавието.²⁹⁶

Точно изследване върху броя на българското население в Западните покрайнини не е извършвано. Споменаваните цифри на места в повечето случаи са преувеличени.²⁹⁷ При липсата на официална статистика данните се получават от странични източници. Още на Парижката мирна конференция американският делегат И. Бауман изнася сведение за броя на населението в района на Цариброд. Според него там живеят 21 000 души - всичките българи, „почти без сърби“.²⁹⁸ В информация предоставена от американската и италианската делегация пред Териториалната комисия в Париж се отбелязва, че населението на Царибродско и Босилеградско наброява 42 223 души българи и само 91 са сърби. Това е и съотношението запазило се в по-късните години, като определящото себе си за „сръбско население“ е малка част от жителите на региона - чиновници в местните администрации и някои българи, преминали на служба в новите административни органи. Югославската статистика показва картината в съвсем различна светлина. В началото на 1921 г. се провежда преброяване на населението, живеещо в Кралство Югославия. Данните

²⁹⁵ Цифрите са приблизителни, като се има предвид, че за периода след 1910 г., когато е правено последното преброяване на населението от българските власти, ново не е извършвано. Получените тогава данни сочат, че в региона окупиран в края на 1920 г. от Югославия, през 1910 г. са живели общо 64 893 души, от които 55 341 българи. Приблизително същите цифри посочва в монографията си и М. Петров (64 509 души). // Петров, М. Цит. съч., с. 16.

²⁹⁶ Палешутски, К. Цит. съч., с. 18.; Ньойският договор. С обяснителни бележки от д-р Б. Кесяков и Д. Николов, с. 133. -С., 1994.; Научна експедиция в Македония и Поморавието 1916 г. Съставител П. Хр. Петков, с. 101 и сл. -С., 1993; ЦДА, ф.1123 к, оп. 1, а.е. 209, л. 3-4.; ф. 108 к, оп. 2, а.е. 1082, л. 35.

²⁹⁷ В отделни публикации се твърди, че българите в Западните покрайнини в момента на окупацията наброявали около 100-120 хил. души. (Бояджиев, Ст. За ревизия на Ньойския договор и връщане на Западните покрайнини. ВМРО. -С., 1994.). Имайки предвид посочените данни за българското население в този регион от 1910 г. - 55 341 души, то трудно би се допуснало, че за едно десетилетие те могат да се увеличат повече от два пъти. Цифрата от 120 хил. души може да се приеме със забележка, че това е броят на българите във всички анексирани от Югославия след 1919 г. български земи, т.е. Западните покрайнини и Струмишко, което се отнема от България по силата на чл. 27 от Ньойския договор, но то е част от Македония.

²⁹⁸ Bowman, I. *Le monde nouveau*, р. 254-255. -Paris, 1928.

за неговия народностен състав са: сръбски и хърватски говоримо е 74,4% от населението; словенски - 8,5%; немски - 4,3%; унгарски - 3,9%; албански - 3,7% и други славянски езици - 1,5%. Българският език не фигурира никъде.²⁹⁹ В следващото преброяване, проведено през 1931 г., населението на Югославия наброява 13 934 000 души, чието разпределение, въз основа на майчиния език е: 77% сърбо-хървати, 8,1% словенци, 3,6% албанци, 3,6% германци, 3,4% унгарци, 1% румънци, 0,9% турци, 0,5% цигани, 0,1% евреи и 1,8% (или 236 000 души) други.³⁰⁰ Отново данни за българи няма. Става ясно, че ако се вярва на официалните югославски статистики след Първата световна война българско население в пределите на кралството не съществува. Това е в унисон с провежданата от Белград политика, която отрича наличие на българско малцинство в югославска територия. Докато по-малките етнически групи донякъде избягват преките опити за асимилация, то спрямо българите тази политика се провежда целенасочено и с умисъл. А това може да се определи единствено с думата шовинизъм.

В Париж Югославия по договор е задължена да спазва правото на малцинствата. Въпреки нежеланието си, на 9 декември 1919 г. югославското правителство подписва Договор за покровителство на малцинствата. Парижката мирна конференция постановява стриктно спазване на договорите от подобен тип. За целта тяхното изпълнение се поставя под наблюдението на ОН. По силата на подписания договор югославската държава приема да даде пълно и съвършено покровителство на живота и свободата на всичките си жители, „без разлика на рождение, поданство, език, раса и религия“ (чл.2). В Югославия всички поданици са „равни пред законите“ и притежават „едни и същи граждански политически права“ (чл.7). В същия член се уточнява, че се дава право на всички да си служат със своя собствен език, било устно или писмено. Що се отнася до правото на обучение, малцинствата придобиват правото да получат образование в първоначалните училища на майчин език (чл.9).³⁰¹ Въпреки че тези текстове стават задължителни и Белград е заставен да промени законодателството си съобразно тях, югославските изпълнителни власти на практика не ги прилагат и отхвърлят. По най-безогледен начин спрямо озовалите се в пределите на кралството българи започва системен тормоз. Подетата от Белград политика спрямо етническите българи цели да ги абсорбира като „сърби“ в стремеж да създаде една нова „сърбо-

²⁹⁹ *Западно ехо*, бр. 89, 26.VII.1929.

³⁰⁰ Pearson, R. *National Minorities in Eastern Europe 1848–1945*, p. 132. -London, 1983.

³⁰¹ Палешутски К. Цит. съч., с. 65-66.; *Македония*, бр. 53, 10.IV.1920.

хърватска" или „югославска" нация. По тази причина на най-засилена денационализация се подлага българското население в Македония и Западните покрайнини, което поради своя брой и компактност се възприема за най-застрашаващо югославската цялост и интереси.³⁰² В годините след Първата световна война база за развитие и налагане на „сърбизъм" си остава разработената в началото на века теория на проф. Й. Цвиич. Според нея, населението във Вардарска Македония представлява една аморфна маса, от която много лесно може да се направят сърби. За Цвиич в етнографско и лингвистично отношение това население стои много по-близо до сърбите, отколкото до българите.³⁰³ Прилагана на територията на Вардарска Македония тази теория се приема от югославските власти за напълно правдоподобна и успешна. Нейното изпълнение те пренасят изцяло и върху населението от Западните покрайнини.³⁰⁴ В процеса на окупация се затварят българските училища. До 1920 г. в региона функционират общо 116 първоначални училища, 1 гимназия и 6 прогимназии. В тях 269 учители са обучавали около 7 900 ученици. Първоначално българските учители, въпреки забраната да практикуват, тайно продължават провеждането на заниманията, за да завършат успешно учебната 1920-1921 г.³⁰⁵ По този начин обучението се води до началото на 1922 г. Научавайки за това, полицейските власти предприемат мерки за спиране на тази дейност и закриват училищата.³⁰⁶ Постепенно българ-

³⁰² Нягулов, Б. Банатските българи 1918-1944 г., с. 67. -С., 1999.

³⁰³ Палешутски, К. Цит. съч., с. 71.

³⁰⁴ През 1923 г. Белградското книжовно дружество "Св. Сава" издава брошура, с автор Йован Хаджи-Василевич - "Цариброд и Босилеград", в която се прави обстойна характеристика на района. В нея се посочва, че селищата от двете околии по право принадлежат на югославската държава, а самото население там неведнъж и в минали години е заявявало своето желание да живее под управлението на Белград. // Хаџи - Васильевић, Ј. Цариброд и Босилиград. -Београд, 1923.

³⁰⁵ ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 1810, л. 7. - Рапорт на учителя Станоев от Злидолското първоначално училище до кюстендилския окръжен училищен инспектор, № 49 от 6.IV.1921 г. За важността на информацията, съдържаща се в тези рапорти, говори и фактът, че те се намират в архивата на външно министерство.

³⁰⁶ Показателен е случаят с училището в Цариброд. В годините на своето съществуване гимназията в града се ползва с авторитет. Въпреки трудностите по време на войната, тя продължава да осъществява своите функции, но след окупацията е закрыта. Едва през 1923 г. Царибродската гимназия наново е открита, но югославските власти я трансформират в четвъртокласно училище. Съществувалите прогимназиални и гимназиални класове се закриват. Въпреки това учениците не достигат, което налага да идват деца от по-далечни краища. // Николов, Б. Исторически преглед на развоя на основното училище (1869-1941 г). Юбилейно издание на сп. Мост, по повод 100 г. ОУ "Моша Пияде" - Димитровград (Цариброд), бр.10, с. 63-64. -Ниш, 1969.

ските учители се изтласкват от региона.³⁰⁷ В откритите „нови сръбски училища“ преподавателите провеждат системно и упорито урочните часове на сръбски език. Специални заповеди постановяват всички ученици да се назовават „прави сърби“. В откритите вечерни училища сръбският език става задължителен за всички младежи до 20 г., поради факта, че по-голямата част от младите хора не знаят сръбски език.³⁰⁸ Така се изпълнява едно старо нареждане, дадено от Белград на всички училищни инспекции. За него научаваме от донесенията на училищните инспектори до югославското просветно министерство. В едно от тях четем: „Що се отнася до начина на обучение в училището, аз давам следните напътствия: тежестта на обучението във всички класове да падне върху изучаването на сръбския език.“ Учителите са инструктирани, че преподаването на останалите предмети може да се извършва едва тогава, когато се убедят, че сръбският език е напълно усвоен. От училището се очаква да се превърне в един от основните стълбове за насаждане на сръбското влияние сред местното население.³⁰⁹ Процесът на откриване на сръбски училища върви със сравнително бавни темпове - отворени са само 10-12 първоначални училища и 1 прогимназия. Числото на учениците в тях не достига и 12 % от онова, което е до окупацията. Не са малко и случаите, в които учениците са събирани насила и заставяни да посещават учебните занятия. На родителите, които не пускат децата си на училище се налагат солидни глоби. Навсякъде българският език се забранява, като използването му се наказва със затвор. Отбелязани са случаи, в които са избивани хора, между тях и деца, само защото са си позволили да пеят български песни.³¹⁰ От 1921 г. по заповед от Белград в района се изпращат нови учители, чиято задача е да станат проводник на югославската политика за денационализация на местното население. Задържалите се тук-там български учители са обявени за „неблагонадеждни“ и се изпратени във вътрешността на страната, а на някои дори се забранява да практикуват професията си. Принудени от обстоятелствата, българските учители се завръщат в България. По този начин към края на 1922 г. в Западните пок-

³⁰⁷ Въпреки напредналия процес на окупация на Западните покрайнини в края на 1920 г., до всички български учители напуснали региона пристига нареждането на министъра на образованието Ст. Омарчевски, призоваващо ги да се завърнат в изоставените училища. На царибродската гара югославските власти не допускат те да слезат от влака и ги връщат обратно в България. // *Утро*, бр. 3406, 21.XI.1920.

³⁰⁸ *Западно ехо*, бр. 45, 4.V.1924.

³⁰⁹ Гоцев, Д. Национално-освободителни борби в Македония (1912-1915 г.), с. 49. -С., 1981.

³¹⁰ ЦДА, ф. 1788 к, оп. 1, а.е. 1, л. 10.; *Западно ехо*, бр. 42, 13.III.1924.; бр. 42, 4.IV.1924, бр. 94, 5.IX.1925, *Български запад*, бр. 5, 23.IV.1942.

райнини не остава нито един местен учител, като всички са заменени с нови от вътрешността на Югославия.³¹¹ Спомен не остава от съществуващите читалища, образователни курсове, кооперации и други културни учреждения. Работещите до момента сдружения - професионални, кооперативни, културно-просветни, са ликвидирани. Тяхното повторно възстановяване се забранява от югославските власти с мотива, че в бъдеще ще могат да се използват от населението за защита на малцинствените му права по договорите. Все с този умисъл се забранява свикването на събрания, както и събирането на повече хора на едно място. Ето така в Западните покрайнини не само не се осъществява някакъв културен напредък, но се спира и забавя равнището на постигнатото до този момент.³¹² В някои от селищата се прави опит да се въведат част от традиционните за югославската държава културни институти. В Цариброд, по инициатива на кралица Мария, се основава клон на „Коло Српских сестара“ („Дружество на сръбските сестри“) - организация основана в Белград през 1903 г. с цел подпомагане на всички сърби, живеещи извън пределите на Югославия.³¹³ Още от самото начало на окупацията в „новоприсъединените територии“ се създава и организацията „Сръбски национален комитет за култура и просвета“, чиято цел е да се внуши на местното българско население, че по народност то е „чисто сръбско“, а земята му е част от „Стара Сърбия“. В този аспект югославските власти забраняват на населението да чества българските празници. С особена сила това се отнася за 24 май - денят на българската просвета и писменост. Вместо това насила се въвежда да се отбелязва празникът на сръбския просветител Св. Сава - 23 май. Датата - 6 ноември, която в българския календар се записва с черни букви, Белград обявява за „светъл празник“ - „ден на освобождението и поправяне на неправдата от Берлинския договор“, принуждавайки населението да го отбелязва.³¹⁴ По силата на Видовденската конституция в Югославия няма установена единна държавна религия.

³¹¹ Различните образователни системи на територията на Югославия се унифицират със закона за образованието от 1929 г., който утвърждава тристепенна система от първоначални средни и висши училища. С него се регламентира възможността за създаване на малцинствени паралелки в първоначалните училища, при наличието най-малко на 30 деца, в които обучението да се води на майчиния език на учениците, със задължително изучаване на държавния език. С такива училища се сдобиват германското, унгарското, албанското, турското, еврейското, румънското и италианското малцинство в Югославия. За разлика от тях българското малцинство не се ползва от подобна „привилегия“. // Нягулов, Б. Цит. съч., с. 69.

³¹² ЦДА, ф. 1788 к, оп. 1, а.е. 1, л. 10-11.

³¹³ Златковић, С. и др. Димитровград 1877-1945..., с. 163-164.

³¹⁴ Западно ехо, бр. 93, 25.VIII.1925.

Изхождайки от многонационалния характер на държавата в нея се провъзгласява равноправие на различните вероизповедания. Въпреки това, спрямо българите в Западните покрайнини се прилага религиозна дискриминация. Тя не произтича от забрана за изповядване на религията, а от това богослужението да не се извършва на български език и в български църкви. След окупацията българските църкви са поставени под духовната юрисдикция на Сръбската патриаршия. Цариградско, Трънско и малка част от Босилеградско се присъединяват към Нишката епископия. Останалата част от Босилеградско е включена към Струмишко-Брегалската епископия.³¹⁵ Закриват се съществувалите 45 български църкви, разположени в 45 църковни общини, а служещите в тях 42 свещеници са прогонени. Разпускат се българските монашески братства в четирите манастира на региона - „Св. Никола“ - до с. Държина, „Св. Архангел“ - до с. Изатовци, „Св. Иван Богослов“ - до с. Поганово и „Св. Киряк“ - до с. Смиловци. На останалите свещеници се заповядва да признаят върховенството на сръбската църква и да изключат българския език от богослужението. При кръщаването на малките деца от имената се изхвърля българското „-ов“, за да се замени с неприсъщото за населението „-ич“. Промяна се налага и в традиционното за местното население облекло. Нищо не трябвало да напомня на българина за неговия корен и родина.

Налагането на новия режим протича при засилени мерки за безопасност от страна на югославските власти. Установяването на административното управление е първата стъпка, която се предприема в тази насока. За чиновници, администратори и граничари се изпращат хора от вътрешността на страната, нямащи нищо общо с местното население. Съобразно политическата конюнктура в региона, от Белград се назначават хора „предани привърженици на динстията и радикалното правителство на Пашич“.³¹⁶ Спрямо българското население се прилагат мерки, вече изпитани от югославските власти в Македония. И докато там отново се възвръща законът за изстребването на разбойниците от 1895 г.³¹⁷, то Западните покрайнини се превръщат в обект на провеждане на нови репресивни мероприятия. На всеки един българин се изработва досие. В него се вписват отделните прояви на дадения човек, участвал ли е в Първата световна война, има ли близки в България, мнението му за югославс-

³¹⁵ През 1920 г. Ипекската патриаршия се възстановява с център Белград.

³¹⁶ ЦДА, ф. 176 к, оп.4, а.е. 1810, л. 10. - Рапорт на учителя Константинов от Метохийското първоначално училище до кюстендилския окръжен училищен инспектор, № 1 от 10.IV.1921 г.

³¹⁷ Палешутски, К. Цит. съч., с. 64.

ките власти и пр.³¹⁸ Отношението на югославските административни и полицейски власти спрямо българското население се диктува от заповедите, изпратени от Белград. Непосредствено в края на 1920 г. оттам пристига нареждане на министъра на вътрешните работи М. Драшкович, според което на населението се забранява да излиза от къщите си след 20 часа.³¹⁹ В рапорт на учителя от Босилеградската смесена гимназия Б. Димитров, изпратен на 18 април 1921 г. до кюстендилския окръжен управител, се изброяват всички ограничения, на които българите от Западните покрайнини са подложени:

1. Населението се ограбва с т.нар. Кралипетрови позволителни (обяви), които се дават за сумата от 5 лв., важат за 5 дни и са необходими за пътуването от едно село в друго;

2. Властите непрекъснато извършват обиски за скрита храна и където я намерят, конфискуват. Конфискува се където има повече от 5 кг сол, 0,5 кг захар, облекло, покривки и всичко, за което може да се каже, че принадлежи към военното облекло;

3. Мъжкото население от българските села се арестува масово, без да има някаква вина. Арестуваните, след като биват ограбвани, ги закарват в затвора и там ги държат по два-три дни. Същевременно затворените са принуждавани да работят ангария. Има много случаи на умрели от побой селяни от Босилеград, Райчиловци, Божица, Белут и пр.

4. Денонощно регионът около Босилеград се охранява от войници, които са около 120 души. Има заповед всички селяни да връзват кучетата си, за да не лаят войниците, когато последните минават покрай къщите. Който не си върже кучето, се глобява със сумата 500 лв, а кучето му бива убито.³²⁰

Информацията за насилието, на което е подложено българското население се потвърждава и в рапорите на други учители от региона. В някои от тях се дават още сведения за проявен от югославските власти произвол. В почти всички български селища се въвежда вечерен час. От 8 часа вечерта до сутринта се забранява осветлението и излизането от къщите. Селяните се заставят да отработват ангария, като строеж на пограничните постове, използване на впрегатния добитък за различни цели и пр. На много места стават обиски по къщите, извършвани под предлог, че се издирва оръжие. От средата на 1921 г. се забелязва тенденцията бъл-

³¹⁸ Утро, бр. 3400, 14.XI.1920.

³¹⁹ ЦДА, ф. 123 к, оп. 1, а.е. 199, л. 6.

³²⁰ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 1810, л. 69-71.

гарски девойки насила да сключват брак със сръбски младежи.³²¹ Наред с моралния тормоз, върху населението се упражнява и икономически натиск. Почти цялото население на Западните покрайнини живее в планински и полупланински селища. До този момент неговите пазарни средища са основно Кюстендил, София и Враца. В новите условия, след окупацията и установената впоследствие нова гранична линия, хората са принудени да се насочат към най-близките югославски пазарни центрове. Такива са Враня и Сурдолица, които отстоят на значително разстояние, а пътищата към тях през зимния сезон са трудно проходими. Това създава допълнително затруднение на местното население. Спецификата в случая се налага не само от орографията на местността, но и от създадената след прокарването на новата граница ситуация:

1. Трънско на практика се разкъсва на три части като по-голямата остава в България; другата, по поречието на р. Ерма, преминавайки в Югославия, административно се включва към Пиротския окръг; третата, също в Югославия, се ориентира към региона на Сурдолица, Враня и отчасти към Босилеград.

2. Босилеград и неговото краище остават затворени и обградени от високите планини. От източната част на района преминава новата българо-югославска граница. От северозапад, запад и югозапад той е заобиколен от труднодостъпните планински вериги. Регионът е поставен в пълна политическа, икономическа и културна изолация.

3. Царибродско се оказва в малко по-добро положение. Това се дължи на разположението му на комуникативни пътища. През него минава жп линия, съществуват и шосейни пътища, водещи към други центрове. Въпреки това обаче и този район се оказва откъснат от естествения си пазарен център София.³²²

³²¹ Наред с официално обявените от Белград мероприятия местните власти извършват ред произволи. На 17 април 1921 г. югославски части блокират Босилеград от всички страни и арестуват по улиците повече от 50 мъже и жени, без да има видима причина за това. Всичките са глобени с по 200 лв, а тези, които правят опит да възразят, са малтретирани. // ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 1810, л. 69-71.

³²² При посещенията си в Трънския регион членовете на международната разграничителна комисия го определят за изключително беден, а населението за "затворено като в бутилка" от издигащите се наоколо планински масиви. Пътищата, които и в лятно време са трудно проходими, през зимата стават неизползваеми. По този начин неестествено прокараната нова граница го обрича не само на политическа, но и на икономическа изолация. Това становище се отразява в протокол № 3 от 3.XI.1920 г. на Международната разграничителна комисия. // ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 1810, л. 11.; За да стигнат босилеградчани до Враня те трябва да преминат през планинския масив Хайдущки пресли - висок 1500 метра, или планинската верига Власина - висока 1270 м., която трънчани не използват дори през лятото. // ЦДА, ф. 123 к, оп. 1, а.е. 193, л. 41.

Поминаъкът на населението от Западните покрайнини в по-голямата си част се свързва с производството на селскостопански продукти. Причината са агроклиматичните особености на района. До известна степен единствено за Цариброд може да се каже, че има развитие на някаква промишленост. Но и тя се изчерпва в наличието на предприятие за производство на марсилски керемиди и на още две - за производство на въжета и тухли. Отделно царибродчани се препитават и от съществуващата жп гара. Въпреки това преобладаващата част от населението си остава земеделско.³²³ Опитите на българското население да продава стоките си на пазарите във Враня и Сурдулица често се провалят. От една страна, техните стоки са неконкурентно способни с произведените от големите предприятия. От друга, на самите търговци се налагат ограничения да извършват сделки с българите. Към това се прибавя целенасоченото продаване на стоки на българите на по-високи от регламентираните цени, докато продуктите, предлагани от тях, се изкупуват на безценица. Затруднения се срещат и при практикуването на традиционното за босилеградчани и трънчани дюлгерство. В предишните години това е сравнително доходен и основен за повечето местни хора занаят. Постепенно те се изправят пред невъзможността да се прехранват с него, поради факта, че са лишени от традиционните за тях центрове в България. Опитите да отидат в Пирот, Ниш и др. често се провалят, тъй като югославските им работодатели в повечето случаи не изпълняват предварително уговорените условия. Чести са случаите, в които майсторите работят, но трудът им остава незаплатен. Така се предизвиква сериозно изоставане в икономическото състояние на региона. В „новоприсъединените земи“ не се строят пътища и допълнителна инфраструктура. Богатите на руда находища в Босилеградско не се експлоатират. Населението е поставено пред гладна опасност. От Цариброд започва миграционен процес към селата, тъй като живеещите в града не могат биологически да оцелеят. Но и това не решава проблемите. В селата осезаемо се чувства недостиг на обработваема площ. Естествената изолираност на района многократно е припущадала българските власти да го снабдяват с хранителни припаси и други стоки от първа необходимост. Докараните в първите дни след окупацията от вътрешността на Югославия незначителен брой хранителни продукти се изчерпват с бързи темпове. Допълнително на населението се налагат непосилни данъци и такси, често в много по-голям размер, отколкото в другите райони на страната. Местните административни власти се оказват най-големият враг на хората. Корупцията сред тях се превръща

³²³ Петров, М. Цит. съч., с. 17.

в ежедневието. Често се извършват произволи при обмяната на българските пари, които населението притежава. Докато през първите месеци все още се допуска българската парична единица да се използва за размяна, то много скоро в обръщение влиза единствено югославският динар. На някои места, какъвто случай има в Босилеградско, движението на хората се ограничава до минимум. За да се отиде до Босилеград се изисква издаване от съответната община на т. нар. „дозвола“, за което на кмета се заплаща 5-10 лв. от всеки поискала да се снабди с подобен документ.³²⁴

Тежкото икономическо и социално положение, пред което се изправя българското население, го принуждава да търси изход за препитание. Мнозина българи намират спасение в преминаването на границата и търсене на работа в България. Онези, които извършват това по легален път, при завръщането си биват облагани от югославските гранични власти с големи мита. Не са малко и случаите, при които по границата се извършват убийства на връщащите се българи, за да им бъдат взети спечелените пари. Трудностите, свързани с преминаването на границата тласкат мнозина от българите да я прекосяват нелегално, което предизвиква многобройни инциденти, свързани с нови убийства на българи. На югославските изявления, че причината за това се крие единствено в двувластието, последвалите събития сами дават отговор. Списъкът на издевателствата над българите е безкраен.³²⁵ Неправомерно установената в края на 1920 г. нова българо-югославска граница се оказва една от най-добре охраняваните гранични линии в Европа. Ето как се описва тя от западно-окрайнинеца Есто Везенков: „Телени мрежи, „вълчи ями“, атентати, нощни потери, полицейски произвол“.³²⁶ Впечатлението се допълва и от разказа на френския журналист Анри Пози³²⁷: „По протежение на планините, по които върви границата, линията от телени мрежи и укрепления се изкачва, слиза, следва най-малката гънка на терена, тел, тел до безк-

³²⁴ ЦДА, Пак там, ф.176 к, оп. 5, а.е. 859, л. 165, оп. 4, а.е. 1810, л. 58-59.

³²⁵ Само за една година в Трънския край е регистрирано убийството на 49 души - от с. Кострошовци - 13 души; от с. Паля - 4 души; от с. Клисура - 13 души; от с. Драинци - 2 души; от с. Стрезимировци - 4 души; от с. Сухи дол - 2 души; от с. Грознатовци - 11 души. Цялото мъжко население на с. Паля е откарано в полицейския участък в Клисура и там е държано няколко дни. // *Братство*, бр. 92, декември 1925.

³²⁶ ЦДА, ф.1806 к, оп. 1, а.е. 1, л. 27.

³²⁷ Анри Пози е известен със своето пристрастие към Югославия. Но, както сам той посочва в предговора към книгата си „Войната се завърща“, посещението му в анексираниите от Белград български райони и най-вече в Македония, го убеждават в правотата на изказаните по време на Парижката мирна конференция от българите опасения, че при реализация на нова промяна по съществуващата българо-югославска граница ще се достигне до фатални за местното българско население последици.

райност.”³²⁸ Всичко това превръща пограничните инциденти в ежедневие. Югославските власти тероризират населението и чрез негласното покровителство от тяхна страна на т.нар. „лелящи чети”. Тези разбойнически банди, изградени на полувоенен принцип, разполагат със собствени щабове - в Щип, Призрен, Кочани, Струмица и др. Въоръжени с модерно оръжие, целта им е ликвидирането на всички „идващи от България комитски чети”.³²⁹

Четническият въпрос често се поставя в двустранните отношения между България и Югославия. Тази тема се експлоатира твърде често от югославските власти. Пред различни международни институции Белград неведнъж излиза със съобщението, че България подтиква и толерира преминаването на различни чети през съвместната граница. Това се използва като повод за оказване на нов натиск над българското население в Югославия, което се обвинява в активно подпомагане и укриване на „комитите”. В селищата се извършват многобройни обиски и арести. Уплахата на югославските власти от подбуждане на българския дух сред населението в окупираните територии личи и от предприетите мерки в тази насока. В масови размери започва да се прилага повикване на български младежи в армията. Стига се дори дотам, че макар някои от тях да са отбили военната си служба, това не се признава и те са призовани наново. В общините се извършва периодична проверка на населението, като отсъстващите се обявяват за „комитаджии”, а семействата им се арестуват и затварят. Мерките, предприети от югославските власти за „премахване и ликвидиране на комитаджийските чети” добиват краен вид. В Царибродско се съсредоточават значителни войскови сили. Старите, съставени предимно от хърватски войници³³⁰, се заменят с нови. Регионът става база на частите, предназначени да се борят с преминаващите в югославска територия чети. На населението още повече се утежнява участието, тъй като се задължава да издържа разквартируваните в селата войскове подразделения.³³¹

* * *

В годините след окупацията положението на българското население в Западните покрайнини се усложнява от няколко допълнителни фактора.

³²⁸ **Пози, А.** Войната се завърща, с. 66. -С.,1992.

³²⁹ ЦДА, ф.176 к, оп. 5, а.е. 1329, л. 70-79.

³³⁰ Хърватските войници се изтеглят във вътрешността на страната. Това показва недоверието, което в Белград изпитват към хърватите и колко крехък е съюзът с тях. // ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 1810, л. 11.

³³¹ Пак там, оп. 6, а.е. 3034, л. 35.

Въпреки че срещу действията на Югославия се обявяват всички велики сили, на практика нито една от тях не се противопоставя достатъчно. Това създава самоувереност в Белград. Докато в първите дни след окупацията в предприетите от югославските власти мероприятия се забелязва известна несигурност и колебливост, то много скоро те придобиват чувството за ненаказуемост на своите деяния. Това личи и от темповете, с които Белград налага своята власт и управление в присъединените западни български земи. За разлика от Македония, където „новият режим“ се въвежда в изключително кратък срок, то в Западните покрайнини за известен период от време нещата остават на първоначалните си позиции. След като преминава първият етап на окупация и настаняването на новите административно - полицейски власти, задълго Белград, като че ли забравя този регион. Дори когато там се изпращат хранителни стоки, по-голямата част от тях биват задържани на склад в съответните общински управления и не се раздават на населението. При запитване защо се постъпва така, някои от подброднамерените чиновници споделят, че Белград изчаква да види каква ще бъде ситуацията в бъдеще. В своите действия по денационализация и асимилация на българското население Белград се ориентира към привличане на някои от местните, по-видни български първенци на своя страна. Случаи на „посърбили“ се българи има. Тези хора стават част от основната опора на югославската власт в българските селища. Някои от тях, какъвто е случаят с Йорданка и Александър Буцалевски от Босилеград, снабдени с пари, преминават легално границата и събират сведения за положението в България, което по-късно докладват на сръбските служби.³³² Това се оказва в услуга на водената от Белград политика. В известна степен тя се подпомага и от започналия процес на сближаване между двете страни, активен инициатор, на който става земеделското правителство в България. Така в края на 1920 г. българският национален въпрос придобива нови измерения. Наред с традиционните македонски, тракийски и добруджански въпроси изниква и нов - т. нар. въпрос за Западните гранични райони, по името на окупираните от Югославия земи, които започват да се наричат „Западни покрайнини“.

3. Александър Стамболийски и въпросът за Западните покрайнини (1920-1923 г.)

С идването си на власт земеделското правителство изпада в много тежка ситуация. Следвоенна България е принудена да се съобразява с клаузите на несправедливия и тежък диктат, наложен ѝ в Париж. Преми-

³³² ЦДА, оп. 6, а.е. 3034, л. 59; оп. 4, а.е. 1810, л. 70.

ерът Ал. Стамболийски и ръководеното от него правителство се ориентират към курс, насочен за преодоляване на негативните за страната последици от преживените две национални катастрофи. В изявление, направено пред представители на френската преса, българският министър-председател очертава пътя, към който възнамерява да се придържа: „Ние сме готови да подновим още от днес лоялни искрени отношения с всички държави от Съглашението, без да изключваме и балканските си съседи. Мечът на Фердинандовска България е счупен и ние ще направим от него плугове. Вместо да бъдем прусаки на Балканите, ние ще се постараем да бъдем швейцарци на Балканите.“³³³ От острия поглед на земеделския лидер не избягва пробиващото си все повече сред европейските дипломатически кръгове мнение, че с изработените мирни договори проблемите в Европа не ще свършат. Напротив, родената в Париж „нова система“ създава и залага бъдещи противоречия между отделните европейски страни. На самата мирна конференция, когато виждането за справедливост и самоопределение на всички народи се превръща в основно мото на целия свят, е възприет принципа на по-силния - тактиката „разделяй и владей“.³³⁴ Още незасъхнало мастилото под договорите, във водещите европейски столици Лондон и Париж започва спор - доколко те са целесъобразни и колко години ще издържат. Убеждението за тяхната краткотрайност все повече се налага в съзнанието на дипломатите. А за това допринасят редица обстоятелства. Една от най-коментираните теми е прогнозата за предстоящ съюз между Германия и Русия. И двете държави биха желали да променят създаденото положение - от велики сили те се оказват отстранени от сцената на европейската политика. Програмата на Уилсън за мирно уреждане на света, която всички възприемат като основа на бъдещата европейска политика, не успява. Нейните принципи се загърбват от всички съюзници. Все по-осезаеми стават противоречията между Франция и Великобритания. Франция, затвърждавайки влиянието си на Балканите, се заема с уреждане работите на Гърция, Югославия, Румъния, Австрия, Чехословакия, до известна степен и на Полша. Стремештът ѝ да създаде една Дунавска федерация среща яростното противопоставяне на Италия. Същевременно нарасналите френски апетити към Близкия изток срещат противодействието на Великобритания, която ревниво пази подстъпите към своите азиатски колонии и най-вече към Индия.³³⁵ В тази сложна международна обстановка Ал. Стамболийски започва изграждането на „нова българска външна по-

³³³ БТА, Бюлетин № 495, Първи, 9.XII.1919, л. 1.

³³⁴ НБКМ - БИА, ф. 20, а.е. 5, л. 1-2.

³³⁵ НБКМ - БИА, ф. 20, а.е. 5, л. 3.

литика". В изявление, посочващо нейните приоритети, той поставя нормализирането на отношенията с външния свят. Първа крачка е да се ликвидират последиците от войната и направеното от българите негативно впечатление. В това се заключава и условието да се потърси една по-късна ревизия на българския мирен договор. Своето виждане за установяване на траен мир на Балканите Стамболийски определя по следния начин: „1. Да се позволи на народите в спорните земи сами да определят своите съдбини; 2. Да се зачитат напълно и под международен контрол правата на малцинствата, вписани в разните договори за мир; 3. Да се даде излаз на България на открито море.”³³⁶

Първата външнополитическа задача, която възглавяваната от Стамболийски българска дипломация³³⁷ трябва да реши е свързана с уреждането на отношенията на България с останалите балкански страни. Предимство в тази насока се дава на Югославия. Това произтича от положението, което тя и в следвоенния период продължава да заема в политическия живот на Балканите. В качеството си на основен съюзник на държавите от Антантата и проводник на френската политика в региона, тя се явява онзи важен фактор, с когото всички балкански държави се виждат принудени да се съобразяват. Участието ѝ в т.нар. Малка Антанта също подсилва нейните позиции. Стамболийски е привърженик на откоleshната идея за федерирането на българите със сърбите и останалите славяни - хървати и словенци. Към Белград се отправя призив да се забравят всички натрупани през годините недоразумения и се пристъпи към изграждане на приятелски и добросъседски отношения.³³⁸ Българското правителство запазва водената и към момента линия на неутралитет. То изчаква становището на останалите държави и най-вече на балканските по въпроса за окупацията на Тракия от страна на Гърция. Съображенията са няколко. От значение е обстоятелството, че всички са наясно, кой стои зад гърба на Гърция, а именно двете водещи сили в Европа Франция и Великобритания, всяка, преследваща собствените си цели. Тази позиция на българската дипломация се диктува и от стратегически съображения, тъй като все още на всички прояви на

³³⁶ *Земеделско знаме*, бр. 15, 29.VI.1919; бр. 19, 2.X.1919.

³³⁷ През цялото самостоятелно управление на БЗНС (IV.1920 - VI.1923 г.) Ал. Стамболийски изпълнява и длъжността на външен министър.

³³⁸ Тези свои мисли Стамболийски изказва в реч, произнесена на 12.IX.1920 г. в Градската градина в София. // *Земеделско знаме*, бр. 47, 17.IX.1920.

българската външна политика в света се гледа с недоверие.³³⁹ В същото време Стамболийски стига до извода, че силите, наложили „новата система“ трябва да се убеждават сами да поправят решенията си, докато това все още може да се стори. Проявената спрямо България враждебност би трябвало да се смекчи.³⁴⁰ Водена от тези разсъждения и анализирайки ситуацията на Балканите, София продължава да следва възприетия курс към нормализиране на отношенията с Югославия. В нейно лице Стамболийски вижда съюзник, който евентуално би го подпомогнал в борбата му срещу претенциите на Гърция към Западна Тракия. Тази своя позиция българският премиер поддържа, базирайки се на положението, създадено в следвоенния период. Тъй като България е победена страна, тя е принудена да съобразява всичките си ходове с клаузите, залегнали в Ньойския мирен договор. А в него е записано, че на българската държава се дават „гаранции“ за получаване на икономически излаз на Бяло море (чл.48). По време на Парижката конференция и при изготвянето на мирния договор българската делегация се вижда принудена да се примири с наложеното ѝ положение, защото няма друг избор. Но няколко месеца по-късно, когато Гърция с мълчаливото съгласие на великите сили окупира цяла Тракия, на практика се нарушава постигнатото вече споразумение. Това се превръща в идеален повод за по-настъпателна политика при решаване на тракийския въпрос. Обещаният с чл. 48 „икономически излаз“ се явява единственият коз в ръцете на Стамболийски, който може да се използва за момента. Лично той е убеден, че в перспектива този излаз може от икономически да се видоизмени в териториален.³⁴¹ За да се постигне сближаване на българските с югославските интереси, Стамболийски изтъква необходимостта от преодоляване на съществуващото в средите на българските политици предубеждение към единодействие с Югославия. Появило се от предходните

³³⁹ В това отношение показателно е изявлението на френския президент Поанкаре, направено на 15 март 1920 г. пред сп. *Ревю дьо Монд*. В него се казва: „Още отпреди войната и особено от 1912 г. насам ние имаме твърде много и твърде основателни причини да бъдем раздразнени против България... Ние винаги ще искаме от България да засвидетелства пред своите съседи, които са наши приятели и наши съюзници, а именно пред румъните, сърбите и гърците, същите чувства, каквито засвидетелства на Франция и Англия“. // НАБАН, сб. IV, оп. 1, а.е. 194, л. 51.

³⁴⁰ Спеланзон, Ч. Победени и победители на Балканите. // Македонска библиотека, с. 196-197. -С., 1930.

³⁴¹ Подобни идеи Стамболийски защитава и по време на конференциите в Генуа и Лозана (1922-1923г.). // Божинев, В. България на конференциите в Генуа и Лозана (1922-1923г.). - В чест на акад. Христо Христов, с. 313-337. -С., 1976.; Западна Тракия в дипломатическата борба (1918-1924 г.). // Изследвания по българска история. Т.III. Външна политика на България (1878-1944), с. 235-266. -С., 1978.; Шарланов Д. Управление то на БЗНС и националния въпрос. // *ИПр.*, кн. 2, с. 12-13. 1987.

години, то се засилва вследствие на предявените от нейна страна претенции спрямо западните български земи. В договора се посочва прокарване на нова граница между Югославия и България, но все пак се поставя и условие въпросът да се доуточни от разграничителната комисия, която да се произнесе окончателно. Запазването на статуквото и последвалите решения на разграничителната комисия, произнесла се за непромяна в съществуващата до момента граница, вдъхва увереност сред българските политици. В полза на своите доводи за българо-сръбско приятелство Стамболийски изтъква възможността за евентуална подкрепа от страна на Белград за български излаз на Беломорието, отбелязан в чл. 48 на Ньойския договор. В тази насока благотворен ефект, според българския премиер, биха изиграли все по-настойчивите претенции от страна на Югославия за неин собствен морски излаз в района на Солунското пристанище. Пред своите съмишленици Стамболийски неведнъж припомня за страха, който в Белград все повече изпитват спрямо нарасналите италиански амбиции за господство в адриатическия регион.³⁴² Ето защо в новата ситуация за подпомагане на българските амбиции Стамболийски, открива подходящ партньор единствено в лицето на Белград. Тази подкрепа му е изключително необходима, а и той самият е на мнение, че югославското правителство няма да му откаже своето съдействие.³⁴³ Убедението му се основава на факта, че с това искане България няма да излезе от рамките на Ньойския договор. Напротив, тя ще настоява за неговото спазване и прилагане. Това най-вече се отнася за частта, упоменаваща задължението на съгласенските държави, поето с чл. 48 от договора. Осигурявайки си подкрепата на Белград по този важен въпрос, Стамболийски се надява да получи подкрепа и от Франция, която винаги е стояла зад своята съюзничка Югославия.³⁴⁴ От своя страна, Югославия не е толкова ентузиасирана от сключването на някакъв съюз с България. Доказателство за това е и многократният отказ на изразеното от страна на Стамболийски желание да посети Белград. В

³⁴² През цялата 1920 г. от първостепенно значение за югославската дипломация се явява въпросът да се търси съюзник заради изострените й отношения с Италия. Става дума за т.нар. Фиумски въпрос. На 12 ноември 1920 г. се подписва Рапалския договор. Според него Югославия получава Далмация, а Италия Юлийска крайна и някои средиземноморски острови. Градът Фиуме (Риека) е обявен за свободен град.

³⁴³ В тази насока българският премиер е подпомогнат от още едно обстоятелство - незаинтересоваността на Белград към икономическите клаузи на Ньойския договор. Според него 40% от българските репарации се падали на Италия и само 5% на Югославия. Отчитайки това, Стамболийски дава уверения на Белград, че България ще заплати югославската част, като срещу това получава съгласието на белградското правителство да не претендира по забавяне изплащането на българския репарационен дълг. // Василев, Г. Цит. Съч., с. 50-58.

³⁴⁴ Куманов, М. Александър Стамболийски и..., с. 191.

белградската преса непрекъснато се появяват съобщения, в които се отправят нападки срещу българския премиер за посещението му в Рим, непосредствено след подписването на Ньойския мирен договор. Относно исканата от България подкрепа за излаз на Бяло море, Югославия не е склонна да я окаже веднага и безвъзмездно. В Белград съзнават, че въпросът за българския излаз на Беломорието скоро ще се свърже с проблема за съдбата на българското население не само в този регион, но и в съседните балкански държави, в това число и в югославската. А това е в дисонанс с провежданата от белградските правителства политика. За всички в Югославия е ясно, че ако искат да осъществят собствените си стремежи към Бяло море, преди това е необходимо Белград да затвърди напълно управлението си във Вардарска Македония. Самата тя след Първата световна война е обявена за част от Южна Сърбия и по този пример окупираните западни български територии са приети за част от Стара Сърбия. Без да се отчита реално и безпристрастно етническият им характер, те са обявени за територии, в които живеят единствено и само „прави сърби“.³⁴⁵

Кризата в българо-югославските отношения след окупацията все повече се задълбочава. В края на ноември 1920 г. Белград предприема още по-настъпателна позиция спрямо България. Окупационните действия се обясняват с мотива, че София не изпълнявала поетото през март същата година обещание да се изпратят в Югославия договорените вагони с въглища. Белград поставя този въпрос за официално решаване от българските власти. В отговор К. Тодоров връчва официална нота, напомняща, че в подобна ситуация Ньойският договор не предвижда определени срокове. За да се тушира напрежението обаче, до края на месеца в югославски ръце се предават 81 локомотиви, 281 вагона с резервни части за тези локомотиви и 25 хиляди тона въглища.³⁴⁶

³⁴⁵ Мичева, З. Българо-югославските отношения (1919-1923)..., с. 15-16.; Винавер, В. Английското јавно мислене..., с. 36-37.; Това официално становище се доразвива и внушава от страниците на белградската преса. Антибългаризмът става все по-открит. На 27 юли 1920 г. в. *Прогрес* излиза с настъпателна статия. В нея българската държава и правителство се подлагат на ожесточена критика. Изтъква се недоверието, което всички югославяни изпитват към своя съсед, защото "той грабна нож и неприятелски ни се втурна в гърба". // БТА, Бюлетин № 3, Поверителен, 30.VII.1920.

³⁴⁶ Todorovic, D. Jugoslavija..., с. 99.; Основание за своята антибългарска политика Белград намира в решенията на международната конференция в Спа, проведена през лятото на същата година. Югославската позиция се заключава в следното: България не изпълнява предвиденото в Ньойския мирен договор, което всички държави трябва да вземат под внимание. Тези изявления намират подкрепа и в изказванията на френските делегати. // БТА, ПЧП, Бюлетин № 2, Поверителен, 26.VII.1920.

Към края на 1920 г. в отношенията между Югославия и България изпъкват няколко въпроса, които се превръщат в непреодолимо препятствие за осъществяване на желанието от българска страна приятелски диалог. На първо място са последиците от осъществяването през ноември 1920 г. окупацията на западните български земи. След първоначално проявена от страна на София активност, изразяваща се в търсене на дипломатическа подкрепа и отправяне на официален протест в Париж срещу неправомерните окупационни действия, постепенно се налага мнението, че поне за известно време това поведение трябва да се изостави. Проявената от българските дипломати колебливост и отстъпчивост може да се обясни със сляпото доверие в отправените от Белград официални изявления. От югославската столица заявяват пред Посланическата конференция, че ще бъдат зачетени решенията на международната разграничителна комисия, каквито и да са те. Към това се прибавя и възприетото от българското правителство предложение на българския посланик в Париж ген. Савов да не се огласява окупацията на Цариград. Според генерала така София щяла да разклати едва създаденото международно доверие към България. В същото време според европейските държави вече зрела идеята да се извърши ревизия на мирните договори, в това число и на българския.³⁴⁷ Възприело тази позиция, българското правителство предприема редица крачки, които на пръв поглед звучат в дисонанс с националните интереси, но се явяват част от поетия курс на българо-югославско сближение, на всяка цена. Именно с това може да се обясни инструкцията, която Дирекцията на пощите и телеграфите в България издава на 8 декември 1920 г. до клоновете си в страната. В нея се нарежда всички пратки, изпращани до окупираните български краища, да се адресират според наложените там нови югославски изисквания. Така се появява парадоксът българи да адресират съобщенията си до българи, използвайки латинската азбука.³⁴⁸ Второто препятствие между двете държави е свързано със съдбата на намиращите се все още в югославски ръце български военнопленници. По данни на българското правителство такива имало заточени в Нишката крепост. С проблема официално се запознава и британското външно министерство. На него се предават сведения, според които към 15 август 1920 г. в Югославия има останали в плен 10 902 български военнослужещи - 78 офицера и 10 824 войници.³⁴⁹ Към края на годината, въпреки уверенията на Белград, че всички плен-

³⁴⁷ ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 1113, л. 103.

³⁴⁸ Утро, бр. 3419, 8.XII.1920 г.

³⁴⁹ Митев, Д. Британски документи за съдбата на българските военнопленници след Първата световна война. // ВИСБ., кн. 2, с. 179, 190-192. 1990.

ници са репатрирани в България, на практика се оказва, че все още в затвора на Ниш са задържани 7 офицери и 8 войници. Всичко това се съобщава в нота № 468, подадена от пълномощния министър в Лондон Д. Станчов до британския първи дипломат лорд Кързън. Немаловажен е и спорът между двете държави, започнал след обявяване кандидатурата на България за редовен член на ОН. Решение за тази си крачка българското правителство взема още на 4 август 1920 г. Мотивите са повече от ясни: преодоляване външнополитическата изолация на България; осигуряване териториалната цялост на страната от посегателствата на съседните държави; действия пред този международен форум за евентуална ревизия на мирния договор.³⁵⁰ От съществено значение е фактът, че в чл.19 от устава на ОН се допуска евентуална ревизия на мирните договори. А това би се явило като силен коз в ръцете на българското правителство при поставяне на въпроса за разглеждане.³⁵¹ Ръководено от желанието си за нормализиране на добросъседските отношения, българското правителство прави нови крачки в тази насока. Без да се дочака решението на репарационната комисия, чрез френската мисия в София в Белград се предава намерението на София всички намиращи се в страната жп материали, за които Югославия претендира, да ѝ бъдат незабавно изпратени. На 23 декември 1920 г. със специална нота Белград е информиран за българското решение с призив за ответна реакция към възстановяване на жп трафика, временно прекъснат от югославските власти на 15 декември. На 1 януари 1921 г. белградското правителство възстановява жп съобщенията между двете страни.³⁵² Междувременно известни югославски политици се изказват за промяна във водената до момента спрямо България политика. Някои от най-влиятелните белградски вестници - „Правда“, „Трговински гласник“, както и загребския „Обзор“, призовават за смекчаване на отношението към българската държава. В редакционни статии в. „Правда“ открито отправя нападки срещу помощника на Пашич

³⁵⁰ ЦДА, ф.284 к, оп. 1, а.е. 4311, л. 1.

³⁵¹ Срещу българското членство в ОН най-много се противопоставят Югославия и Румъния. Югославският представител Сполайкович изтъква като основен мотив за своя отрицателен вот неизпълнените от страна на България военни клаузи на Ньойския договор, отнасящи се за разоръжаването на българската армия. Това се оборва от италианския представител в Междусъюзническата военна комисия ген. Мариети, който заявява, че в сравнение с всички останали неприятелски държави българската най-ревностно изпълнява своите задължения. На 16.XII.1920 г. при проведеното гласуване България е приета за член на ОН с 35 гласа - за от общо 37 гласували (2-ма делегати - на Австралия и Франция, се въздържат). // Топалов, Вл. Приемането на България в Обществото на народите. // ИИИ, Т. XXIV, с. 80-120. -С.,1983.

³⁵² Мичева, З. Проблемът за западната граница на България..., с. 275.

във външната политика - Т. Попович, обвинявайки го за инициатор на влошените югославско-български отношения. Това обаче не пречи на същия вестник да заяви, че към Стамболийски и българския народ трябва да се подхожда внимателно и с недоверие, защото „той [Стамболийски, б.м.В.В.] винаги поставя някакви условия“.³⁵³ Неприязънта на част от югославския политически елит спрямо България си остава. Н. Пашич и кръгът около него продължават да гледат на източната си съседка като на държава, върху която справедливо са наложени санкции. София посреща с мълчание тези обвинения. Курсът към нормализиране на отношенията с Югославия продължава да се следва, като в името на това българското правителство не отговаря на отправените му нападки, колкото и лишени от основание да са те.³⁵⁴

* * *

Напрежение в българо-югославските отношения внася появилият се в резултат от анексията на Западните покрайнини поток от бежанци. Напускайки родните си места и пристигайки в България, придвижването на тези значителни маси от население създава нови затруднения пред българското правителство. В края на 1920 г. броят на пристигащите в България бежанци се увеличава. В бежанското движение на населението от Западните покрайнини се различават няколко етапа. Разграничителна линия между тях става датата 6 ноември 1920 г.³⁵⁵ В тази условно изградена периодизация има известни различия. Бежанският процес сред българите от Западните покрайнини започва още през лятото - есента на 1919 г., когато се получават първите известия за откъсване на региона от България. В първите месеци той не е толкова ясно изразен. Населението питае, макар и малка, но все пак обозрима надежда, че родните им места ще останат в пределите на българската държава. Ето защо, в по-

³⁵³ Todorovic, D. Цит. съч., с. 101.

³⁵⁴ Повод за поредицата остри нападки спрямо България, отправени в югославската преса, стават изявленията направени от Стамболийски пред представители на западните вестници, че Югославия е виновна за тежкото положение на България. На пресконференция в Прага българският премиер отхвърля отправените му обвинения и за пореден път подчертава, че българската държава лоялно изпълнява мирния договор. // Коларж, Й. Чехословашко-българските отношения през 1919-1923 г. // *Ипр.*, кн.5, с. 37, 1984.

³⁵⁵ Методи Петров разделя бежанския процес на българите от Западните покрайнини на три етапа: първи - след като се разчува вестта за присъединяването на нови български територии към Югославия; втори - след окончателното решение за откъсването на посочените територии, т. е. след 27 ноември 1919 г.; трети - след анексията на западните български краища от Югославия, извършена на 6 ноември 1920 г., който в различна степен продължава до 40-те години. // Петров, М. Цит. съч., с. 55.

голямата си част забягналите се връщат отново.³⁵⁶ По-осезаем процес на изселване се наблюдава след 27 ноември 1919 г., когато става ясно, че по силата на подписания от българското правителство Ньойски мирен договор България е принудена да се откаже от почти всичките свои западни територии. Настъпилата паника сред местното население е огромна. Допълнително тя се засилва, когато част от българската администрация и някои учители, преждевременно напускат Цариброд, Босилеград и региона. До известна степен населението се успокоява, когато става известно окончателното съдържание на чл.27 от договора, регламентиращ бъдещата гранична поправка между България и Югославия. В него точното трасе на новата граница се описва най-общо, а самата тя се предвижда да се определи от създадената за целта международна комисия. Ето защо част от населението отново се завръща по родните места. Завръщат се и почти всички представители на местната административна власт. Всичко това, придружено от някои изказвания от членове на международната разграничителна комисия, внася известно успокоение и надежда, че няма да се извършва някаква по-съществена гранична поправка между България и Югославия.³⁵⁷ В този първи етап на изселническата вълна, предприет в периода от лятото на 1919 г. до есента на 1920 г., се забелязват няколко общи черти. Преди всичко не може да се говори за наличие на емиграционни движения, тъй като през посочения период тези краища са в пределите на българската държава. Въпреки това вътрешната миграция на различни групи от българското население е налице. Но в тази една година миграцията е изцяло в рамките на държавата, а не извън нея. Въз основа на това през първия етап на бежанското движение сред българите от Западните покрайнини, осъществен в периода лятото на 1919 г. - лятото на 1920 г., може да се говори за вътрешни емиграционни процеси в различен размер и темпове. По съвсем друг начин се развива бежанският процес след 6 ноември 1920 г. С извършените окупационни действия и налагане на югославския управленски режим, западните български земи престават да бъдат част от българската държавна територия. Породената вследствие от това бежанска вълна е форма на естествена съпротива на местното население. В течение на години-

³⁵⁶ ЦДА, ф.1806 к, оп. 1, а.е. 1, л. 22, 28-29.

³⁵⁷ На 3 ноември 1920 г. при посещението си в Трънска Клисура председателят на Международната разграничителна комисия полк. Ордиони заявява пред местното население, че промяна на съществуващата между България и Югославия граница няма да се извършва. // ЦДА, ф.123 к, оп. 1, а.е. 193, л. 7-8.

те започналата емиграция не само не стихва, но и се засилва.³⁵⁸ Преминанането на границата се извършва или на групи, или поединично. Емиграцията се осъществява както по легален път, така и нелегално, всеки един от които носи съответния риск.³⁵⁹ В литературата не съществува единно становище относно броя на пристигналите в България бежанци от Западните покрайнини. Причина за това е липсата на официална статистика, от която да се черпи точна информация. Според някои данни, към средата на 1923 г. в България има регистрирани около 200 000 души бежанци. В това число се включва броят на пристигналите от Македония, Добруджа, Тракия и Западните покрайнини.³⁶⁰ Какъв е процентът на пристигналите от Западните покрайнини бежанци е трудно да се каже.³⁶¹ Възприемайки известна условност,³⁶² може да се приеме твърдението в изданието на бежанци от Западните покрайнини в България - в. „Западно ехо“, че през различните години от този регион в България са пристигнали около 20 000 души.³⁶³ Подобни данни дава и печатният орган на неле-

³⁵⁸ За размера на бежанската вълна, породена вследствие на окупацията говори и фактът, че населението на Цариград от около 7-8000 души намалява значително и през 1921 г. то наброява 3494 души. В по-късните години неговият брой спада още повече, като през 1926 г. достига 2250 души. Същото се отнася и за Босилеград, който от 2900 жители през 1920 г. за една година намалява почти двойно - до 1500 жители // ЦДА, ф.1806 к, оп. 1, а.е. 1, л.22.; ф. 123 к, оп. 1, а.е. 199, л. 6.; Николов, Б. Цит. съч., с. 34.

³⁵⁹ Процесът на емиграция от посочените райони е продължение на друг, водещ началото си от края на XIX в. Става дума за емигрирането на компактни български маси, които напускат родните си места, след като Берлинският конгрес (1878 г.) постановява Нишко, Пиротско и Вранско да се изключат от пределите на възстановената българска държава. Именно тогава напусналите Пирот българи се заселват в Цариград и поставят основите на новия град. Емигриране на българите от западните краища се отбелязва и през периода на Втората балканска (Междусъюзническа) война, когато през 1913 г. тук се водят военни състолкновения. Такива се наблюдават и през 1917 г. Именно тогава сръбски части, начело с Коста Пеканец, дълго време кръстосват региона. Обект на насилие става Босилеград, който неколкократно е нападан и опожаряван.

³⁶⁰ Косатев, Т. Политиката на правителството на БЗНС по бежанския въпрос (1919-1923). // ИИИ. Т. XXVI, с. 53. 1983.

³⁶¹ Едно от малкото точни сведения, в които се говори за броя на бежанците, пристигнали в България от Западните покрайнини намираме в доклад на Главната дирекция по настаняването на бежанците до министъра на финансите - № 15177 от 30.X.1931 г. В него се споменава, че от отпуснатия на България бежански заем до средата на 1931 г. са се възползвали всичко 1665 семейства на бежанци от Западните покрайнини. // ЦДА, ф.135 к, оп.1, а.е.71, л. 3.

³⁶² В своето изследване М. Петров се спира на цифрата 20 000 души. Тя се оспорва от изследователя М. Миланов, който смята, че от тази цифра трябва да извадим 5000 души, които наистина са емигрирали от Западните покрайнини, но отиват в различни страни на Западна Европа. // Петров, М. Цит. съч., с. 55.; Миланов М. Цит. съч., с. 21.

³⁶³ *Западно ехо*, бр. 30, 2.XII.1923.

галната организация - в. „Въртоп“.³⁶⁴ Въз основа на различни правителствени решения бежанците се настаняват по цялата територия на страната - Видинско, Кулско, Врачанско, дори чак в Бургаско. На някои места, какъвто е случаят със с. Надежда, Ломско, бежанците от Западните покрайнини представляват почти цялото население. С решение на Народното събрание се изгражда и ново селище - с. Димитрово, Оряховско, в което се заселват 60 семейства на бежанци от Босилеградско. Въпреки положените от страна на българското правителство усилия проблемите си остават. На отделни места възникват спречквания между настанените бежанци и местното население. Не са малко и случаите, в които някои кметове оземляват бежанците с много по-малко количество земя от предвиденото в закона.³⁶⁵ Големият брой на забягналите в България налага нуждата от изграждането на структури, които да работят в тяхна подкрепа. През май 1920 г. Народното събрание приема закон, според който на всички бежански семейства се раздава по 50 дка обработваема земя от създадения държавен поземлен фонд. В края на 1920 г. се приема Закон за настаняване на бежанците и осигуряване на поминъка им. С него се обезпечават всички онези бежанци, пристигнали в България след 1913 г. Към МВРНЗ се създава Бюро за настаняване на бежанците, което се заема с прилагане на закона. Създават се и околийски комисии за по-добра ефективност при посрещането и настаняването на хората. Улеснение внася приетият на 25 април 1921 г. Закон за трудово - поземлената собственост.

* * *

Въпреки че в края на 1920 г. посредством анексията на западните български земи югославското правителство самоволно определя източната си граница, през цялата 1921 г. в София продължава да работи международната комисия по определяне на българо-югославската граница. По време на заседанията ѝ югославският представител ген. Стефанович неколkokратно заявява, че Белград държи на обещанието си да се вслуша в решенията на комисията и да съгласува по-нататъшните си действия с тях. В подобен дух той декларира същото още в края на предходната година. В изнесената от него информация се съобщава, че от окупираните територии били изтеглени всички войскове части и че били оставени само 1 дружина с 3 роти, които да изпълняват полицейски функции - „колкото да се поддържа общественото спокойствие“. За продължава-

³⁶⁴ *Въртоп*, бр. 12, април 1933.

³⁶⁵ *Западно ехо*, бр. 32, 23.XII.1923.

щото по българо-югославската граница напрежение ген. Стефанович посочва единствено действията на българското правителство. Според него възникналите усложнения били в резултат от разпореждането на българските власти хората да се оттеглят към вътрешността на България още в дните преди окупацията. Изявленията на югославския представител в комисията се посрещат с мълчаливо одобрение от английския и японския комисари. Единствен италианският комисар - Леви, остро протестира срещу югославските действия и открито заявява, че с действията си Белград не спазва постановленията на Посланическата конференция. Използвайки това изказване, българският комисар полк. Кисъов за пореден път призовава Югославия да се вслуша в решението на комисията и да напусне завзетите български земи. Възвръщането им към българската държава, би било доказателство, че в Белград наистина желаят изграждане на добросъседски отношения между двете държави. От развоя на продължаващата в комисията дискусия става ясно, че българското правителство все още смята, че процесът на окупация на западните български земи може да се спре. За това допринася и фактът, че въпреки окупационните действия комисарите не спират с работата си по определянето на границата. Мнението им, изразено в изявление на полк. Ордиони за българската преса, е че процесът за фиксиране на новата гранична линия между България и Югославия не е завършен окончателно. В противовес на това оптимистично становище полк. Кисъов докладва в МВНРИ, че съществуващото положение, наложено след окупацията, едва ли ще бъде променено. Мотивите му са, че при конкретните разговори около определянето на граничното трасе комисарите са разгледали единствено районите на север - около с. Брегово и р. Безсъница. От своя страна ген. Стефанович не спира с изявленията си за необходимост от промяна на теоретичното гранично трасе между България и Югославия.³⁶⁶ Комисарите приемат без възражение неговото становище, което среща яростната съпротива на българската страна. Определяйки го за неоснователно, полк. Кисъов се базира на вече взето от комисията решение при подобен случай. В него се казва: „Не е ни уместно, нито желателно, нито даже възможно да се извърши едно ново намаление на българската територия, понеже договорът е строго определил тези граници, които трябва да

³⁶⁶ По време на разговорите в комисията ген. Стефанович съобщава, че границата при селата Брегово, Ракитница и Косово, които след окупацията са останали в български предели, трябва да се измести още на изток, по стратегически причини. А именно: стремежът на Белград да опази жп линията Зайчар - Неготин от евентуални български нападения. // ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 1113, л. 125.

се наложат на България”.³⁶⁷ От своя страна, с видима апатия и нежелание комисарите отбелязват, че тяхната работа се заключава в определяне на теоретичната, а не на фактическата граница, поради което по-нататък със съгласието на заинтересованите страни могат да се извършат промени. Това се използва от югославската страна, която продължава да изпълнява своите намерения и да укрепва властта си в анексираните вече български територии.

Председателят на комисията полк.Ордиони често изпада в спорове с ген. Стефанович. Причината е нееднократното отмятане на генерала от вече взети и подписани, включително от него, решения. Изявленията на югославския комисар, който непрекъснато повтаря, че изразените от него претенции и препоръки към работата на комисията се диктуват от желанието му да се спазват клаузите на Ньойския мирен договор, не намират подкрепа в конкретните му действия. Когато в последните дни на декември 1920 г., в отговор на молбата на босилеградчани всички комисари решават да посетят окупирания район, за да се запознаят с икономическото му състояние, ген. Стефанович се противопоставя на това решение. В нарочна декларация той заявява, че ще придружи колегите си в обиколката, но само като частно лице. Поведението му е в противоречие на статута му на комисар и официален представител на Белград в комисията.³⁶⁸ Неодобрението си от постъпките на югославския комисар полк. Ордиони изразява пред различни представители на пресата и в дипломатическите среди. При среща с френския пълномощен министър в София Ж. Пико, той открито изказва възмущението си от действията на югославското правителство и неговия представител в комисията.³⁶⁹ От изявленията на полк. Ордиони личи, че според него за неефективността на отправените по повод на окупацията протести вина носи и Посланическата конференция. Всички решения на комисията своевременно се изпращат за одобрение в Париж. Отделно всеки комисар изпраща свой доклад до представителя си в Посланическата конференция, откъдето получават съответни указания. Междувременно всички решения на комисията са приети и одобрени в Париж. Това се отнася и за протеста по повод окупацията на западните български земи от Югославия. Междувременно югославската страна получава една морална подкрепа от Посланическата конференция. Става дума за изразеното от нея становище,

³⁶⁷ ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 1113, л. 106. // Протокол № 34; л. 125.; Протокол № 35; л. 18.; Протокол № 20.

³⁶⁸ ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 1113, л. 149-150. // Протокол № 36.

³⁶⁹ пак там, л. 165.

че решенията на комисията могат да бъдат взети за окончателни, едва след като се приемат единодушно от всички, т.е. и от югославския комисар. Въпреки стремежа на полк. Ордиони подопечните му да работят ефективно и безпристрастно, както самият той отбелязва, не всички приети решения могат да се приемат за точни и обективни. Едно от най-парадоксалните становища на комисията е това, че един ратифициран вече договор, какъвто е българският, не може да се видоизменя, поради което на двете заинтересовани страни - България и Югославия, се препоръчва сами взаимно да се споразумеят за промяната на новата граница. В краен случай това можело да стане и чрез посредничеството на разграничителната комисия.³⁷⁰ Всичко това - непоследователността в действията на комисията, мудната и често ненавременна реакция на Посланическата конференция, обяснява защо ген. Стефанович толкова пъти се отказва от своя подпис под някои от протоколите с вече взетите от комисията решения. По този начин се спъва и забавя дейността ѝ.

В началото на 1921 г. Белград нарежда на своя комисар ген. Стефанович да не подписва нищо, без предварително да е получил за това съгласието на съответните органи в югославската столица. В същото време югославските власти предприемат редица мерки, за да закрепят своето положение в окупираните райони. Не за първи път те заставят населението да изпраща молби до всевъзможни инстанции, уж че то доброволно иска да живее в югославски предели. Този случай полк. Кисьов определя като нов тактически ход, посредством който Белград цели не само да забави дейността на комисията, но и преразгледани утвърдени вече решения.³⁷¹ Благодарение на рапортите, изпращани от полк. Кисьов българското правителство и лично Стамболийски непрекъснато са в течение за работата на комисарите.³⁷² Въпреки че на пръв поглед в София сякаш се примиряват с наложената окупация, на практика нещата не стоят така. По време на своята обиколка Стамболийски, макар и неофициално, многократно сондира мнението на чуждите дипломати по въпроса. Със същото се заема и българският дипломатически представител в Париж - ген. Савов, който развива енергична дейност и осъществява няколко срещи с председателя на Посланическата конференция Жюл Камбон. Последният

³⁷⁰ ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 1810, л. 3.

³⁷¹ ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 302, л. 19-20, а.е. 1113, л. 179-180.

³⁷² Докладите са адресирани до щаба на армията, на чието подчинение е полк. Кисьов, но от там веднага са прехвърляни в МВНРИ и препращани лично на министър-председателя. До Стамболийски се изпращат и множеството прошения от населението в окупираните райони. От своя страна той поема задължението да препредава тези писма на полк. Ордиони. // ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е.1809, л. 161.

дори изказва подкрепа за българската страна. В разговор помежду им, състоял се на 8 януари 1921 г., на Савов е заявено, че населението от Босилеград е в правото си да протестира. Лично Камбон поема задължението да направи възможното, за да се даде гласност на отправените от българите молби. На 12 януари 1921 г. ген. Савов изпраща от Париж спешна телеграма, в която се съобщава, че за Белград в най-скоро време ще замине небезизвестният ген. Франше д'Епре. Целта на неговата визита там е „да се изравнят спорните въпроси между България и Югославия, относно Босилеградско и пограничното трасе в Царибродско.“³⁷³ В последвалите телеграми ген. Савов дава по-конкретна информация по въпроса. Според него, Франше д'Епре ще съдейства на България да се върнат обратно Босилеградско и Царибродско. Срещу това българите трябвало да спрат с претенциите си върху Македония. Неговият съвет е българското правителство да предприеме първата крачка в тази насока като се разтурят съществуващите в България македонски комитети. Информация с подобно съдържание се получава и от българската легация в Берн. Тамошният пълномощен министър предава за разговорите си с югославския дипломатически представител Йованович. Обменяйки мисли за необходимостта от здрав българо-югославски съюз, Йованович съобщава позицията на своето правителство, че за да се постигне разбирателство между двата народа, най-напред България трябвало да даде доказателство, че се е примирила със сегашното си териториално положение по отношение на Югославия, с изключение на отнетите напоследък покрайнини в Царибродско, Босилеградско и пр., за които може да се разговаря. За Македония било излишно да се спори, защото тя била югославска провинция и всичките ѝ жители били югославски поданици, т.е. положението там било вътрешна работа на Югославия. В същия дух са и рапортите на К. Тодоров от Белград. Неговата препоръка към кабинета в София е да се внимава и да се прецизират исканията отправени към Югославия. Според него югославските власти били готови да оставят населението по р. Ерма и Драговищица на България.³⁷⁴ Довод в тази насока е и мнението на международната разграничителна комисия с решения в същия дух. От нейно име в Париж вече е изпратен рапорт, в който се настоява Босилеградско да се преотстъпи отново на България.³⁷⁵ Така още в първите месеци на 1921 г. българското правителство променя тактиката си към Югославия. Предприетите от него нови действия са следствие и от самата обстановка. В рапорт № 6 от 23 януари 1921 г. полк. Кисъов изразява из-

³⁷³ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 1112, л. 3.

³⁷⁴ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 1113, л. 6-7, 14-15, 193.

³⁷⁵ ЦВА, ф. 3, оп. 1, а.е. 1456, л. 176.

вестна примиренческа позиция със съществуващото положение. В унисон с това са препоръките, които той отправя до българското правителство: 1. Поддържане на контакти с българското население в окупираните райони, което да бъде известявано своевременно за всички мероприятия, подети в негова защита; 2. Българското правителство да настоява за свободно преминаване на крайграничното население и в двете посоки на границата, като по този начин ще се улеснят връзките с българите, намиращи се в югославска територия; 3. Кабинетът в София да разреши и осигури вноса на храни за населението в окупираните райони, защото то гладува. Акцията да се извърши не само по хуманни съображения, но и с политическа цел. Така ще се покаже, че българското правителство не е забравило хората там; 4. В преговорите с Белград българската страна да усвои един коректен тон, защото всичко се следи от чуждата преса, която не винаги е добронамерено настроена към България.³⁷⁶

Практика става по време на заседанията на международната разграничителната комисия българският и югославският представител често да си отправят взаимни нападки и обвинения в изнасяне на неверни данни. Един от най-разгорещените спорове е по повод получената от босилеградчани телеграма, в която те молят да бъдат върнати в пределите на българската държава. Полк. Кисъов запознава комисарите с данните на българското правителство, че населението в този район гладува. Освен това някои хора са заплашвани от югославските власти, че ще бъдат преследвани, ако се осмелят да се явят пред комисията и разкажат за своите неволи. По негово настояване тези твърдения се отразяват в протокол №41. В него е отбелязан броят на емигриралите в България хора от Босилеградско. Според преброяванията от 1910 г. в Босилеград е имало 223 фамилии с 1256 члена. Сега, след окупацията, от там излизат и емигрират 49 фамилии с 214 члена. Този, както и всички други протоколи, придружени от рапорти на полк. Ордиони с препоръка да се облекчи положението на българското население в Югославия, се изпращат за сведение в Париж. Очакваното решение обаче не пристига. Отговорът е: Посланическата конференция държи на вече заявеното си становище - българското и югославското правителство взаимно да се споразумеят около прокарването на граничната бразда между двете държави.³⁷⁷ Този отговор само обезличава и омаловажава взетите от комисията решения.

³⁷⁶ ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 1113, л. 204-205.

³⁷⁷ ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 1113, л. 228.; а.е. 1810, л. 16. // Протокол № 41; - Резолюция на Посланическата конференция от 2.III.1921 г.

В средата на 1921 г. комисията изработва окончателното си становище за пограничната линия във II и III участъци - Царибродско и Босилеградско. Под текста стоят подписите на всичките ѝ членове, включително и на югославския. Постигнатото решение е следното:

1. II участък (Царибродски) - Да се избегне очертанието във формата на буква „S“ между селата Бребевница и Липинци. Да се оставят имотите на селяните към самите села. Границата да минава по права линия от височината югоизточно от Бребевница до седловината северозападно от Липинци. По този начин църквата на разсеченото село Липинци остава в българска територия. Границата между разклонението на пътищата при спирка Градине и последната точка на р. Лукавица да се прокара по права линия. Отклонява се югославското желание тя да минава по вододела на реката. Приема се вр. Лозен (кота 879) да остане в България. Махалата Горна Провалия на с. Вrabча да остане също в българска територия. Същото се отнася и за с. Банкя, като границата от вр. Голеш мине по вододела, а не по рекичката, която тече през селото;

2. III подучастък (Босилеградско) - Граничната линия при с. Стрезимировци - да останат в българска територия хановите на селото и махалата му Ключина. Това важи и за махала Глоговица, а границата да мине по пътя, който я отделя от махала Младжина. Така граничната линия да минава източно от самото с. Стрезимировци и вр. Острика (кота 1671). Черквите на селата Чудинци и Бобешино да се оставят в български предели. При с. Жеравино граничната линия да се прокара по вододела, а не направо през кота 1333.

Малко по-късно - през август 1921 г., се взема окончателно решение и за границата в I участък - Тимошки. Споровете тук се водят около линията - кота 38 (западно от Брегово) до селата Коилово и Косово. Приема се, че граничната бразда ще почва от кота 38 и ще върви право на юг. Ще се пресече старото легло на р. Тимок, при поста „Ракитница“ и ще се стигне до чешмата, разположена северно от Коилово. От там по вододела ще се опре до кота 274.³⁷⁸

На 15 септември 1921 г. от МВнРИ изпращат до легацията в Париж шифрована телеграма под №108, че международната разграничителна комисия вече почти е приключила своята работа. Изготвените от нея документи, съдържащи решенията за новата гранична линия между Бълга-

³⁷⁸ ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 1809, л. 324-329.; а.е. 1810, л. 155.; // Протокол № 56 от 8.VI.1921 г.; Доклад № 35 от 23.V.1921 г. на полк. Кисьов, л. 184.; Доклад № 49 от 10.VI.1921 г. на полк. Кисьов, л. 2.; Доклад № 177 от 15.VIII.1921 г. на полк. Кисьов.

рия и Югославия, са вече подписани от всички членове на комисията, в това число от българския и югославския.³⁷⁹ Въпреки надеждите на българското правителство и изявленията на полк. Ордиони заключителното становище на международната разграничителна комисия на практика обслужва югославските интереси. Независимо от факта, че всички комисари веднага след акта на окупация порицават Белград и настояват той да се откаже от по-нататъшни действия в тази насока, с приетите решения се признава извършеното от Югославия. За това говори и трасето, определено от комисията за прокаране на новата гранична линия. Редица български селища остават в югославски ръце. Нанесените поправки в полза на българската страна са нищожни. Анексираните западни български краища остават в югославски ръце.

По същество разграничителната комисия продължава дейността си до средата на 1922 г. В последните месеци от своята дейност членовете ѝ се занимават предимно с изготвяне на последните документи, карти и протоколи, определящи българо-югославската граница. Единствената по-съществена промяна в нея е, че от началото на 1922 г. полк. Кисьов е заместен от полк. Мархолев. С нота № 315, подписана от българския и югославския комисар, се заявява, че съгласно решението на Посланическата конференция от 24 май 1922 г. разграничителните работи могат да се смятат за окончателно завършени. Това от своя страна предполага и разпускане на комисията. В следващите месеци тя остава да работи само в случаите, когато се изисква някакво квалифицирано мнение.³⁸⁰

* * *

И през 1921 г. приоритет във външнополитическата дейност на София си остава постигането на разбирателство с всички балкански страни и най-вече с Югославия. Това се поставя в основата на започнатия от Стамболийски процес за мирна ревизия на Ньойския мирен договор. Като първа крачка в тази посока българското правителство не пропуска случай да настоява за пълно изпълнение на чл. 48 от договора. От своя страна, в Белград не спират с изказванията срещу българската външна политика. В повод за конфликт между двете съседни държави се превръща намерението на България да привлече ОН за арбитър в българо-югославския граничен спор. Това се предвиждало да стане по време на предстоящото през пролетта на 1921 г. в Лондон заседание на междуна-

³⁷⁹ ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 1809, л. 3-4.

³⁸⁰ ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 1809, л. 193-195.

родната организация. Не само в Белград, но и в останалите балкански страни вестта внася очебиен смут. Успокоение настъпва едва тогава, когато от София посланик Ракич докладва, че английският посланик в българската столица категорично е заявил на българското правителство, че разглеждане на този въпрос не се предвижда. Въпреки това, между правителствата на Белград, Букурещ и Атина започва серия от консултации. Представителите на трите страни излизат с общо становище, че основна пречка за постигане на разбирателство между балканските страни е подкрепата, която България оказва на дейците на ВМРО. Към това се прибавят и обвиненията в организиране и подпомагане преминаването на чети от България на територията на нейните съседи. На 11 април 1921 г., по инициатива на Пашич, до София се изпраща колективна нота, подписана от правителствата на Югославия, Румъния и Гърция. С нея се изразява протест срещу действията на „българските комити“, които тероризирали територията на трите държави. В бърз отговор българското правителство излиза с опровержение на изнесените в нотата данни и предлага международна анкета, която да докаже неоснователността на отправените обвинения. Получавайки очаквания отказ, със същата молба българското правителство се обръща официално към западните съглашенски сили.³⁸¹ Вместо да затихне, напрежението на Балканите все повече се засилва. В трите държави, подписали колективната нота, започва да се обсъжда предложението за окупация на пограничните с България райони, като по този начин принудят българското правителство „да се вслуша в техните съвети“. В изпълнение на получените от София инструкции в Белград К. Тодоров посещава премиера Пашич и английския посланик Йънг. В проведените разговори той набляга най-вече на факта, че искането за нова окупация е насочено срещу България и нейната миролюбива външна политика. Обсъжданата от трите балкански държави идея той оприличава с извършеното от Белград през ноември 1920 г., което всички западни и балкански държави са приели за свършен факт. Пред Йънг, а малко по-късно и в среща с френския външен министър Бриан, българският дипломат дава уверенията на своето правителство, че България върви по нов път и не представлява опасност за своите съседи.³⁸²

След кратко затишие, поредната криза в българо-югославските отношения се предизвиква както от промяната във вътрешното положение

³⁸¹ Todorovič, D. Цит. съч., с. 103-104.; *Победа*, бр. 142 от 26.VII.1922.

³⁸² ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 1808, л. 22-25. - първият обстоен рапорт на българския пълномощен министър в Белград К. Тодоров до МВНРИ, 21.IX.1921 г.; Todorovič, D. Цит. съч., с. 105-107.

в Югославия³⁸³, така и от изменилата се своевременно международна обстановка. На 15 април 1921 г. легационният секретар в българското посолство в Белград - К. Людсканов-Цанков, информира българското правителство, че срещу България могат да се очакват евентуални санкции, чийто инициатор ще бъде Югославия. Тази постъпка се диктувала от вътрешната нестабилност в югославската държава.³⁸⁴ Българският дипломат сравнява съществуващото към момента в югославската столица положение с това от края на предходната 1920 г., когато белградското правителство, за да тушира вътрешните си проблеми, извършва окупацията на Царибродско и Босилеградско. Напрежението в Белград се внася от неблагоприятния за Югославия развой в международната обстановка. Ето защо през лятото на 1921 г. белградското правителство полага големи усилия, за да представи пред външния свят българската държава за неизпълнител на клаузите от Ньойския договор. Антибългарската кампания се води предимно от страниците на пресата. В броя си от 7 май в. "Епоха" със застрашителен тон отбелязва, че единственият начин България да избегне окупацията на териториите си е да плати веднага всичкия си дълг към нея.³⁸⁵ За изненада на югославското правителство и лично на Пашич, в този момент двете водещи европейски сили - Великобритания и Франция, заемат неочаквана позиция. Британският външен министър лорд Кързън се изказва категорично против всякакви прибързани от страна на Белград действия, без за това да се даде съгласието на великите сили. Неочаквано в дипломатическите среди се разнася слухът за изявление на френския пълномощен министър в София Ж. Пико, направено в Пловдив. В него той съобщава, че в най-скоро време Франция възнамерявала да вземе България под свое покровителство.³⁸⁶ Макар и отнасящи се със скептицизъм към този слух, в Белград започва преразглеждане на ситуацията на полуострова и вземане на съответните мерки. Част от опозиционните партии призовават за промяна на политиката спрямо България. В международен план още едно обстоятелство принуждава Белград да преразгледа отношението си спрямо България. Става въпрос за активизирането на българо-турските отношения през лятото на 1921 г. В началото на годината за управляващ българското консулство в Истанбул е назначен Тодор К. Павлов - бивш депутат от Македония в Отоманския парламент след младотурската революция от 1908 г. На 27 февруари Великото народно събрание на Турция изпраща в София Джевад Ааб бей

³⁸³ По това време Белград е в поредната правителствена криза.

³⁸⁴ НБКМ-БИА, ф.356, а.е. 12, л. 39.

³⁸⁵ Todorovič, D. Цит. съч., с. 108.

³⁸⁶ Todorovič, D. Цит. съч., с. 109-111.

(Гюрер), доверен човек на Кемал Ататюрк. В това време лично Ататюрк не крие стремежите си за едно по-добро българо-турско сътрудничество. През втората половина на май в Анкара пристига тайна българска мисия, чиято цел е да се установят по-тесни връзки с турския парламент. Начело на нея е довереният на Стамболийски човек Ал. Грозков. Оповестено по-късно, това посещение внася силен смут сред балканските държави.³⁸⁷ Така в началото на лятото на 1921 г. в българо-югославските отношения настъпва нов етап на развитие. За да постигне смекчаване на острите критики срещу България от София предприемат някои не толкова популярни мерки. В пресата излизат съобщения, че българското правителство възнамерява да промени позицията си спрямо окупираните от Белград български територии. Към непрекъснато прииждащите от Западните покрайнини бежанци се предприемат ограничителни мерки. В статия, публикувана на страниците на в. „Земеделско знаме“, Стамболийски открито заявява, че властите са оторизирани да предприемат безкомпромисни мерки срещу всеки бежанец опитващ се да дискредитира по някакъв начин балканската политика на ръководеното от него правителство. В заключение към тях се изказва препоръката: „Да се примирят окончателно със своето положение. Нека поискат по легален и законен начин възвръщането си по родните места и да се простят с оръжието“.³⁸⁸ Това доста емоционално становище на Стамболийски предизвиква буря от недоволство. Опозицията не спира с критиките си, обвинявайки правителството в предателство. Но въпреки това властите привеждат в изпълнение инструкциите на кабинета. Макар и пресилени, правителствените действия са плод на стеклите се обстоятелства. Направен е опит за отпор на неспиращите от страна на Белград обвинения в организиране и толиране от страна на София на т.нар. четническо движение, още повече, че към югославските нападки се солидаризират и останалите балкански страни - Румъния и Гърция. Всичко това нанася тежък удар върху изграждането на нов български облик пред международната общественост. Същевременно самото бежанско движение създава пред българското правителство непреодолими икономически трудности, което го принуждава да ограничи бежанската вълна.

³⁸⁷ Великов, Ст. Правителството на БЗНС и балканското сътрудничество. // Сб. Ал. Стамболийски. Живот. Дело. Завети, с. 390 и сл. -С., 1980.; Българо-турските отношения в годините след Първата световна война са подробно изследвани и от Алънов, И. Източният въпрос и нова Турция с особен поглед към интересите на България. -С., 1926.

³⁸⁸ *Земеделско знаме*, бр. 33, 21.V.1921.

През май 1921 г., за първи път в следвоенната история на двете страни, български министър посещава Белград. Като част от обиколката си из европейските столици министърът на вътрешните работи Александър Димитров осъществява кратка визита в Белград. На 30 май той е приет от югославския премиер и министър на външните работи Н. Пашич. По-голямата част от разговора засяга граничните въпроси, а в контекста им се набляга и за спора по преминаването на чети в териториите на двете държави. От българска страна се дават уверения, че политиката водена от цар Фердинанд I и предишните български правителства вече е в миналото. Новият кабинет се е заел и води непримирима борба с четническото движение. За целта от държавния бюджет са отпуснати около 40 млн. лв., предназначени за ликвидиране на комитаджиите и ако досега няма успех в това начинание, то е защото причините за това явление се коренят и в двете страни, а комити има и в югославска територия.³⁸⁹ Посрещайки тези изявления, Пашич не се ангажира с никакви конкретни обещания. В духа на водения и към момента високомерен тон спрямо България той препоръчва на българските погранични власти да бъдат побдителни при охраната на границата.³⁹⁰ Ето защо самото посещение, въпреки че е обявено за протекло в „приятелска атмосфера“³⁹¹, може да се окаже като доста хладно. Неприязната, която Югославия демонстрира към България става все по-явна. И въпреки че официално Белград също говори за „ново отношение към България“, по същество се продължава водената и до този момент политика. От страниците на белградската преса антибългарската кампания продължава. Още в началото на посещението на министър Димитров белградските ежедневници „Политика“ и „Правда“ отправят остри критики срещу него, набеждавайки го в подкрепа на македонските дейци в България. Отбелязва се, че преди визитата му в Белград, той е имал среща с лидера на ВМРО Ал. Протогеров.³⁹² По договореност между двамата, по границата с Югославия са се съсредоточили около 1000 четници, готови всеки момент да преминат в югославска територия.³⁹³ Като се има предвид, че в „Политика“ е официозът на Пашич, може да се предположи, че написаното отразява неговата позиция спрямо България. А тя се характеризира отново с отправяне на

³⁸⁹ *Земеделско знаме*, бр. 36, 6.VI.1921.

³⁹⁰ Todorovič, D. Цит. съч., с. 112.

³⁹¹ ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 1112, л. 34. - Комюнике предназначено за разпространение чрез БТА.

³⁹² Протогеров, Александър (1867-1928) - един от лидерите на ВМРО. Достига до чин генерал в българската армия. По време на Първата световна война е директор на ДСГОП. Член на ЦК на ВМРО. Убит от своите противници.

³⁹³ ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 1112, л. 27.

нападки срещу България и търсене на международна подкрепа, насочена срещу всички външнополитически инициативи на българското правителство. Верен на своята политика, Стамболийски загърбва отправените по негов адрес упреци. Политиката му по националния въпрос продължава да носи характеристиката на постепенност в действията за постигане на желания ефект. По повод какво е необходимо за да настъпи траен мир на Балканите, той заявява: „Потребно е съвсем малко нещо: 1. Да се позволи на народите в спорните земи сами да определят своите съдбини; 2. Да се зачитат напълно и под международен контрол правата на малцинствата, вписани в разните договори за мир; 3. Да се даде излаз на открито море на всеки балкански народ, но излаз сигурен и подходящ.“³⁹⁴ Явно е, че българският министър-председател се опитва да използва промените в международната обстановка, за да извлече максимална изгода от момента. По този начин се търси смекчаване и на отношението на балканските страни спрямо България. Това се налага и от обстоятелството, че утвърденият от Народното събрание „Закон за трудовата повинност“³⁹⁵ предизвиква неодобрението на всички балкански държави. В Белград разглеждат този закон като самоволно отхвърляне на клаузите на Ньойския договор за въоръжаването, тъй като на сформираните трудови отряди се раздават униформи, а самите те са настанени в сградите на казармите.³⁹⁶ Белград използва случая за да отправи до София поредната нота, изпратена през юни 1921 г., в която югославското правителство напомня, че България трябва да спазва мирния договор и приведе войската си в съответствие с постановеното. Тази нота е последвана от нова, изпратена на 6 септември, в която остро се поставя въпросът за числеността на българската армия. Повод за това става отправеното от страна на земеделското правителството до съюзническата военноконтролна комисия в София искане, в което се моли да се запази свиканата на принципа за отбиване на военното задължение войска. Същевременно се настоява да се спре по-нататъшното разпускане на редовната армия. Със случая Пашич запознава на 7 септември и Париж с протестно писмо, с което обвинява България в опит за нарушаване на мирния договор. На 5 октомври 1921 г. до София е отправена поредната югославска

³⁹⁴ *Земеделско знаме*, бр. 50, 7.VII.1921.

³⁹⁵ Закон за трудовата повинност - приет по инициатива на земеделското правителство през 1920 г. от XIX ОНС. По силата на него цялото работоспособно население е задължено да полага общественополезен труд. Заимстван по-късно в Германия, Чехословакия, Австрия, Полша, Дания, Холандия и др. Прилага се и след падането на земеделското правителство от власт.

³⁹⁶ Коларж, Й. Цит. съч., с. 41.

нота, последвана на 18 октомври с.г. от обща колективна нота на югославското, румънското и гръцкото правителства, в която се настоява за незабавно разпускане на българската армия.³⁹⁷ Недоволството на Югославия се изразява и в участието ѝ в сформирания в края на лятото на 1921 г. съюз, наречен Малката Антанта.³⁹⁸ Ново напрежение в двустранните българо-югославски отношения настъпва след като на 21 октомври 1921 г. дейци на едно от крилата във ВМРО извършват в Кюстендил атентат, при който е убит българският вътрешен министър Ал. Димитров. По този повод земеделското правителство въвежда в региона извънредно положение. Това служи като повод за Белград да струпа по източната си граница значителни войскови подразделения, което допълнително нажежава обстановката в пограничните райони.³⁹⁹ За да внесе успокоение, българското правителство прави серия от изявления, в които се говори за „духът на приятелство царящ в българо-югославските контакти“. В същия дух в края на 1921 г. Стамболийски прави пореден опит да осъществи непосредствен контакт с югославските политически дейци. По време на пребиваването си в югославския курорт Блед, където той е на 10-дневна почивка, до Белград се отправя призив за провеждане на двустранна българо-югославска среща на най-високо равнище. От анализите на експертите в МВНРИ осъществяването на срещата се осуетява най-вече поради изпратените от М. Ракич доклади, в които той съветва Белград да се избягват всякакви преки контакти с българския премиер. Действията на Ракич са в унисон с водената от Пашич антибългарска политика - спъване на българската външнополитическа активност.⁴⁰⁰ В не едно свое изявление Ракич споделя: „трябва да се даде урок на българската страна“.⁴⁰¹ Подобни са изявленията и на Пашич. На 12 декември 1921 г. белградският вестник „Самоуправа“ отпечатва речта на премиера, произнесена предния ден пред конгреса на Радикалната партия. По отношение на България той заявява категоричното становище на своето правителство, че по-

³⁹⁷ Todorovič, D. Цит. съч., с. 115-119.

³⁹⁸ Непосредственият повод за сформирание на Малката Антанта - военно-политически съюз между Чехословакия, Румъния и Югославия, е прокламираното от страна на Румъния и Чехословакия опасение от надигането на реваншистки настроените сили в Унгария, обединени около представителя на хабсбургската династия Карл. Съюзът е основа, върху която трите държави съгласуват политиката си за взаимна защита на общите им интереси от други страни. Югославия го използва като заплаха за България.

³⁹⁹ *Победа*, бр. 138, 21.VII.1922.

⁴⁰⁰ Още през август 1921 г. до М. Ракич е изпратено официалното желание на Стамболийски да осъществи среща с Н. Пашич. Ракич отказва да съдейства. // Коларж, Й. Цит. съч., с. 42.

⁴⁰¹ Todorovič, D. Цит. съч., с. 117.

мирение между Югославия и България ще има едва тогава, когато българите покажат, че са готови за това. А това ще се разбере от югославския народ, ако в продължение най-малко на 15-20 години българската държава прави онова, което Белград иска от нея.⁴⁰² Този своеобразен ултиматум на югославския премиер представлява нагледен пример на провежданата от него шовинистична политика спрямо България.⁴⁰³ Създадената от югославските власти обстановка в пограничните райони става нетърпима. На 18 май 1922 г. Цариброд и Босилеград осъмват облепени с позиви, в който българските деца от района се призовават да не се поддават на зачестилите опити за посърбяване. Позивът е анонимен. В него се казва: „Пазете народността и знайте, че вие сте българи и само българи.“⁴⁰⁴ Това дава повод на местната югославска администрация да засили терора над българското население. В българската преса се появяват съобщения за осезаемо засилване на югославските полицейски части в пограничните райони, както и на пограничната стража. Белград се мотивира със „зачестилите движения на чети“. На 31 май 1922 г. в белградската преса югославското външно министерство обнародва официално комюнике, в което за пореден път за напрежението по границата се обвиняват действията на българските власти, които „открито толерират комитаджиите“. Българското правителство се предупреждава да направи необходимото, за да спре нахлуването на чети в югославска територия. В противен случай се отправя заплаха, че Белград си запазва свободата да действа по свое усмотрение.⁴⁰⁵ В отговор на това комюнике, българският пълномощен министър К. Тодоров се среща с министър Нинчич, комуто връчва опровержение на така представените неща. Българското предложение е всеизвестно: за да се изясни въпросът около повдигнатите срещу България обвинения в подпомагане на четническото движение, да бъде сформирана международна анкета, която да се произнесе по случая. Предложението се дава за пореден път. Няколко дни по-късно, на 9 юни, е връчена официалната нота на българското правителство. В отговора си Пашич и Нинчич също за пореден път отклоняват идеята. Мотивът за тяхното решение преповтаря заявеното от премиера в речта му пред радикалите, че разбирателство между двете страни няма да има

⁴⁰² *Земеделско знаме*, бр. 17, 19.XII.1921.

⁴⁰³ Антибългаризмът на Пашич е пословичен. За него в Белград се говори, че е „посърбин и от сърбите“, тъй като по произход Пашич е българин. Неговият баща е от рода Пашевци (Пашовци), живеещи в с. Голям Извор, Тетевенско, който в края на XIX в. напуска България и се заселва в Сърбия.

⁴⁰⁴ ЦДА, ф. 123 к, оп. 1, а.е. 207, л. 1.

⁴⁰⁵ Куманов, М. Балканската политика на първото сговористко правителство (1923-1926). - Дисертация, с. 110. - С., 1971.

дотогава, докогато българското правителство не даде ясни и конкретни доказателства, че е готово и има желание да се справи с комитаджиите. Отхвърляйки българското предложение за свикване на международна анкета югославското правителство отива твърде далеч, позволявайки си да отправи нова серия от открити заплахи срещу своята съседка. Прокрадва се и идеята, че в българска територия могат да навлязат югославски военни части, преследвайки комитските чети. Белград предприема действия сходни с тези от април 1921 г. По негова инициатива на 14 юни 1922 г. румънският министър на външните работи Дука връчва на българския посланик в Букурещ - о.з. ген. И. Фичев, колективна нота, подписана от Югославия, Румъния и Гърция. В нея се настоява България да разреши „веднъж завинаги въпроса с четите“. На българския дипломат е внушено, че ако българското правителство не предприеме съответни действия в това направление, то спрямо България ще се приложат крайни мерки, вината за които ще носи единствено София.⁴⁰⁶ Сериозността на заплахата принуждава Ал. Стамболийски да се обърне за съдействие към ОН.⁴⁰⁷ От името на световната организация с разглеждане на поредния балкански спор се заема японският делегат Ишии. В разговор със С. Радев той му предава, че под влияние на великите сили трите балкански страни, инициаторки на нотата, се отказват от изказаните от тях заплашителни нотки. Основната си теза обаче, че причинител на всички проблеми на полуострова е единствено България, те продължават да застъпват.⁴⁰⁸ В Белград с внимание следят развоя на събитията в Лондон. За неутрализиране и противопоставяне на постигнатото от българската външна политика югославското правителство инспирира чрез пресата нова, бурна антибългарска кампания. Отпечатват се статии в духа на „българите са виновни“, „българите трябва да понесат наказанието си.“⁴⁰⁹ Премиерът Пашич в интервю за чуждата преса също заявява, че четите, преминава-

⁴⁰⁶ Пак там, с. 111-112.

⁴⁰⁷ Междувременно на 19 юни 1922 г. българското правителство изпраща в Белград нота, в която се набелязват мерки за по-добра охрана на границата. Отговор не последва.

⁴⁰⁸ По време на заседанието на ОН, проведено в Лондон през юли 1922 г., участващата в него българска делегация връчва няколко предварително изготвени документа: Нота, с която се повдига въпросът за положението на бежанците, дошли в България; Обширно изложение по четническия въпрос; Изложение по въпроса за малцинствата, представено лично на председателстващия Съвета на ОН - бразилския външен министър Да Гама; Меморандум върху клаузите за армията, придружен от разяснение на положението по българските граници и мерки за опазването им. // ЦДА, ф.176 к, оп. 3, а.е. 879, л. 20-28.

⁴⁰⁹ *Београдски дневник*, бр. 185, 13.VII.1922.; *Балкан*, бр. 195, 20.VII.1922. Статии в същия дух има и на страниците на вестниците *Прогрес*, *Трибуна*, *Нови лист*, *Обзор*, *Политика*, *Видело* и др.

щи от българска в югославска територия, са „чисто бандитски“, подготвени и изпратени от София.⁴¹⁰ Следващата крачка в тази насока е изявлението на външния министър Нинчич, който на 25 юли в слово пред Скупщината също хвърля вината за „четническият въпрос“ изцяло върху българското правителство.⁴¹¹ Спорът по четническият въпрос си остава едно от непреодолимите препятствия, стоящи за разрешение пред българската външна политика. И след поставянето му пред ОН нещата не се подобряват. Белград продължава с нападките си по български адрес. В изказванията от средата на август 1922 г., министър Нинчич за пореден път квалифицира въпроса като предизвикан единствено от страна на България.⁴¹² Недоволството на югославските власти от българските завоевания на дипломатическото поприще рефлектират с най-пълна сила върху българското население, живеещо в пограничните райони. Спрямо него Белград предприема най-разнообразни мерки. Пограничните постове се засилват. На много места те се поставят така, че съотношението им с броя на българската погранична стража се измерва в няколко пъти повече в полза на югославската страна. Към границата с България непрекъснато се съсредоточават нови войскове подразделения, натоварени със задачата да преследват и унищожават четите, както и техните помагачи. Организираните се и специални отряди от „сръбски комити“, които трябва „по комитски“ да се борят с преминаващите от България чети. Всичко това прави положението на българите, останали в югославски предели, все по-тежко.⁴¹³ Българската преса публикува сведения, които предизвикват тревога сред населението. Става дума за информацията, получена в МВНРИ относно решенията, взети на проведената в началото на август среща между югославските министри на войната и на външните работи - ген. Васич и Нинчич. На нея двамата са обсъдили въпроса за военна намеса в българска територия, посредством която да се прекрати преминаването на чети.⁴¹⁴

Въпреки постигнатите на дипломатическото поприще успехи, българското правителство не се чувства сигурно, че ще може да защити националните интереси на страната, без за това да се привлекат солидни поддръжници. Това личи и в изявление на Стамболийски, дадено няколко дни преди отпътуването му за конференцията в Генуа. На въпроса с какви надежди за-

⁴¹⁰ ЦДА, ф. 176 к, оп. 3, а.е. 879, л. 117.

⁴¹¹ Нинчић, М. Спољна политика Краљевина срба, хрвата и словенеца у год 1922-1924. - Београд, 1924, с. 16.

⁴¹² Слово, бр. 114, 29.VIII.1922.

⁴¹³ НБКМ-БИА, ф.356, а.е. 12, л. 99-102.

⁴¹⁴ Слово, бр. 97, 8.VIII.1922.

минава, той заявява: „Почти с никакви. Отиваме, защото отсъствието ни би могло да се сметне за демонстрация, каквато никой не желае да прави.“⁴¹⁵ И наистина в Генуа, а по-късно и в Лозана,⁴¹⁶ българските делегати се сблъскват с острата съпротива на балканските страни, които отстояват идеята за запазване на териториалното статукво в региона. Що се отнася до въпроса за българските малцинства, озовали се по стечение на обстоятелствата в териториите на другите държави, всички балкански съседи на България единодушно реагират, че това все още е тема табу, която нито една от държавите не иска да повдига.⁴¹⁷ В София за пореден път става ясно, че излизането на България от дипломатическата изолация може да стане единствено по пътя на разбирателство и компромиси спрямо заобикалящите я страни. За целта още в първите дни на септември 1922 г. Стамболийски предприема нова широка дипломатическа дейност, насочена към прекратяване на споровете с Белград. В значителна степен това се повлиява от настъпилата нова ситуация на Балканите. В Мала Азия и Италия стават важни събития, които дават отражение върху балканската политика. В началото на есента на 1922 г. кемалистка Турция нанася съкрушително поражение на Гърция в района на Измир. По този начин се слага край на продължилата няколко години гръцко-турска война. Нескриваните от Ататюрк симпатии спрямо България предизвикват тревога във всички балкански страни, най-вече в Югославия. В Белград с напрежение следят реакцията на София към победите на бившият съюзник. Със своята победа Турция нанася един от първите съкрушителни удари върху установената след Парижката мирна конференция „нова система“. По този начин тя не само запазва малоазиатските си владения, но и твърдо остава да присъства на Балканския полуостров. Очертаването на съвместна българо-турска граница се превръща в сериозен проблем за всички останали балкански държави.⁴¹⁸ Втори момент, който повлиява в значителна степен върху промяната на политическата ситуация на Балкани-

⁴¹⁵ *Земеделско знаме*, бр. 56, 6.IV.1922.

⁴¹⁶ Обект на конференциите в Генуа и Лозана са въпроси от финансов и военен характер, както и отношението на европейските страни спрямо Съветска Русия. Въпреки това, българската делегация не пропуска отново да постави на дневен ред исканията си за излаз на Бяло море и справедливо третиране на българските малцинства в съседните балкански държави. // ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 2295, 2308.; ф. 255 к, оп. 1, а.е. 3.; ф. 1067 к, оп. 2, а.е. 4.; ф. 353, оп. 1, а.е. 278.

⁴¹⁷ **Божинов, В.** Цит. съч., с. 313-337.

⁴¹⁸ **Алтънов, И.** Цит. съч., с. 194-223, **Миллер, А.Ф.** Очерки новейшей истории Турции, с. 96 и сл. -М. - Л., 1948.

те, е идването в Италия на власт на Бенито Мусолини.⁴¹⁹ Възглавяваното от него правителство не скрива неодобрението си от водената политика на неговите предшественици. От друга страна, апетитите му към хегемония в средиземноморския басейн нарастват. В Рим започват да се чертаят планове за широка инвазия по посока на Балканите.⁴²⁰ Използвайки новата обстановка, Стамболийски още един път повдига пред ОН въпроса за съдбата на българското малцинство в съседните балкански държави. През септември 1922 г. става неговото ново разглеждане. Делегатът в Съвета на ОН - проф. Мърей, заявява, че това е изключително парлив въпрос, към който е необходимо да се подходи внимателно. В защита на малцинствата, като цяло, се изказват представителите на Франция, Великобритания, Полша и Швейцария. Въпросът се засяга и в речите на българския и на югославския делегат. Проф. Мърей подава за одобрение резолюция от 5 точки, в която се настоява за пълна защита на малцинствата, нещо което е провъзгласено още на Парижката мирна конференция. Единственият противопоставил се на резолюцията е югославският представител М. Нинчич. Той се обявява против предложението нарушенията по договорите за малцинствата да се разглеждат от международния съд в Хага. В Лондон пристига и министър-председателят Пашич. Заедно с Нинчич, той се среща с британския външен министър лорд Кързън, пред когото заявява твърдата си позиция за запазване положението на съществуващите граници на балканските страни. Това засяга най-вече българските искания, срещу които Югославия категорично се противопоставя.⁴²¹

За да покаже пред международната общественост, че Югославия е единственият инициатор и крепител на мира на Балканите, в Белград поставят началото на нова тактика спрямо България. За промяна в политиката спрямо България се изказват редица видни югославски интелектуалци. В Белград все по-актуален става лозунгът: „Териториалните загуби на България са и наши загуби.“ Това е отглас от възобновените амбиции за образу-

⁴¹⁹ Мусолини, Бенито (1883-1945) - италиански държавник. Привърженик на социалистическото движение. По време на Първата световна война открито призовава Италия да се присъедини на страната на съглашенските държави. През 1919 г. основава сдружението "fasci", с цел да се бори за задоволяване на италианските претенции, а по-късно се преориентира за борба срещу болшевишката опасност. В края на 1922 г. заедно със своите привърженици, т.нар. "черноризци", потегля на поход към Рим и безпрепятствено завзема властта. По време на управлението му е наложен авторитарен режим, чиято основа е: пълно подчинение на индивида на държавата и абсорбиране на държавата от една господстваща партия. Получава прякора Дучето (водител).

⁴²⁰ Димитров, И. Българо-италиански политически отношения 1922-1923 г., с. 7 и сл. -С., 1996.

⁴²¹ Todorovič, D. Цит. съч., с. 176.

ване на южнославянска държава. В рапортите си Людсканов-Цанков препредава думите на един от лидерите на Демократическата партия в Югославия - Павле Маринкович, според когото спрямо България Белград допуска множество грешки.⁴²² След поредица от неофициални срещи и консултации в началото на октомври 1922 г. Людсканов-Цанков връчва в югославското външно министерство официална нота на българското правителство, с молба за среща между Стамболийски и Пашич. Този път отговорът е положителен. Срещата се планира за началото на ноември на същата година.⁴²³ Научавайки за това в МВНРИ започва трескава подготовка за посещението. То се схваща като удобен момент, при който България би могла да разреши всичките си проблеми с Югославия. Българската страна оповестява намерението си да направи известни компромиси, в името на двустранните отношения, които да се изградят „действително на приятелска основа“. Според договореното, на 9 ноември 1922 г. на път за Лозана, българският премиер посещава югославската столица. До известна степен визитата му има чисто протоколен характер. Въпреки широкото ѝ оповестяване, до конкретни резултати не се стига. В пресата се появяват съобщения, че разговорите протичат в „приятелски дух“. Стамболийски подновява българското предложение за сформирание на двустранна комисия, която да уточни висящите между двете държави въпроси.⁴²⁴ Постигнатото може да се обобщи в няколко пункта. Съгласявайки се за провеждането на срещата, югославското правителство променя позицията си, водена до този момент.⁴²⁵ Стамболийски многократно е изразявал желание тя да се осъществи и то в далеч по-кризисни за страната моменти. По време на състоялите се срещи, Нинчич и Пашич дават на българския премиер уверения, че Белград ще подкрепи българските искания за излаз на Бяло море, като това ще бъде

⁴²² НБКМ-БИА, ф. 356, оп. 1, а.е. 12, л. 114-116.; *Земеделско знаме*, бр. 95, 13.VIII.1922. Статията е препечатана от белградския вестник *Радикал*.

⁴²³ *Политика*, бр. 5216, 31.X.1922.

⁴²⁴ В българската историография посещението на Стамболийски в Белград се определя за изключително успешно. В потвърждение на това се посочва фактът, че то е първо по рода си от такъв ранг - официално посещение на български министър-председател в Белград след края на Първата световна война. Освен това, то се квалифицира и като първа решителна крачка за подобряване на двустранните отношения. Куманов, М. Ал. Стамболийски и българо-югославските отношения в началото на 20-те години на XX в. // България в света от древността до наши дни. Т. II, с. 193-194. -С., 1979.; Мичева, З. Българо-югославските отношения (1919-1923). // *Векове*, кн. 3, с. 16. 1980.

⁴²⁵ В броя си от 28 октомври в. *Време* прави анализ на политическата ситуация, в която изпада Югославия. Общото заключение е, че идването в Италия на власт на Мусолини заставя Белград да промени досегашното си отношение към България. // *Todorovič, D. Jugoslavija i...*, с. 182.

сторено на предстоящата в Лозана конференция.⁴²⁶ Накрая югославската страна се съгласява с българското предложение за съставяне на двустранна комисия, която да разгледа съществуващите между двете държави различия и да набележи мерки за тяхното преодоляване. Въпреки че постигнатото е съществен пробив на българската външна политика, то пасивите от срещата, като че ли са далече повече. Тръгвайки за Белград, Стамболийски не очаква много от своя белградски колега. Главната му цел е не толкова разрешаването на наболелите двустранни проблеми, а да се спечели подкрепата на Югославия за български излаз на Бяло море. Факт е, че до този момент той получава множество уклончиви обещания, които почти винаги остават без конкретни действия. Нинчич не поема сигурен ангажимент, а завоалирано съобщава, че българското желание ще се обсъди от правителството му.⁴²⁷ Събитията показват, че в Лозана югославската страна не променя с нищо досегашната си политика спрямо България и българската държава за пореден път бива излъгана и не получава обещаната подкрепа. Досега не са известни източници, които със сигурност да потвърдят дали в Белград Стамболийски е поел обещания към югославското правителство. Повод за това дават съобщения в българската преса. Опозиционният печат разпространява новината, че по време на дадената от българския премиер пресконференция за белградски журналисти, той направил изявление, че България се отказва от всякакви териториални претенции спрямо своята западна съседка, най-вече по отношение на Македония.⁴²⁸ Както и че заявил, че „протяга ръце към върбите да го избавят от македонците“. В същото време се оповестяват и условията, които Белград е поставил пред българската страна, непосредствено преди посещението. Те се отнасят до желанието от границата да бъдат отстранени всички личности, които са срещу затоплянето в отношенията между двете страни. От своя страна в „Политика“ приветства готовността на Стамболийски да изпълни това искане. В отговор българското правителство излиза с открито изявление, публикувано във в. „Земеделско знаме“, където се разяснява, че в изказванията си Стамболийски никога не е повдигал въпроса за Македония. Неговата мисъл е, че в напрегнатата балканска обстановка този проблем трябва да се остави на по-заден план. Най-належащо е между двете страни да се създадат прия-

⁴²⁶ Подобни обещания Нинчич дава на Стамболийски още през лятото на същата година, когато на среща между двамата в Женева българският министър-председател получава уверенията, че България ще получи обещаното в чл. 48 на Ньойския договор. // **Тodorovič, D.** Цит. съч., с. 182.

⁴²⁷ *Политика*, бр. 5226, 10.XI.1922.

⁴²⁸ В тези слухове няма никаква истина. В действителност Стамболийски открито и нееднократно заявява, че за тежкото положение в Македония вина имат местните власти, които не правят нищо, за да се подобри бита на живеещото там население.

телски отношения, които да спомогнат за възвръщането на пребиваващите в България бежанци по родните им места.⁴²⁹ Като доказателство на неговите изказвания се посочват и последвалите срещата събития. На връщане от Лозана българският премиер спира на гара Белград. Там той има среща с министър Нинчич, пред когото отново се говори за изграждане на приятелски взаимоотношения. Решава се в най-скоро време да се свика смесена българо-югославска комисия, която да се произнесе по всички спорни въпроси.⁴³⁰ В действителност Стамболийски има известно право, като не се ангажира с никакви по-съществени обещания пред Белград. Проследяването и внимателното разглеждане на политическата ситуация показват, че отправените към него обвинения в недостатъчно твърда политика спрямо Югославия за отстояване на българските интереси във Вардарска Македония и Западните покрайнини, са неоснователни. На практика той няма възможност да поддържа активна позиция по този въпрос, тъй като всеки ход на българското правителство в тази насока среща активен отпор сред останалите балкански страни. Извършването на подобна крачка би се квалифицирало като опит за ревизия на мирния договор.

Въпреки демонстрираните на правителствено ниво добри взаимоотношения, в белградската преса се появяват статии, заявяващи, че „Югославия все още не е приключила с освободителната си мисия на Балканите“. Тепърва тя трябвало да си върне още Банат - от Румъния, Триест - от Италия, Кюстендил и Перник - от България. Чуват се дори призови, според които София също трябвало да бъде в ръцете на Белград.⁴³¹ На отправения от страна на българската легация в Белград протест, правителството отговаря, че неговата позиция била добронамерена и за разбирателство между двата народа. Явно е обаче, че тази декларация е само за пред чуждите наблюдатели, за да остане в сферите на добрия дипломатичен тон. Антибългарските настроения в Белград се засилват, когато в началото на 1923 г. се поставя въпросът за изплащането на българските репарации. На отправеното от българска страна желание този въпрос да се преразгледа, югославското правителство заплашва с окупационни действия към пограничните райони.⁴³² Целта е да се принуди българското правителство да гарантира изплащането на репарационните

⁴²⁹ Слово, бр. 177, 14.XI.1922; *Земеделско знаме*, бр. 29, 18.XI.1922.

⁴³⁰ Todorović, D. Цит. съч., с. 196.

⁴³¹ НБКМ - БИА, ф. 356, оп. 1, а.е. 12, л. 136.

⁴³² Според разработения от Белград план нови окупационни действия трябвало да се предприемат в района на Драгоман. // Todorović, D. Цит. съч., с. 199.

си задължения.⁴³³ В Белград К. Тодоров има няколко поверителни срещи с Пашич и Нинчич, където въпросът се поставя за разискване.⁴³⁴ Не е известно, какво точно се обещава от българска страна, за да се предотврати окупацията на нови български територии. От Белград твърдят, че с това не се цели никаква провокация. В изявления за в. „Политика“ Стамболийски изразява убеждението си, че ще се постигне споразумение по въпроса. За това, че все пак никакви обещания са дадени, може да се съди от развоя на последвалите събития. В Париж, по време на преговорите за разсрочване на българския дълг, за първи път югославската делегация спазва даденото обещание и застава зад българските искания.⁴³⁵

На 1 март 1923 г. в Ниш започва дейността си смесената българо-югославска комисия, призвана да разреши „всички спорни и висящи въпроси..., които спъват нормалните отношения между двете страни“.⁴³⁶ С приоритет се разглежда уреждането на споровете около охраната на съвместната граница. От изложените пред комисията данни става видно, че охраната на границата е най-слаба в района на вр. Тумба при с. Жеравино, където тя често се нарушавала. Един от най-важните въпроси, който българската делегация повдига е свързан с уреждането на двувластния режим на обработване на пограничните имоти. Дувластието се оказва в пряка връзка с охраната на границата. Установената след 6 ноември 1920 г. нова гранична линия внася допълнително напрежение. По протежение на 150 км българо-югославската граница прекосява средата на дванадесет села. Като се прибави и броят на тези, чиито землища са също разсечени, броят им достига петдесет и един. Това създава големи затруднения пред българското население, живеещо в пограничните райони. С неестествено прокараната граница човек се превръща в собственик на имоти от двете страни на граничната бразда.⁴³⁷ В Югославия двувластието се урежда въз основа на издадената на 14 октомври 1920 г. „Временна наредба за постъпване с наши и чужди двувластници, които преминават границата (демаркационната линия), за да

⁴³³ Трябва да се има предвид, че репарационните задължения на България към Югославия възлизат на около 75 млн. френски франка, което бледнее в сравнение със задълженията към Италия.

⁴³⁴ Тодоров, К. Еволюция отношения между Югославией и Болгарией. // Сборник Югославия, с. 334. Београд, 1930.

⁴³⁵ Todorović, D. Цит. съч., с. 199

⁴³⁶ НБКМ-БИА, ф. 356 а е. 13 л. 176 и сл., Куманов, М. Документи за българо-югославските политически отношения 1922-1923г. Векове, кн. 2-3, с. 109-110. 1974.; Палешутски, К. Македонският въпрос., с. 129

⁴³⁷ Трябва да се подчертае, че на двувластие е обречено цялото население живеещо покрай границата. Въпросът има своя предистория с начало края на XIX в.

обработват своите имоти, да прибират произведенията от тях и да изкарват добитъка си на паша в своите ливади". В чл.1 се казва: „Всички имоти, които митническата линия сече, така че сградите със собствениците се намират на териториите на едната, а техните земи (ниви, лозя, гори) в областта на другата държава, се наричат „двувластни имоти“, а техните собственици „двувластници“. Чл. 5 от същата наредба гласи: „При всяко преминаване на границата двувластниците са длъжни да се явят при най-близкия орган на властта (финансова стража, граничари). Преминаването на границата се допуска само от изгрев до залез слънце“. Най-стриктно тази наредба се прилага по югославско-българската граница. В решението на белградското правителство се дава най-пълна и точна дефиниция на понятието „двувластни имоти“. С него се назовават всички онези имоти упоменати в чл.1 на наредбата, които се намират от двете страни на границата в една зона, не по-голяма от десет километра. Имотите, които не са собственост на този, който ги обработва, а са взети на изполица, не влизат в категорията на двувластниците.⁴³⁸ Тази дефиниция се приема и от българските власти. Различия се появяват в прилагането на наредбите отнасящи се до двувластниците и техните имоти. По този начин съдбата на хиляди хора се поставя в зависимост от решенията на двете правителства, които в тази обстановка трудно могат да се вземат. Двувластническият проблем придобива сериозни измерения. И докато София проявява толерантност спрямо югославските двувластници⁴³⁹, същото не може да се каже за Белград. Границата многократно се затваря, което създава непреодолими трудности пред българските двувластници. Често моментите на затваряне съвпадат с най-усилните земеделски кампании. Обикновено това се прави през есента, като така се пречи на стопаните да приберат реколтата. Данни за това се откриват както в многобройните прошения до МВНРИ, така и в докладите на областните управители във Видин и Кюстендил.⁴⁴⁰ От тях става ясно, че най-тежко е положението на българите в анексираните Западни покрайнини.⁴⁴¹ Откъснати от естествените си пазарни центрове и имоти, те се обричат на глад. Тези, чиито имоти остават

⁴³⁸ ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 1809, л. 19-20.

⁴³⁹ Всъщност това са българи, които по силата на обстоятелствата приемат югославско поданство.

⁴⁴⁰ ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 1810, л. 48-50, 95.

⁴⁴¹ Не такова е положението на изпитващото двувластие население в други райони на Югославия. Така например банатските българи от крайграничното с.Модош (дн. Яша Томич), на югославско-румънската граница, също са двувластно подчинени, тъй като половината от техните имоти се намират на румънска територия. Те обаче не срещат проблеми при обработката на земите си. Същевременно те плащат по-ниски надници на наемните работници и данъци на румънската държава, в чиито граници земята е по-евтина, отколкото в Югославия. // Нягулов, Бл. Цит. съч., с. 68.

в български предели са принудени да си извадят открити листове - пролазници, за които югославските власти искат суми от порядъка на 70-100 български лева. Преминаването на границата без този документ е невъзможно. В сравнение с югославските си колеги таксата на българските власти за подобен открит лист е само 13-14 лв.⁴⁴²

В процеса на разговорите между членовете на двете делегации, в крайна сметка българската прави значителни отстъпки от своите първоначални позиции. Това личи и от препоръките, дадени от Ал. Стамболийски на българските делегати, в които той ги съветва да приемат редакционните поправки, предложени от югославската страна и които да бъдат вписани в окончателния текст на споразумението. По този начин всички трябвало да разберат, че България желае да се постигне явен напредък във взаимоотношенията между двете страни.⁴⁴³ Българските делегати привеждат многобройни примери, от които е видно, че вина за напрежението по границата носи не само България, но и провежданата от Белград политика спрямо живеещото в пограничните райони население. За съжаление те не успяват да проявят по-голяма настоятелност и да отстоят правотата на тези си твърдения.⁴⁴⁴ И все пак българската делегация успява да се противопостави на исканото от страна на Белград изграждане на няколко километрова зона от двете страни на границата, която да остане „неутрална“. Успех представлява и извоюваното право българските поданици, които притежават имоти от двете страни на границата, да могат да ги обработват безпрепятствено. Въпреки тези усилия, става ясно, че политиката на България се разминава генерално с тази на Югославия. Докато българската страна настоява за изнамиране на нови форми, насочващи двустранните отношения към разбирателство, то в Белград се придържат към стремежа за строго наказание и изолиране на България. От своя страна в Белград не скриват доволството си от постигнатото в Ниш.⁴⁴⁵ Именно заради това, след приключването на конферен-

⁴⁴² ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 1810, л. 60-61.

⁴⁴³ Стамболийски, Ал. Документално наследство. Външна политика на правителството на БЗНС (ноември 1919-юни 1923 г.), с. 326-327. -С.,1988.

⁴⁴⁴ В своето изследване на Нишкото споразумение В. Василев дава интересна трактовка за причините породили отстъпчивостта на българската страна. Той открива взаимовръзка с разглеждания по същото време в Париж въпрос за разсрочване на българските репарационни задължения. За успешното разрешаване на този жизнено важен за България проблем българската делегация в Ниш е била принудена да прояви известна отстъпчивост. // Василев В. Още за Нишката спогодба от 1923 г. // *Векове*, кн. 3, с. 17-31. 1990.

⁴⁴⁵ НБКМ - БИА, ф. 356, а.е. 12, л. 162.

цията, земеделското правителство става обект на многобройни нападки от страна на опозицията в България. Тогава именно се появяват и слухове за тайно приложение към подписаното споразумение. По този начин българското правителство и лично Стамболийски са дискредитирани като участници в някакви тайни преговори.⁴⁴⁶ Дали наистина е планирано сключването на тайна конвенция, сведения се намират единствено в мемоарите на К. Тодоров. В тях той споменава, че в първоначалните проекти наистина е предвиждано подобно нещо. За това обаче условията още не били готови. Именно поради този факт, в предварителните разговори при подготовката на конференцията в Ниш, се решава, че по-късно ще се състои нова среща, старта на която се предвижда да се даде през лятото на 1923 г. Времето и случилите се събития, попречват това да се осъществи.⁴⁴⁷ Интересен е фактът, че още преди започването на заседанията се появяват слухове, че предстои да се проведат и тайни разговори.⁴⁴⁸ Слуховете не стихват и след приключване дейността на комисията, когато вече открито се говори, че освен оповестеното споразумение, към него съществуват някакви тайни клаузи. Всичко това кара изследователите на тази конференция, разглеждайки същността ѝ, да поставят нейното значение в развоя на българо-югославските отношения в диаметрално противоположни позиции.⁴⁴⁹ Постигнатите в Ниш споразумения са своеобразно продължение на водената от България политика след Лозанската конференция. Възприема се тезата, че България трябва да направи някои отстъпки и компромиси в полза на Югославия. В замяна на това Белград дава надежди, че ще повлияе пред своите съюзници от Малката Антанта

⁴⁴⁶ Слуховете за наличие на тайно приложение към Нишката спогодба се подхранват и от мнението на тогавашния британски посланик в София У. Ърскин, изказал подобно предположение. Въпреки старателните издирвания на много историци, включително и на автора, тайно приложение към Нишката спогодба не бе открито.

⁴⁴⁷ Todoroff, K. *Balkan Firebrand*, p. 187. -Chicago-New York, 1943.

⁴⁴⁸ На страниците на в. *Политика* председателят на българската делегация полк. Нойков заявява, че слухове за тайни преговори не отговарят на истината. Българската мисия, според него, е от изключително технически характер и не носи политически смисъл. // Todorovič, D. Цит. съч., с. 200.

⁴⁴⁹ Значението на конференцията в Ниш (1-22.III.1923 г.) и постигнатата там спогодба е обект на много изследвания. // Косев, Д. Международното значение на Септемврийското въстание през 1923 г., с. 30. -С., 1964.; Куманов, М. Нишката спогодба от 1923 г. // *Векове*, кн. 5, с. 34-42. 1973.; Василев, В. Още за Нишката спогодба от 1923 г...; Avramovski, Z. O stavu jugoslavenske vlade prema devetojunskom prevratu u Bugarskoj 1923 godine. // *Istorija XX veka, Zbornik radova*. IX, s. 179-180. -Beograd, 1968.; Пълният текст на подписаните в Ниш протоколи е публикуван от Георгиев, В. Протоколи от смесената българо-сърбо-хърватско-словенска комисия в Ниш, 1-17 март 1923 г. // ИДА. Т.67, с. 261-312, 1994.

да подкрепят българското искане за излаз на беломорското крайбрежие при Александрополис.⁴⁵⁰ Българската позиция се повлиява и от новото съотношение на силите в международното пространство. Негласният поддръжник на българската външна политика до този момент - Италия, започва енергична кампания, насочена срещу България, опитвайки се да я принуди да изплати целия си репарационен заем.

Въпросът за Западните покрайнини не се повдига в Ниш. Действително, научавайки за предстоящата конференция, живеещите в западните гранични земи изготвят обширни изложения, чиято цел е да запознаят двустранната среща с проблемите на техния роден край. На 10 март 1923 г. се подготвя изложение, адресирано до „Председателя на комисията по изравняване на сръбско-българския спор“, носещо подписите на ръководствата на Царибродското, Трънското и Босилеградското бежански дружества в София - П. Апостолов, С. Симов, А. Антонов, М. Караджинев и Ас. Бояджиев. Припомняйки становището на международната разграничителна комисия, постановяващо да не се извършва промяна на старата граница между Югославия и България, те настояват: 1. Отказване на Белград от окупираните през есента на 1920 г. български области; 2. Тъй като това не е в правомощията на комисията, а и този въпрос е твърде сложен, то югославските власти да извършат най-належащото: а) да се възстановят и отворят всички български училища в окупираните области; б) да се даде пълна черковно-религиозна свобода на българското население там; в) да се създадат условия за безпрепятствено връщане на емигриралите във вътрешността на България българи от Западните покрайнини; г) да се спрат денационализаторските изяви на югославските власти спрямо българите от тези гранични краища; д) да се уреди снабдяването на населението с продукти от първа необходимост по естествените за тия места тържища; е) да се създаде сносен режим за ползване на двувластните имоти.⁴⁵¹

⁴⁵⁰ Архивни документи на Александър Стамболийски за борбата му в защита на националните интереси на България за Тракия и излаза на Бяло море (1919-1923). -С., б.д., ръкопис съхраняващ се в ПП на БЗНС, Документ № 92.; *Todorovič, D.* Цит. съч., с. 202.

⁴⁵¹ От запазената документация не става ясно дали желанията на хората от Западните покрайнини стигат своя адрес. В архива на МВНРИ се открива изпратеното от тях писмо, но дали то е препратено в Ниш не се споменава нищо. Явно българските дипломати са решили да съсредоточат вниманието си единствено върху въпросите свързани с охраната на границата, без да засягат други. // ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 1477, л. 276-278.

Нишкото споразумение безспорно представлява важен момент от българо-югославските отношения. Въпреки това, неговото значение не бива и да се надценява. Неоспорим факт е, че от поетите от България задължения по-голяма е изгодата за югославската страна. И все пак за българската държава това е пореден опит за нормализиране на отношенията между двете страни, след което българската дипломация вече спокойно ще може да се насочи към уреждането на останалите външно-политически въпроси. По този начин тя успява до известна степен да излезе от наложената ѝ външнополитическа изолация. Доказателство за това е, че целият развой на отношенията между двете страни в следващата година и половина протичат именно в духа на постигнатото в Ниш.

* * *

През цялото свое управление земеделското правителство се ръководи от желанието си да разреши поне в известна степен проблемите на българския национален въпрос. В тази насока то насочва всичките си усилия да използва до максимум възможностите, дадени му от Ньойския мирен договор. Ето защо се настоява да се приложи изпълнението на чл.48 за излаз на Бяло море. Идеите на Стамболийски намират отражение във водената от него активна външна политика. Той непрекъснато поставя въпроса за автономия на Тракия и излаза на България на Бяло море, докато другите части на националния въпрос - македонския, добруджанския и западните покрайнини, за известно време се изоставят. Реши ли се излаза на Бяло море, изтъква той, на Балканите ще настъпи мир. Едва тогава може да се мисли за някакви по-съществени ходове в по-нататъшните разговори между България и Югославия. Политиката на земеделското правителство по националния въпрос, в частност и по въпроса за Западните покрайнини, налага няколко извода:

1. Всичките усилия на Стамболийски в областта на външната политика се насочват към мирна ревизия на Ньойския договор.
2. Защитата на националните интереси се съсредоточава в отстояване на български излаз на Бяло море. Това се предопределя от регламентирания текст в чл. 48 на Ньойския договор. И тъй като записаното там е потвърдено от всички държави, сложили подписите си под Ньойския договор, то това се явява и единственото възможно нещо, на което българската дипломация може да се позове.
3. Развитието на идеята за правилен подход към българския национален въпрос се разглежда в искането за възвръщане на Западна Тракия, а в отделни случаи и на Източна към България, или в даване на автономия за двете области.

4. Изглаждането на българо-югославските спорове се приема като първа крачка към участието на България в изграждане на бъдеща Балканска федерация.

5. Една от големите грешки на Стамболийски е, че той безрезервно възприема идеята за евентуално удовлетворяване на българските желания, без да отчита факта, че на това в Белград гледат като на своеобразна ревизия на Ньойския мирен договор, нещо което те не могат дори за миг да допуснат. Антибългарската позиция на югославските управляващи намира поддръжка сред почти всички останали балкански правителства. Връх на подетия от Белград шовинизъм и антибългаризъм е осъществената през ноември 1920 г. окупация на западните български краища.

6. Правителството на Ал. Стамболийски на пръв поглед, като че ли се примирява с окупирането на Западните покрайнини. В действителност то възприема една тактика, която макар и илюзорна се запазва през цялото време на управлението на БЗНС, че създаденото след 6 ноември 1920 г. положение ще бъде временно. Въпреки че са направени редица опити въпросът за Западните покрайнини да се поставя в центъра на редица двустранни срещи, то проявената от българската страна колебливост и нерешителност, както и различните външнополитически обстоятелства не спомагат за неговото благоприятно решаване.

Част Трета.

Западните покрайнини и българо-югославските отношения по време на сговористкото управление в България (1923-1931 г.)

1. Въпросът за Западните покрайнини на по-заден план

Развитието на българо-югославските отношения през първата половина на 1923 г. се извършва под знака на постигнатите през март договорености в Ниш. В приетите споразумения се предвижда свикване на втора двустранна комисия, която този път да заседава в София.⁴⁵² Възникналата промяна в международното и вътрешното положение в двете страни осуетява това намерение. Българското правителство се изправя пред задачата да се разреши своевременно проблемът с изплащането на репарационните задължения. До края на март 1923 г. този въпрос се явява от първостепенно значение за външната политика на страната.⁴⁵³ Същевременно за втората половина на април с.г. се насрочват парламентарни избори. Това също задълго ангажира вниманието на кабинета. Относно глобалната балканска политика земеделското правителство акти-визира дейността си по работата на смесената българо-румънска комисия, занимаваща се с решаване на „висящите“ между двете страни въпроси.⁴⁵⁴ В заключителния етап от разискванията се ангажират част от лицата, които участват и в заседанията на българо-югославската комисия. Поради тази причина българското правителство излиза пред Белград с молба, в която се настоява планираната среща да бъде отложена за известно време.⁴⁵⁵ Едва в началото на юни 1923 г. от София информират югославската страна, че двустранните разговори могат да се подновят. Чрез посланик Ракич в МВНРИ се получава отговор, изразяващ готовност югославската комисия да пристигне веднага в София.⁴⁵⁶ Очакваната раз-ръзка в българо-югославския спор се забавя от настъпилите междувре-

⁴⁵² ЦДА, ф. 378 к, оп. 1, а. е. 1160, л. 1.

⁴⁵³ Правителството на А. Стамболийски успява да издейства разсрочване при изплащането на българския репарационен дълг. Той се разделя на две части: Част „А“ в размер от 550 млн. зл. фр. да се изплати в продължение на 60 г.; Част „Б“ - 1,700 млн. зл. фр., погасяването на които да започне от 1.IV.1953 г.

⁴⁵⁴ Комисията започва своята работа още от декември 1922 г. // ЦДА, ф. 234 к, оп. 1, а. е. 4856, л. 7 и сл.

⁴⁵⁵ *Зора*, бр. 1161, 26.VI.1923.

⁴⁵⁶ *Народ*, бр. 129, 13.VI.1923.

менно в София главоломни промени. Рано сутринта на 9 юни 1923 г. е извършен държавен преврат. Правителството на Земеделския съюз е свалено от власт. Съставя се нов кабинет, начело с проф. Александър Цанков.⁴⁵⁷ В Югославия посрещат вестта като победа на реваншистките сили и удар срещу постигнатите договорености в Ниш. Въпреки че още от началото на 1923 г. югославското контраразузнаване разполага с данни за готвен срещу Стамболийски преврат, а в броя си от 8 юни в „Политика“ съобщава, че в най-близко време македонстващите ще извършат в София серия от атентати, в Белград не очакват подобно развитие на нещата и то в такива кратки срокове. В. „Време пише: „Това събитие е толкова по-неочаквано, когато напоследък България започваше да навлиза в пътя на заздравяването.“⁴⁵⁸

Объркването в Белград се предизвиква от неяснотата за истинското положение в България. Първата телеграма, която Ракич изпраща от София, се получава едва привечер на 9 юни. С нея той съобщава, че превратът е осъществен от Лигата на запасните офицери⁴⁵⁹, подпомогнати от дейци на ВМРО. На спешно заседание кабинетът в Белград, по предложение на премиера Пашич, взема решение за предприемане на военна интервенция в България. За целта външният министър Нинчич извършва консултации по въпроса с Букурещ и настоява за предприемане на общи мерки. Като главен мотив се изтъква обстоятелството, че новото българско правителство с действията си е нарушило клаузите на Ньойския мирен договор и по-точно неговите военни постановления. Недоволството на Белград от смяната на управляващите в България се засилва след като М. Ракич съобщава, че новото българско правителство възнамерява да мо-

⁴⁵⁷ Цанков, Александър (1879-1959) - Завършва право и финансови науки в Софийския университет. Политическата си дейност започва като привърженик на БРСДП, при разцеплението на която (1903 г.) се ориентира към БРСДП (ш.с.). По време на Първата световна война е привърженик на поетия от правителството на д-р В. Радославов външно-политически курс. През 1921 г. става инициатор на сформирания в средите на недоволните от земеделското управление движение Народен съговор. След извършения държавен преврат (9.VI.1923 г.) поема поста министър-председател на България, който заема до 4.I.1926 г. След бламирането на кабинета му е избран за председател на XXI и XXII ОНС. В периода 15.V.1930 - 29.VI.1931 г. е министър на народното просвещение в кабинета на А. Ляпчев. Лидер на сформирания още през август 1923 г. Демократически съговор.

⁴⁵⁸ БТА, Бюлетин № 237, Първи, 11.VI.1923, с. 2.; Югославският историк Живко Аврамовски сравнява изненадата от получената вест с тази, която през 1908 г. предизвиква извършената от страна на Австро-Унгария анексия на Босна и Херцеговина. // *Avramovski, Ž. O stavu jugoslavenske vlade...*, s. 155.

⁴⁵⁹ Има се предвид образуваната през 1920 г. Съюз на запасните офицери.

билизира част от запасните и да върне някои офицери на действителна военна служба. Подобна информация предава и югославският посланик в Лондон Гаврилович, който уверява британските дипломати, че в България се извършва активно придвижване на войскови части.⁴⁶⁰ Опасения от събитията в България споделят и депутатите в югославския парламент. Лидерите на опозицията Й. Йованович и Св. Прибичевич се обявяват в подкрепа на идеята за незабавна военна интервенция, насочена към българската държава, „тъй като моментът благоприятства за осъществяването на подобно начинание.“ Формално мотивировката е: „да се окаже помощ на сваления Стамболийски.“⁴⁶¹ Призивите им намират отклик на страниците на белградската преса. На 14 юни в „Политика“ излиза с уводна статия, в която прави подробна характеристика на всички членове на новия български кабинет. В нея премиерът Ал. Цанков и министрите Хр. Калфов и ген. Ив. Русев са посочени като открити привърженици на реваншизма в България. Останалите заключения са: „Нова България, България на Стамболийски, България на мира и споразумението със Сърбия се смени с България от 1915 г.“⁴⁶² Изказаното мнение явно е и мнение на белградското правителство, тъй като Нинчич веднага изпраща съобщения в Париж и Лондон, че в България се извършва скрита мобилизация.⁴⁶³ Информация за консултациите, извършени от страна на Белград и опасността от предприемане на военна интервенция спрямо България, се потвърждава и в изпратените от югославската столица рапорти на К. Людсканов-Цанков.⁴⁶⁴ В българската легация са видимо разтревожени от сведенията за осезаемо раздвижване на югославските войскове части. По този повод на 10 юни Людсканов-Цанков посещава Нинчич и подробно го осведомява за събитията в България. На следващия ден българският дипломат се среща с представителите на Великобритания и Чехословакия в Белград - А. Йънг и Шеба. По време на състоялите се разговори той получава уверението на британския дипломат, че до военна интервенция и анексия на нови български територии, за които в югославската

⁴⁶⁰ Todorovič, D. Jugoslavija..., s. 220, 221.

⁴⁶¹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а. е. 2119, л. 191.

⁴⁶² НБКМ-БИА, ф. 356, оп. 1, а. е. 15, л. 12. // К. Людсканов-Цанков. Събитията в Белград от 9 до 25.VI.1923 г.

⁴⁶³ Todorovič, D. Цит. съч., с. 221.

⁴⁶⁴ К. Людсканов-Цанков открито се изказва срещу осъществената промяна в София. Това той прави и на страниците на някои белградски вестници. Още в първите дни след 9 юни той осъществява контакт със земеделските емигранти в Прага и лично с Райко Даскалов. Въпреки това, както самият Людсканов-Цанков свидетелства, той остава в Белград и осъществява активна дейност за предотвратяване на югославска инвазия спрямо България.

столица усилено се носят слухове, едва ли ще се достигне. Подобно е мнението и на чешката страна. В следващите дни изявления в същия дух правят още френският и италианският представител в Белград.⁴⁶⁵ Всичко това заставя българския дипломат да иска повторна среща в министерството на външните работи с министър Нинчич. По време на нея той изказва своите и на българското правителство опасения от получените съобщения за предстоящо навлизане на югославски войски в българска територия. Белград настоятелно се призовава да се въздържа от подобна акция. На 12 юни 1923 г., след заседание на Коронния съвет, свикан от крал Александър, Нинчич оповестява официалното становище на югославското правителство за настъпилите в България промени. Отново се изразява неудовлетворението на Белград от правителствената смяна в София. Заявява се, че Югославия от името на съюзниците си в Малката Антанта ще връчи протестна нота пред новото българското правителство по повод предприетите от него действия за мобилизация.⁴⁶⁶ От своя страна, новият български кабинет се заема с туширане на създалото се напрежение. За да внесат успокоение сред чуждите дипломати, Ал. Цанков и новият външен министър Хр. Калфов в серия от срещи с представителите на всички чужди мисии в българската столица разпространяват изявлението, че „промяната в България е плод на лошото земеделско управление.“ Правителството декларира, че идвайки на власт неговата цел е „да спаси България от настъпващия болшеvizъм“. По отношение на външнополитическите действия, които предстоят да се вземат, се подчертава, че българската страна ще изпълнява и занапред всички наложени ѝ от Ньойския договор задължения. За бъдещата балканска политика на София Калфов дава уверения, че към своите съседи България ще продължи да се отнася както и досега като към приятели.⁴⁶⁷ В потвърждение на това е и изпратената до българските дипломатически мисии инструкция, с която се известява за предприетите вече от новото правителство външнополитически ходове.⁴⁶⁸

След първоначалната прибързана реакция Белград заема позиция на наблюдател. Възприема се тактиката на изчакване становището на партньорите от Малката Антанта. За първите симптоми на промяна в югославското отношение Людсканов-Цанков научава от заместник-

⁴⁶⁵ НБКМ-БИА, ф. 356, оп. 1, а.е. 15, л. 9-10, 14, 17.

⁴⁶⁶ НБКМ-БИА, ф. 356, оп. 1, а.е. 15, л. 18, 21.

⁴⁶⁷ *Зора*, бр. 1201, 15.VI.1923.

⁴⁶⁸ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 3037, л. 3.

външния министър Л. Нешич.⁴⁶⁹ На 18 юни в Скупщината се провежда извънредно заседание, на което предмет на обсъждане е новопостъпилата от София информация. От името на правителството Нинчич излиза с декларация, в която от депутатите в югославския парламент се изисква своевременна и надлежна реакция. Вместо досегашните призови за незабавна военна намеса на Югославия в България, се прокрадват нотки на примирение със създаденото положение. В последвалата си реч Нинчич изказва личното си мнение, че в създадената ситуация военна интервенция от страна на Белград не би имала никаква перспектива.⁴⁷⁰ В Скупщината мненията по въпроса са противоречиви. На старите си позиции остават Й. Йованович и Св. Прибичевич. И двамата призовават за незабавни и енергични мерки, които да заставят София да върне отново на власт Ал. Стамболийски.⁴⁷¹ Те квалифицират извършения в България преврат като удар срещу Ньойския мирен договор и „допълващото го Нишко споразумение.“ Отговаряйки им, Нинчич подчертава, че искането за военна намеса означава обявяване на война между двете държави, което е неприемливо за Югославия. Като компенсация се решава започналият дипломатически сондаж в западните столици да продължи, след което югославското правителство да предприеме съответните стъпки. Виждането на Нинчич е в необходимостта от колективна стъпка на всички съюзници от Малката Антанта, както навремето това е сторено по повод стремежа на екскраля Карл Хабсбургски да се върне в Унгария.⁴⁷²

Решаваща роля за промяна в изразената към момента войнствена позиция на Белград изиграва становището на Франция и Великобритания. Френското външно министерство възприема тактиката за ненамеса във вътрешните работи на България и изчакване развоя на събитията. Същевременно министър-председателят Поанкаре изпраща лично послание до Ал. Цанков, което на практика означава неговото признаване от Франция.⁴⁷³ По същото време от Лондон югославският посланик Гаврилович съобщава официалното становище на Форин офис - в настоящия момент България не представлява заплаха за своите съседи.⁴⁷⁴ В „Чикаго Трибюн“ в своя дописка отбелязва, че Великобритания застава напълно зад новото българско правителство. Малко по-късно в Белград Йънг зая-

⁴⁶⁹ НБКМ-БИА, ф. 356, оп. 1, а. е. 15, л. 31.

⁴⁷⁰ *Време*, бр. 536, 19.VI.1923.

⁴⁷¹ В Белград вестта за трагичната гибел на Стамболийски пристига сравнително късно.

⁴⁷² НБКМ-БИА, ф. 356, оп. 1, а. е. 15, л. 38-47.

⁴⁷³ БТА, Бюлетин № 262, Трети, 23.VI.1923, с. 1.

⁴⁷⁴ Todorović, D. Цит. съч., с. 221.

вява същото и на Пашич, като допълва, че британското правителство няма да стои безучастно. Защото ако Югославия продължи с настояването си за колективна нота срещу България, както и със съсредоточаването на войски по източната си граница, то Лондон ще вземе незабавни мерки. А именно: оказване на всестранна, включително и финансова помощ на Италия, която да се справи със ситуацията на Балканите. Подобни изявления се правят и от британските дипломати в Прага, Букурещ и Атина.⁴⁷⁵ Позицията на Белград се повлиява и от реакцията на нейните съседи и съюзници в Малката Антанта. Пръв румънският посланик в Атина приветства промяната в България. След консултации с Лондон гръцкото правителство също приема новия български кабинет. Гръцкият посланик в София е инструктиран да установи незабавни връзки с Ал. Цанков и Хр. Калфов.⁴⁷⁶ Единствено Чехословакия излиза с декларация, подкрепяща претенциите на югославската страна, но допълва, че не възприема виждането за военни действия. Впоследствие и Прага признава легитимността на новото българско правителство.⁴⁷⁷ По този начин планираната от Югославия обща акция на страните от Малката Антанта пропада.⁴⁷⁸ След продължителни консултации на Нинчич с Йънг, югославското правителство се вижда принудено да излезе с декларация, в която се заявява, че събитията в България са неин вътрешен проблем, чието решаване зависи единствено от новия български кабинет.⁴⁷⁹ Отказът на Белград от пряка военна интервенция на пръв поглед успокоява страстите.⁴⁸⁰ След категоричния отказ на всички останали държави да приемат югославското предложение, на Белград не остава нищо друго освен да се примири за

⁴⁷⁵ НАБАН, сб. IV, оп. 1, а.е. 194, л. 335. // Спомени на Методи Янчулев.; ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 2918, л. 347.

⁴⁷⁶ Todorovič, D. Цит. съч., с. 222.

⁴⁷⁷ ИБИ, т. XXIII – Чехословашки извори за българската история. Т. I, с. 203. -С., 1985. - Документ № 103 (Телеграма на министъра на външните работи на ЧСР д-р Е. Бенеш до Посолството на ЧСР в София, от 20.VI.1923 г.); Документ № 106 (Телеграма на министъра на външните работи на ЧСР д-р Е. Бенеш до Посолството на ЧСР в София, от 24.VI.1923 г.), с. 209.; Язькова, А. Цит. съч., с. 250.

⁴⁷⁸ Месец по-късно, по време на срещата на страните от Малката Антанта в Синая (Румъния), Югославия отново призовава за колективни мерки срещу България. Предложението ѝ наново е отхвърлено.

⁴⁷⁹ БТА, Бюлетин № 263, Първи, 24.VI.1923, с. 1-2.; Косев, Д. Международното значение на Септемврийското въстание през 1923 г., с. 55-58. -С., 1964.; Kumanov, M. Relations politiques bulgaro-yougoslaves (juin-novembre 1923). // Etudes balcaniques, 2-3, p. 179-186. 1974.

⁴⁸⁰ С телеграма № 1023/18.VI.1923 г. К. Людсканов-Цанков съобщава в София, че Белград се отказва от идеята си за военна намеса в България. // НБКМ-БИА, ф. 356, оп. 1, а. е. 15, л. 47-48.

известно време. Въпреки това по границата с България продължава съсредоточаването на значителни по обем войскове единици. Това не остава незабелязано от българското население в пограничните райони, което своевременно информира българските власти. От Белград мотивират своите действия като превантивна мярка срещу опасността от преминаване в югославска територия на комитаджийски чети. По този повод Ал. Цанков в специално изявление пред кореспондент на белградския в. "Време" заявява категоричната позиция на ръководеното от него правителство за постигане на добросъседски отношения с Югославия и останалите балкански страни.⁴⁸¹ Декларацията му обаче не внася успокоение в обстановката. Въпреки че някои от съсредоточените по границата югославски военни части са отзовани, напрежението в пограничните области остава. В сила остава разпоредбата в районите на Ниш, Пирот, Цариброд и пр., където югославските гранични постове остават засилени. В своите части отново се призовават някои от пуснатите в отпуск войници.⁴⁸² Въпреки явното си нежелание, Югославия е принудена да се примири със създаденото положение. На 30 юни 1923 г. Министерският съвет излиза с решение, с което Белград официално приема правителствената промяна в София. В София посланик Ракич прави официална визита при Ал. Цанков и Хр. Калфов.⁴⁸³ След първоначалното недоразумение между София и Белград, в края на август на 1923 г. възниква нова криза в двустранните отношения. Повод за това е намесата на югославската дипломация в избухналия гръцко-италиански конфликт. За пореден път конфликтът между Белград и Рим се изостря. По заповед на Мусолини на 13 септември италиански войски отново окупират Фиуме. Въпреки изявлението на Ал. Цанков, че България ще остане неутрална в този конфликт, югославското правителство съсредоточава значителни войскове части по източната си граница. По донесения на българските военни служби югославските войски са съсредоточени най-вече в района Цариброд - Босилеград. В самия гр. Цариброд е дислоциран авангардът на една дивизия, състоящ се от полк, четири батареи и два ескадрона. При Босилеград се разполагат един полк и четири батареи. Отделно в района на Власина е изпратена една дружина. В пресата се прокрадват съобщения, че срещу България се отправят заплахи, че Белград ще пристъпи към окупиране на нови български територии, ако своевременно София не даде гаранции, че ще изпълни репарационните си задължения. В МВНРИ постъпват сведения, че по разпореждане на югославския генерален щаб в Босилеградско уси-

⁴⁸¹ Нинчић, М. Сполна политика..., с. 49-67.

⁴⁸² Народна отбрана, бр. 953, 23.VI.1923.; бр. 956, 3.VI.1923.

⁴⁸³ Слово, бр. 338, 3.VII.1923.

лено се строели нови пътища, като за целта е мобилизирано и част от местното население.⁴⁸⁴ Тази информация поражда уплаха в София. Новоназначеният български пълномощен министър в Белград К. Вакарелски⁴⁸⁵ връчва протестна нота по случая. В лични разговори с водещи югославски дипломати той декларира българската позиция за недопускане преминаването на чети през съвместната граница. Същото е съобщено и на Нинчич. Отговорът на югославския външен министър звучи уклончиво, в смисъл че засилването на югославските погранични части било само предпазна мярка.⁴⁸⁶ В София с бързи темпове се предприема трескава подготовка за отговор на поредните провокации от страна на Белград. Министър Калфов нарежда на българските дипломати да предприемат незабавни постъпки пред правителствата, към които са акредитирани, за оказване на международен натиск над Югославия. Целта е тя да се принуди да изтегли войските си от границата с България. Премиерът Цанков изпраща лични послания до Париж и Лондон.⁴⁸⁷ На 22 септември 1923 г. в Белград пристигат Гр. Василев и проф. Д. Мишайков. От името на българското правителство те декларират готовността на България да заплати реквизициите, направени от българската армия по време на Първата световна война на югославска територия.⁴⁸⁸ Като се поставя условие за изтегляне на югославските войски от границата, до Белград се отправя покана за възстановяване работата на смесената българо-югославска комисия. По същество тя трябвало да се яви като своеобразно продължение на започнатите в Ниш разговори и да разреши всички останали „висящи“ между двете страни въпроси.⁴⁸⁹ Българската позиция става повече от примирителна. В момента, когато от Белград настояват София да даде доказателства за лоялно отношение и изпълнение на вече сключените между двете страни договорености, югославското правителство приема да даде убежище на значителен брой земеделски емигранти, напускащи България, поради възникналите в края на септември 1923 г. вътрешни междусобици. Комунистите, които също напускат България, са допуснати да преминат транзитно през територията на Югославия. На много места - в Пирот, Ниш, Цариброд и пр., с разрешение от Белград се сформират пунктове на земеделските емигранти. По този начин югославското пра-

⁴⁸⁴ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 3033, л. 33, 43, 73, 91; *Народна отбрана*, бр. 989, 19.IX.1923.

⁴⁸⁵ Постът на български пълномощен министър в Белград К. Вакарелски поема през август 1923 г.

⁴⁸⁶ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 3033, л. 115.

⁴⁸⁷ *Народна отбрана*, бр. 990, 21.IX.1923.

⁴⁸⁸ НБКМ-БИА, ф. 356, оп. 1, а. е. 15, л. 61-62.

⁴⁸⁹ *Демократически сговор*, бр. 2, 2.X.1923.

вительство цели изграждането на своя своеобразна шпионска мрежа, даваща му информация за положението и настроенията в България от първа ръка.⁴⁹⁰

* * *

Въпреки сложната обстановка през есента на 1923 г. в българо-югославските отношения се забелязва тенденция към промяна. От страна на Белград демонстрирането на неприязън спрямо България продължава. Удобен случай за нова поредица от антибългарски прояви се намира в инцидента в София с югославския военен аташе полк. Кръстич, срещу когото е извършен атентат. В югославската столица използват случката, като целенасочено ѝ придават политически характер. До българските власти се отправя ултиматум, в който се настоява на полк. Кръстич да се поднесат публични извинения. Същевременно се настоява българско войсково подразделение да окаже военни почести на югославското знаме пред сградата на легацията в София. Опитвайки се да внесе успокоение, кабинетът на Цанков предприема действия към разрешаване на двустранните проблеми. За да не се нагнетява излишно обстановката, българското правителство приема да изпълни ултиматума. Към това подтиква и съобщението, че до югославските погранични части е изпратено ново нареждане да засилят вниманието си.⁴⁹¹ На 4 октомври 1923 г. в София започва работа новата смесена българо-югославска комисия. Съставът и на двете делегации е коренно различен от онзи в Ниш. Това се налага не само от новата обстановка, а и от естеството на въпросите, които предстои да бъдат разгледани. В по-голямата си част те имат главно юридически характер.⁴⁹² От българска страна въпросите, които предстоят да се дискутират, се групират в две части - 1. По приложението на Ньойския договор.; 2. Извън приложението на Ньойския договор.⁴⁹³

⁴⁹⁰ Сведения за това се намират в спомените на секретаря на Андрей Ляпчев - Методи Янчулев. При преглеждане касовата книга на задграничното земеделско бюро, разположено в Белград, той се натъква на множество данни за оказана финансова помощ на земеделците от югославските власти. Янчулев отбелязва, че издръжката на емигрантските лагери в Пожаревац, Горни Милановац и базите в Ниш, Цариброд и Зайчар е изцяло поета от Белград, откъдето се превеждат парични суми за покупка на оръжие и облекло за сформираните там чети. Тяхната цел е да навлизат в България и да събират информация, която да предават на съответните югославски власти. // НА-БАН, сб. IV, оп. 1, а.е. 194, л. 415-418.

⁴⁹¹ ЦДА, ф. 369 к, оп. 1, а.е. 645, л. 18.

⁴⁹² Генов, Г.П. Нашите отношения с Югославия. // *Демократически преглед*, 1923, кн. IX, с. 567.

⁴⁹³ ЦДА, ф. 378 к, оп. 1, а.е. 1156, л. 5.

Още не започнали работата си, сред членовете на смесената българо-югославска комисия възникват недоразумения. Основният спор започва, когато за разглеждане се поставя въпросът за изплащането на българските реквизиционни дългове. Разговорите се усложняват при пристъпване към уточняване на точната сума, която България трябва да изплати. Югославските делегати демонстрират пренебрежение към българските си колеги. Те дори заплашват да напуснат София, ако исканията им не бъдат удовлетворени.⁴⁹⁴ Изхождайки от тежкото финансово положение на страната, ръководителят на българската делегация проф. Й. Фаденхехт⁴⁹⁵ излиза с предложение българският дълг да се раздели и изплати на две части. Впоследствие, не без намесата на френския и английския пълномощни министри в София, югославската страна се съгласява дългът да възлезе на сумата от 300 млн. зл. лева.⁴⁹⁶ Другият спорен момент, по който се водят оживени дебати, е свързан с повдигнатия от страна на югославската делегация въпрос за попълване на точка 11 от Нишката спогодба.⁴⁹⁷ Заседанието, на което този въпрос се разглежда, е обявено за тайно. На него не са допуснати дори стенографите, като протоколът се води от секретаря на българската делегация проф. Д. Шишманов. След заседанието Хр. Калфов се среща с М. Ракич. По време на разговора двамата решават този въпрос повече да не се обсъжда. С неговото решение се заемат съответните органи в двете държави. На последно място се поставя двувластническият проблем. В подписания на 23 ноември заключителен протокол се приема Белград да се съгласи с вдигане на секвестъра от имотите на българските поданици, които се намират на територията на Югославия. От своя страна България поема задължението да изплати на югославските поданици, чиито имоти са в българска територия, въз основа на закона за трудово-поземлената собственост 50 % от пазарната им цена към момента на изплащането.⁴⁹⁸ На 26 ноември 1923 г. двустранната комисия подписва споразуменията по които се пос-

⁴⁹⁴ По този въпрос югославското становище е, че минималните искания които пратениците на Белград трябва да отстояват в София са за 400 млн. лв. Инструкцията дадена от югославското външно министерство е за неотстъпване от заявените позиции под никакъв предлог. // ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 2919, л. 154.

⁴⁹⁵ Фаденхехт, Йосиф (1873-1953) - виден правист, адвокат и професор по гражданско право в Софийския университет. По произход е германец. Член на БАН. Участва в множество дипломатически мисии.

⁴⁹⁶ ЦДА, ф. 378 к, оп. 1, а.е. 1156, л. 15-16, 44, 66, 80, 82.

⁴⁹⁷ Точка 11 от Нишката спогодба не е напълно изработена в Ниш. Тя засяга отговорността на съответната страна по въпроса за четите. Тогава българската делегация отклонява нейното гласуване с мотив, че трябва да се чуе и мнението на юристи по въпроса.

⁴⁹⁸ ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 2941, л. 9 и сл., оп. 21, а.е. 2318, л. 214-220.

тига съгласие: 1. За изплащане от страна на България на 300 млн. лв. срещу реквизициите, извършени от българските власти по време на Първата световна война; 2. Съдебна конвенция; 3. Конвенция за екстрадицията; 4. Конвенция за взаимната безплатна медицинска помощ на бедните поданици на двете държави.⁴⁹⁹ Както се вижда, резултатите са незначителни в сравнение с постигнатото през март с.г. в Ниш. И все пак за българското правителство свикването на конференцията е от съществено значение. Тя се превръща в още едно потвърждение и признание на неговата легитимност, така оспорвана в началото на неговото управление. Още повече, че това се прави от неговия доскорошен най-голям опонент - Югославия. От своя страна, югославското правителство се стреми чрез обвързване с новия български кабинет да го отдалечи от един евентуален негов съюз с Италия, който в Белград разглеждат като твърде вероятен. С това могат да се обяснят множеството отстъпки, които и двете делегации си правят взаимно. В изказване пред парламентарната комисия за външни работи към Скупщината, Нинчич декларира, че постигнатото в София се разглежда от югославското правителство като „тенденция за възстановяване на нормалните отношения“. Не се пропуска обаче да се подчертае, че макар и признато, българското правителство ще бъде най-добре прието, ако направи необходимото, за да спре нахлуването на чети в югославска територия.⁵⁰⁰

Въпреки предпазливите си стъпки, правителството на Ал. Цанков отново влиза в конфликт с Белград. Този път поводът е предприетото от България уреждане на отношенията с Румъния. В негативната реакция на югославското правителство прозира страх от евентуално сближение между двете страни и то най-вече по малцинствения въпрос.⁵⁰¹ По българо-югославската граница отново се съсредоточават значително количество югославски войски, а тя самата е затворена за преминаване.⁵⁰² Напрежение в двустранните отношения се внася и от речта на Ал. Цанков, произнесена на 28 декември 1923 г. в българския парламент. В общия контекст на заявеното от българския премиер се засяга и въпросът за въоръжените сили на България. Цанков призовава Белград да бъдат дадени права на българите, живеещи на територията на Югославия. Изразява се убеждението, че това е пътят националните конфликти на Балканите

⁴⁹⁹ Стенографски дневници на XXI ОНС, I РС. Т. III, Приложения, с. 3-20.

⁵⁰⁰ БТА, Бюлетин № 571, Първи, 13.XII.1923, с. 2.

⁵⁰¹ Мичева З. Българо - югославски отношения (1919-1923)..., с. 22.

⁵⁰² ЦДА, ф. 176 к, оп. 4, а.е. 3033, л. 127.

да бъдат забравени.⁵⁰³ Речта на българския премиер и особено нейното бурно одобрение от страна на народните представители предизвиква недоволството на Белград. За доклад спешно е извикан от София М. Ракич. Предавайки текста на казаното от Цанков агенция „Авала“ го характеризира като „истинска провокация“ срещу интересите на Югославия.⁵⁰⁴ Самото споменаване за правата на българското население в югославската държава се определя като опит за възстановяване на българската политика отпреди Първата световна война, т.е. като „тенденция за реваншизъм“.⁵⁰⁵

Проявите на югославската външна политика са в унисон с провежданите до този момент от Белград действия. В югославската столица се разпространява мнението, че българското правителство наново възнамерява да повдигне македонския въпрос, след което да се заговори и за останалите българи от присъединените в края на 1920 г. към Югославия земи.⁵⁰⁶ Белградският печат коментира едно интервю, направено от Т. Александров пред кореспондент на лондонския в. „Таймс“. В него лидерът на ВМРО изтъква убеждението си, че за да се установи мир на Балканите е необходимо да се създаде Независима Македония, с център гр. Солун. И въпреки че Т. Александров заявява, че за постигането на тази цел не е нужна подкрепата „нито на сърби, нито на гърци, нито на българи“, в Белград съзират сходство между това изявление и речта на българския премиер пред Народното събрание.⁵⁰⁷ На 2 януари 1924 г. по молба на Вакарелски той е приет за разговор от Нинчич. Югославският външен министър потвърждава позицията на своето правителство спрямо Македония, която си остава територия от жизнено важно значение за Югославия. Що се отнася до другите територии (има се предвид Западните покрайнини, б.м.В. В.), за тях може да се говори отделно.⁵⁰⁸ От изявлението на Нинчич не проличава да има промяна в отношението на Белград спрямо София. За пореден път югославското правителство подчертава, че въпросът за Вардарска Македония не търпи обсъждане. Това се налага и от обстоятелството, както самият Нинчич признава, че тя се явя-

⁵⁰³ Стенографски дневници на XXI ОНС, I РС, 13 з., 28.XII.1923 г., с. 242.

⁵⁰⁴ Слово, бр. 487, 31.XII.1923.

⁵⁰⁵ Демократически сговор, бр. 75, 31.XII.1923.

⁵⁰⁶ Генов, Г.П. Сръбско-българските отношения. // *Демократически преглед*, кн. X, с. 625, 1923.; Загребският в. *Обзор* излиза със статия, че живеещото във Вардарска Македония население не е сръбско. Това служи като повод в Белград да заподозрат, че налице е опит за единодействие между българи и хървати.

⁵⁰⁷ Генов, Г.П. Цит. съч., с. 626.

⁵⁰⁸ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 81, л. 1-3. Личен, поверителен доклад на К. Вакарелски до Хр. Калфов.

ва отправен пункт за югославските амбиции към Бяло море. Желанието на Белград при първа възможност да увеличи още повече своята територия си остава. За това говорят и някои представители на югославските комунисти, според които посредством сключения вече югославско-италиански пакт „Пашич получава свободни ръце по отношение на Македония, България и Хърватско“.⁵⁰⁹ Използвайки като повод речта на българския премиер пред Народното събрание от Белград правят нов опит за привличане съюзниците от Малката Антанта за колективни действия срещу София. Въпросът се поставя на дневен ред по време на редовната им среща през януари 1924 г. в югославската столица. Изхождайки от обстановката на Балканите, Румъния и Чехословакия отказват съдействие и съветват Белград да преразгледа позицията си спрямо България.⁵¹⁰ Останала сама, югославската страна не спира в действията си. И в първите месеци на 1924 г. слуховете за югославска въоръжена намеса в България растат. Струпаните по заповед от Белград в районите на Цариград и Босилеград войскови части остават в бойна готовност. В подкрепа на правилството си югославският печат започва бурна антибългарска кампания. В броя си от 1 февруари 1924 г. загребският вестник „Хрват“ упреква белградското правителство в липса на решителност и непредприемане на радикални мерки спрямо България. Обяснението за това е, че след като настъпва урежулиране на съществуващото дотогава напрежение между Белград и Рим⁵¹¹, редно било както призовава вестникът, да се погледне и на изток.⁵¹² Сведенията за грозящата България заплаха, макар и преувеличени, будят тревога в София. Тази информация се лансира най-вече от страниците на парижкия в. „Тан“. В брой от 29 февруари се отпечатва материал за опасността от предстояща нова война между България и Югославия. Заключение на статията е, че след като е подписал договор с Италия, Белград се чувства „с развързани ръце“ по отношение на България.⁵¹³ Това предизвиква съсредоточаването в района на Босилеград на

⁵⁰⁹ Мичева, З. Българо-югославските отношения (9 юни 1923-4 януари 1926)..., с. 335.

⁵¹⁰ ЦДА, ф.176 к, оп. 4, а.е. 2919, л. 183.

⁵¹¹ На 27 януари 1924 г. между Италия и Югославия се сключва договор. Непосредствено преди него между двете страни се постига споразумение, според което гр.Фиуме (Риека) се предава на Италия, а на Югославия се правят отстъпки в района на неговото пристанище.

⁵¹² *Радикал*, бр. 3, 13.II.1924.

⁵¹³ Действително, веднага след подписването на спогодбата с Италия, в Белград се подема нова кампания срещу българското правителство и водената от него външна политика. Поредните обвинения са, че ВМРО подготвя нови чети за преминаване в югославска територия, поради което е „необходимо да се вземат съответните мерки“.

близо половин милион югославска армия.⁵¹⁴ Опасявайки се от истинността в тази информация премиерът Цанков отправя молба до западните правителства за съдействие. Разпространяваните от Белград слухове за нестабилност в България и изпадане на българското правителство под опеката на ВМРО се отхвърлят като несъстоятелни. Предприетите от правителството мерки за подобряване на българо-югославските отношения се определят като най-искрени, с желание за установяване на приятелски отношения. За изясняване на ситуацията министър Калфов извиква в МВНРИ посланик Ракич. По време на разговора българският външен министър споделя своите опасения, като за най-тревожна определя получената информация за струпване на югославски войски в районите на Царибродско и Босилеградско. На Ракич се връчва категоричният протест на българското правителство свързан с действията на Белград, „които са прибързани и не могат да се оправдаят с никакви страхове от македонски нашествия“.⁵¹⁵ За да покаже готовността си за уреждане на отношенията между двете страни, българското правителство предприема известни репресивни мерки срещу някои от членовете на ВМРО. Според разпространените от БТА данни на 3 март 1924 г. са арестувани 200 души, а на следващия ден още 100 души от македонските емигранти в България.⁵¹⁶

Разбира се, българското правителство не прекъсва отношенията си с ВМРО и неговия ръководител Т. Александров. До известна степен репресивните мерки се налагат от необходимостта пред външния свят да се покаже готовността на правителството за подобряване на отношенията с Югославия. Но факт е, че от този момент нататък връзките между македонската организация и правителството охладняват.⁵¹⁷ Агресивността, проявена от страна на Югославия към България, може да се обясни не толкова с предизвиканото от речта на Ал. Цанков „безпокойство“, а със сложните вътрешни проблеми в многонационалната югославска държава. До този момент практиката на белградските правителства при възникнали вътрешни проблеми да активизират дейността си спрямо България се повтаря няколко пъти. По този начин вниманието от вътрешните неуредици се прехвърля към „създаваните от българите неудобства“. На 17 март 1924 г. в изявление пред Скупщината по повод на броженията в

⁵¹⁴ *Радикал*, бр. 24, 2.II.1924.

⁵¹⁵ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 82, л. 9, 152; ф. 369, оп. 1, а.е. 758, л. 4.

⁵¹⁶ *Слово*, бр. 536, 4.III.1924 г.

⁵¹⁷ В своите спомени Димитър Влахов говори за напрежение между вътрешния министър ген. И. Русев и Т. Александров. // Влахов, Д. Отбрани статии и говори (1924-1947 г.), с. 172. - Београд, 1948.

пограничните райони на страната Нинчич заявява, че всички те са по вина на българското правителство, което не може да се справи с поетите ангажменти да ликвидира четническото движение.⁵¹⁸ Повод за протестни ноти от страна на Белград, става и осъщественото през пролетта на 1924 г. посещение в региона на директора на секцията за малцинствата към ОН - Колбан. Пътуването му е предизвикано от тревожното положение на Балканите. Убеждението на Колбан, изказано пред българския пълномощен министър в Берн - Михов, е, че проблемите между България и Югославия, свързани с четническото движение, ще се решат едва тогава, когато Белград даде минимум на населението в Македония - училищна и църковна независимост.⁵¹⁹ В Белград Колбан се среща с външния министър Нинчич. Югославският дипломат е категоричен, че в страната му и по-конкретно в Македония, наличие на българско малцинство няма. Всичко това не удовлетворява Колбан, който решава да предприеме визита и в България, а след това в спорните области. Белград посреща с неудовлетворение тази му позиция. Няколкократните опити на Нинчич да го убеди, че България носи вината за всички недоразумения между двете страни срещат мълчалив отказ. Колбан дава да се разбере, че е необходимо югославското правителство да промени своето отношение към малцинствените групи, които живеят в страната. Въпреки протеста на югославските власти през март 1924 г. той идва в София. Една от първите му срещи е в МВнРИ с Калфов. Българският министър запознава своя гост с положението на българските малцинства, като особено се акцентира върху живеещото в Югославия. Изключително доволен от посещението си, Колбан поема обещанието да сезира по въпроса за българското малцинство тричленния комитет към ОН, който се занимава с този въпрос. Изготвеният от него рапорт съдържа следните заключения: 1.Правителството в София е взело мерки и е решено да направи всичко за запазване на мира от българска страна; 2.Югославското правителство от своя страна трябва да направи усилия за премахване причините за движения на чети в Македония и недоволството там; 3.Правителствата, които държат за мира, не трябва да смятат, че опасността е минала. Ето защо препоръката е: ОН и великите сили трябва да вземат всички мерки и упражнят влиянието си за предотвратяване на нежелани инциденти между Югославия и България. В този си вид рапортът става достояние на Комитета за малцинствата при Съвета на ОН, който приема становището на Колбан за навременно и положително.⁵²⁰ На

⁵¹⁸ БТА, Бюлетин № 129, Първи, 18.III.1924, с. 1-2.

⁵¹⁹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 25, л. 2-3.

⁵²⁰ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 25, л. 4-5, 20, 123; а.е. 12, л. 42.

стремежа за българо-югославско сближение тласък дава осъществената в средата на 1924 г. правителствена смяна в Белград. Породеното в страната недоволство от незачитането на парламентарния режим принуждава Пашич да подаде оставка на 18 юли.⁵²¹ Това стимулира кабинета на Цанков за българо-югославско сближение. На 26 юли в Белград се свиква двустранна конференция, която да разгледа въпроса за изплащане на недоставеното от България на Югославия жито. Българската страна разчита за постигане на договореност по въпроса, който да послужи като добра основа и за по-нататъшни споразумения.⁵²² Междувременно в Лондон се възражда идеята за създаване на една „Дунавска федерация“, в която освен държавите от Малката Антанта – Югославия, Чехословакия и Румъния, да влязат още Италия, Гърция, Полша и България. Цанков възприема тази идея като удобен повод за подобрене на отношенията между двете държави. За целта в МВНРИ започват подготовка за евентуалното му посещение в Белград.

Българското правителство остава излъгано в очакванията за обрат в двустранните отношения. В своите първи изказвания за външната политика на Югославия новият министър-председателят Л. Давидович⁵²³ и външният министър В. Маринкович заявяват твърдото си намерение да следват провеждания и досега курс спрямо България. Единствената разлика ще се състои в „използването на други средства“. По-късно това се заявява и по време на извънредната сесия на Скупщината. За главна цел се приема провеждането и отстояването на една „национална политика“, която да доведе до изпълнение на принципа „Балканите на балканските народи.“ Напрежение в двустранните отношения внася и демонстрирането на добри връзки между българския пълномощен министър Вакарелски и лидера на хърватската партия Ст. Радич. За това съобщава в „Дневник“, който казва, че между двамата се водят преговори насочени към отцепване на хърватите от Югославия и присъединяването им към България.⁵²⁴

⁵²¹ История Югославии, Т. II. с. 87. - М., 1963.

⁵²² ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 2, л. 54.

⁵²³ Давидович, Любе - лидер на Демократическата партия в Югославия.

⁵²⁴ *Дневник*, бр. 1688, 2.IX.1924.; Точни сведения, които да потвърдят съобщеното в пресата, не се намират. За това, че Вакарелски често се среща с Радич има доказателства и те се откриват в докладите на българския дипломат до МВНРИ. Дали са се водили разговори за някакво обединение на хървати и българи срещу Югославия, нищо не се споменава. Може да се предполага, че данните на в. *Дневник* обслужват единствено интересите на кабинета Давидович, към който Радич често отправя критики.

През есента на 1924 г. в Белград се извършва поредната правителствена рокада. На 7 ноември с малки изменения е реактивиран старият кабинет на Пашич, който е в коалиция с Прибичевич. Според информацията, съдържаща се в докладите на Вакарелски, това означава начало на поредната криза във вътрешното положение на страната. Българското правителство се подготвя за поредното препятствие, което предстои. Действията на всеизвестния с антибългаризма си Пашич поставят София в патова позиция. Опитите на българското правителство за напредък в двустранните отношения и решаване на българския национален въпрос пропадат.

* * *

В последните месеци на 1924 г. положението на Балканите се изостря. Във всички страни усилено започва да се говори за „болшевишката опасност, идеща от Съветите“. София и Белград също са въввлечени в общия поток на световната политика. Между двете столици се разменя информация за създаване на „единен антиболшевишки фронт“. Изказвания в подобен дух правят както Пашич, така и Цанков.⁵²⁵ В такава обстановка се осъществява дълго подготвяното и многократно отлагано посещение на българския премиер в Белград. То се прави в периода 26-28 декември 1924 г.⁵²⁶ По време на визитата си Цанков се придружава от дипломатите в МВНРИ - пълномощен министър Минков и Алтънов, както и от частния секретар Лекарски.⁵²⁷ Съобщавайки за срещата, медиите в България я по-

⁵²⁵ Мичева, З. Българо-югославските отношения (9 юни 1923-4 януари 1926)..., с. 340.

⁵²⁶ Непосредствено преди посещението на Цанков в Белград от югославското външно министерство правят изявление, че българският премиер идва на посещение не по покана на югославското правителство, а по своя молба. // *Слово*, бр. 779, 31.XII.1924.; От своя страна в. *Правда*, който е близък до демократите на Давидович заявява, че Цанков е гост на югославското правителство, но не и на югославския народ. // БТА, Бюлетин № 638, Първи, 27.XII.1924, л. 3.

⁵²⁷ В навечерието на белградската визита на Цанков в София пристига бившият югославски външен министър В. Маринкович. Посещението, макар и обявено за такова от „частен характер“, до известна степен притежава чисто политически смисъл. За това говори и приемът, оказан на Маринкович от българския политически и държавен елит. Около престоя му в София се носят различни слухове. Интересно е, че информацията в пресата е доста оскъдна и се заключава само в официалните съобщения за визитата. Единствено в. *Епоха* (бр. 717, 22.XII.1924) предава съобщение, че тази визита е уговорена, още докато гостът е бил югославски външен министър и цели да се привлече България в планираната общоевропейска антиболшевишка коалиция. Самият Маринкович в изявление за югославската преса съобщава, че целта на посещението му е продиктувана от желанието да осъществи известни контакти в България. Съществуват данни, според които по време на разговорите се засяга и темата за по-

сочват като нагледен показ на миролюбивата българска външна политика, насочена към „създаване на благоприятни условия за приятелски и добросъседски отношения на Балканите“. Лично Цанков определя своята мисия като „скромна и с ограничена цел“.⁵²⁸ И в действителност тя наистина се оказва такава.⁵²⁹ Конкретни споразумения между двете държави не се постигат. Такива важни въпроси като съдбата на българското малцинство в Югославия; съдбата на Западните покрайнини и пр., не стават предмет на обсъждане. От своя страна, югославското правителство на практика отказва да се включи в планирания и шумно оповестен общ антиболшевишки фронт.⁵³⁰ В официалните комуникети за хода на срещата информацията не излиза извън традиционните за подобен случай съобщения. Не такова обаче е положението на страниците на югославския печат. Интересен е фактът, че дори проправителствените вестници не отдават голямо значение на визитата на българския премиер. Някои от тях дори открито обявяват, че съгласявайки се на нея, правителството на Пашич извършва грешка. В „Политика“ отпечатва материал, в който се заявява: „Правителството на Цанков е главното препятствие за сръбско-българското помирение“. Още по-настъпателен е опозиционният печат.

ложението на българското малцинство в Югославия. Информацията за това обаче е оскъдна, което подлага на съмнение достоверността ѝ. Трудно е да се даде точна характеристика на посещението на Маринкович в София. От една страна, като се имат предвид срещите, които той провежда, може да се приеме за достоверна версията за проучвателна мисия, която да покаже какви са настроенията в България. Но, от друга страна, Маринкович вече не е на начало на югославската дипломация. От съществено значение е и фактът, че отношенията му с Пашич не са толкова добри, за да се приеме, че е изпратен като доверено лице на новото югославско правителство.

⁵²⁸ БТА, Бюлетин № 640, Първи, 28.XII.1924, с. 1. Изявление на Ал. Цанков пред представител на агенция „Авала“.

⁵²⁹ За посещението на Ал. Цанков в Белград се дават много и най-разнообразни мнения. До този момент в българската историография то се определя като плод на усилията на британската и френската дипломатии за присъединяване на България в групата на страните, призоваващи за активно противопоставяне на „болшевишката опасност“. Според Здравка Мичева промяната в политиката на Пашич спрямо Ал. Цанков е повлияно от благоразположението към него от страна на Великобритания. С нейното активно съдействие Цанков е приет в югославската столица за обмяна на мнения. Пашич е убеден, че използвайки тежкото вътрешно положение в България ще успее да принуди българското правителство окончателно да се откаже от македонския въпрос. В подкрепа на това се привеждат и съобщенията в европейския печат от края на 1924 г. Парижкият в. *Тан* коментира посещението като начало на подетата от Югославия, Румъния и България кампания срещу „комунистическите интриги“. // Мичева, З. Българо-югославските отношения (9 юни 1923-4 януари 1926)..., с. 341.; БТА, Бюлетин № 630, Втори, 27.XII.1924, с. 1-2.

⁵³⁰ *Западно ехо*, бр. 67, 2.II.1925.

В. "Правда" отбелязва, че приятелство между двете страни е невъзможно, защото „българската опасност е по-важна за Югославия от большевишката“.⁵³¹ Настроенията в Белград намират обобщение в изявлението на Св. Прибичевич. От него личи, че старите опити за груба намеса в българските работи не са изоставени.⁵³² Той заявява, че в София не бива да си правят илюзия за някакво разрешаване на „висящите“ в двустранните отношения въпроси.⁵³³ В Скупщината срещу Пашич се отправят критики, че с действията си е забравил даденото от самия него преди три години наставление, че спрямо България трябва да се следва единствено твърда и неотстъпчива политика. Следствие от това е приетото по-късно решение, на базата на което Югославия отказва да издава визи за български поданици.⁵³⁴ Откритата неприязън на Белград, макар и прикрита под маската на дипломатическата вежливост, проличава при хладния отказ на Пашич и Нинчич да се обединят за каквито и да е общи мероприятия с България. Пред Цанков недвусмислено се заявява твърдата югославска позиция за самостоятелни действия на всяка отделна балканска държава срещу „общата опасност“.⁵³⁵ В отношението на Югославия спрямо България личи открита безцеремонност. Белград не пропуска обаче да демонстрира радушен прием на всички емигрирали от България земеделци. От своя страна Пашич няколкократно отказва на отправените от Цанков призови за ликвидиране на техните бази и лагери, разположени по цялата западна територия на Югославия.⁵³⁶ Отрицателно становище към срещата Цанков - Пашич заемат и част от политическите лица в България. Особено активна в това отношение е опозицията. В пресата и в различни други изявления се прави опит да се покаже „безпредметността и безпомощността“ на водената от Цанков външна политика. По този начин се квалифицира и стремежът на правителството за постигане на българо-югославско сближение. Краен в своите оценки е в. "Радикал", който обвинява българската дипломация в „непознаване на международната обстановка“, вследствие на което е избран най-неподходящият момент за изграждане на някакво сближение с Югославия.⁵³⁷ Не по-малко отрицателни към срещата Цанков - Пашич се оказват настроенията и в останалите балкански държави. Най-скептично се отнася Гърция, която възприема

⁵³¹ БТА, Бюлетин № 640, Първи, 28.XII.1924, с. 2.

⁵³² Прибичевич е сред онези, които през юни 1923 г. отправят призив за въоръжена интервенция в България.

⁵³³ НАБАН, сб. IV, а.е. 163, л. 180. // Спомени на Стойчо Мошанов. Част IV.

⁵³⁴ Западно ехо, бр. 86, 3.VII.1925.

⁵³⁵ Слово, бр. 783, 6.I.1925.

⁵³⁶ ЦДА, ф. 3 Б, оп. 43, а.е. 66, л. 48.

⁵³⁷ Радикал, бр. 2, 3.I.1925.

разговорите в Белград като директен опит за съвместни действия срещу нея. Кемалистките среди в Анкара също се изказват негативно, базирайки мнението си на информацията за изграждане на общ фронт срещу Съветска Русия.⁵³⁸

За да компенсира неуспехите си във външната политика, правителството на Цанков се насочва към някои вътрешни проблеми. При създаването се сложна обстановка кабинетът предприема завоалирани действия при решаване на важни за страната въпроси. Въпреки протестите на съседните държави, макар и неофициално, проправителствени кръгове дават своята помощ на възникналите в страната организации на българите от откъснатите от България територии. По отношение на българското население в Западните покрайнини кабинетът предприема поредица от ходове, с които се цели подпомагането им, макар и по индиректен начин.⁵³⁹ Със знанието на МВРНЗ през есента на 1924 г. в София се провежда Учредителният конгрес на организацията на бежанците от Западните покрайнини. Приетият устав е регистриран в съответното отделение на вътрешното ведомство и така новата организация придобива напълно легален характер. В следващите месеци и години Българската народна банка многократно отпуска парична помощ на хората, напуснали Западнопограничните краища.⁵⁴⁰ Нееднократно българското правителство и ръководният орган на живеещите в Западните покрайнини - Върховният комитет (ВК), влизат в своеобразно сътрудничество. От МВНРИ до българските дипломатически представители в чужбина се изпращат инструкции, в които те се призовават да пропагандират този въпрос. Ползвайки тяхното съдействие, хората от западните гранични райони успяват да изпратят до ОН множество прошения и петиции, призоваващи световната организация да обърне своя поглед към съдбата на българското малцинство в Югославия. Документи съдържащи сведения за предприетите от страна на Белград денационализаторски и асимилаторски мероприятия, спрямо българите в анексираните през 1920 г. територии, се отправят и до различни други международни институции. По време на посещенията в България на председателя на II Интернационал Емил Вандервелд са връчени множество прошения от името на бежанските дру-

⁵³⁸ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 141, л. 31 и сл.; Мичева, З. Българо-югославските отношения (9 юни 1923 - 4 януари 1926)..., с. 343.

⁵³⁹ Първа крачка в това отношение се прави още в края на 1923 г. В сформирания към МВРНЗ работна комисия, която се заема с преработването на съществуващия закон за бежанците, участие взема и представителят на софийското царибродско дружество "Нишава" П. Еленков. // Христов, Ст. Пътища извървени, с. 124. -С., 1979.

⁵⁴⁰ Петров, М. Цит. съч., с. 61 и сл.

жества, с молба да се пропагандира българската идея в чужбина.⁵⁴¹ Въпреки известните успехи, кабинетът Цанков става все по-неудобен. Опозицията срещу него се засилва. Част от неговите привърженици също оттеглят своята подкрепа за ходовете на правителството. В Дирекцията на полицията се получава информация за готвени терористични актове срещу правителствени учреждения и лица. Това принуждава Цанков да отправи молба за увеличаване на армията и засилване на полицейския апарат.⁵⁴² Пред международните институции в Париж Цанков аргументира желанието си и с мотива, че обстановката по българо-югославската граница става все по-тревожна. Българското външно министерство изнася информация за множество инциденти, като само през 1924 г. пограничните наброяват общо 31. От тях от югославска в българска територия са преминали въоръжени чети и войници, които нападат българското погранично население и постове. За най-фрапиращ се определя случаят, когато на 7 януари 1925 г. въоръжена чета от 60-80 лица навлиза в българските предели и опожарява околийското управление в Годеч. След сражение групата се изтегля на запад, като югославските постове не реагират да ги арестуват. Подобни примери са многобройни. Преминаването на чети става по цялата западна граница - от Кулско до Петричко.⁵⁴³ Исканото от Ал. Цанков увеличение на българската армия среща яростна съпротива сред всички балкански държави. И докато Гърция и Румъния се задоволяват само с устни декларации, то Югославия пристъпва към практическа реализация на своите заплахи, мотивирайки се със съображения от вътрешен характер. Официално се разпространяват някои от донесенията на царибродския срезки началник и полицейските власти в Цариброд, в които се заявява, че сред местните хора се засилва вълната на недоволство. В броя си от 18 февруари 1925 г. белградският в. "Политика" с тревога отбелязва, че разпространяването на позиви с антиюгославска насоченост по границата става масово явление. В. „Време“ съобщава, че в Цариброд и околностите му са се появили нови чети, сформирани от нелегална организация. Междувременно в региона за-

⁵⁴¹ Вандервелд излиза с множество статии в чуждия печат, в които изразява мнението си, че положението в Югоизточна Европа може да се промени само ако се ревизира "следвоенната карта на Балканите и се удовлетворят националните и стопанските искания на унижените държави, преди всичко на България". Това произтича от убеждението му, че трагичното положение на бежанците в България е "нагледно доказателство за неустойчивостта и нестабилността на днешното положение на Балканите". // **Василев, Л.** Българската тема върху страниците на в. *Льо полл* (VI.1923-XII.1925). // *ИПр.*, кн. 1, с. 99, 1988.

⁵⁴² ЦДА, ф. 3 Б, оп. 4, а.е. 66, л. 6-7, 93-97.

⁵⁴³ ЦДА, ф. 369 к, оп. 1, а.е. 645, л. 1-9; 20-23.

честяват случаите на въоръжени сблъсъци между полицейските органи и движещите се из селата чети. След провеждането на нови хайки в с. Вълковия се разкрива канал за предаване и разпространяване на позиви. При обиск в къщата на Ранчо Симеонов се намира пакет с готови за разпространяване позиви, част от които вече били пръснати по железопътната линия в долината на р. Нишава.⁵⁴⁴ За изключително кратък срок - от 1 до 15 април 1925 г., по югославско-българската граница се извършва ново прегрупиране и съсредоточаване на югославски войскови части. Граничните пунктове наново се затварят за преминаване.⁵⁴⁵

Влошаване на двустранните отношения предизвиква и изострената обстановка след атентата в софийската катедрала „Света Неделя“. Атенатът е изненада за всички в Белград.⁵⁴⁶ Българският министър на външните работи - ген. И. Русев отправя индиректни обвинения за съучастие в него на югославските власти. В речта си пред Народното събрание той уточнява, че на един от извършителите в атентата - клисаря Задгорски, е обещано издаване на задграничен паспорт от югославската легация в София.⁵⁴⁷ Реакцията на Белград към тези обвинения е моментална. За консултации от София пристига М. Ракич. Същевременно в югославското министерство на външните работи е извикан българският пълномощен министър К. Вакарелски, от когото са поискани обяснения по повод обвиненията, изказани в речта на министър Русев. В София Ракич също връчва протестна нота.⁵⁴⁸ Едновременно с тези действия, Югославия подема инициативата да се състави колективна нота от името на всички балкански страни, с която се настоява исканото от българското правителство увеличение на армията да не се удовлетворява. В белградския печат започва масирана кампания срещу България.⁵⁴⁹ На 21 април 1925 г. агенция „Авала“ излиза със специално комюнике, дадено за разпространение от белградското правителство, в което се отправят нападки срещу официалните български власти. София се обвинява в изкуствено създаване на напрежение на Балканите. Изнесената от БТА информация, относно съпричастността на някои белградски кръгове с атентата в катедралата „Св. Неделя“ се квалифицира като „несериозно твърдение“. Бъл-

⁵⁴⁴ *Западно ехо*, бр. 69, 15.II.1925; бр. 74, 23.III.1925. Подобни сведения се намират в почти всички белградски вестници. В някои от тях дори се посочват по-конкретни данни за дейността в района на Царибродско на четата на някой си Николов.

⁵⁴⁵ Мичева, З. Българо-югославските отношения (9 юни 1923-4 януари 1926)..., с. 344.

⁵⁴⁶ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 82, л. 4.

⁵⁴⁷ Стенографски дневници на XXI ОНС, II РС, 34 з., 21.IV.1925, с. 1621.

⁵⁴⁸ Куманов, М. Балканската политика..., с. 219-220.

⁵⁴⁹ Нинчић, М. Цит. съч., с. 8-9.

гарското правителство е предупредено да се въздържа от подобни изявления за в бъдеще.⁵⁵⁰ Усилията на Белград се увенчават с успех. От Париж предупреждават Ал. Цанков, че в срок до 31 май 1925 г. е необходимо свиканата 10-хилядна българска армия да се разпусне. Същевременно се посочва, че България при всички случаи трябва стриктно да се придържа към военните клаузи на Ньойския мирен договор, които са в сила.⁵⁵¹

В началото на май 1925 г., по време на предприетото посещение в някои европейски столици, българският външен министър Хр. Калфов посещава и Белград. В проведените с Нинчич разговори основна тема е позицията на двете държави в сложната балканска обстановка. Калфов връчва извинението на българското правителство около възникналия българо-югославски конфликт, свързан с отправените обвинения за участие на Белград в софийските събитията от април с.г.⁵⁵² В резултат от постигнатите договорености от 1 юли 1925 г. в Пирот започва да заседава поредната смесена югославско-българска комисия, която се заема с уреждането на спорния въпрос за мястото на разменната станция, която до този момент е била в Цариброд. За разглеждане се поставят и въпроси, свързани с митническите и пощенските връзки между двете страни. И тук югославската страна демонстрира „превъзходство“, налагайки своите желания. Решава се, че смяната на влаковете ще се извършва вече не в Цариброд, а при Драгоман или спирка Градине. Мотивите са повече от странни, за да бъдат приети за основателни от българската страна: с престоя си в Цариброд българските железничари повдигали българския дух у местното население и така пречели на югославските власти да затвърдят положението си. Българските представители успяват да извоюват единствено, че българското представителство може да остане в Цариброд, но броят на чиновниците в него значително да се намали. Отнема се телефонната и телеграфната връзка, която преминава в югославско владение.⁵⁵³ Въпреки постигнатите договорености югославските власти не възобновяват издаването на визи за българи. Границата е затворена, което още повече нагнетява обстановката в пограничните райони. Нещата се уреждат едва тогава, когато българското правителство приема да изплати обезщетение от 200 000 лв. на семейството на безследно изчезналия в София югославски поданик Раджепович.⁵⁵⁴ Въпреки това, обстановката по границата си остава напрегната.

⁵⁵⁰ БТА, Бюлетин № 202, Първи, 23.IV.1925, с. 2.

⁵⁵¹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 341, л. 3-5.

⁵⁵² БТА, Бюлетин № 228, Първи, 7.V.1925.

⁵⁵³ *Западно ехо*, бр. 86, 3.VII.1925.

⁵⁵⁴ БТА, Бюлетин № 391, Първи, 3.VIII.1925.

* * *

Почти цялото управление на кабинета Цанков е белязано от остри сблъсъци между България и Югославия. Въпреки опитите за провеждане на активна българска външна политика, такава на практика не се осъществява. В много от случаите позицията на югославските правителства принуждава София нееднократно да променя тактиката си. Причините са много и от най-разнообразно естество. Сред тях най-вече изпъкват затрудненията от вътрешен характер, с които българското правителство е принудено непрекъснато да се съобразява. В разгара на политическите борби и страсти е убит Т. Александров. Немаловажен е фактът, че голяма част от земеделските емигранти търсят помощта на югославските политически и държавни лица, като В. Маринкович, М. Нинчич и Н. Пашич. На българските призови те да бъдат екстрадирани обратно в България, Белград отказва.⁵⁵⁵ Странно изглежда ситуацията, при която югославското правителство заявява, че дели българите на българи от 1913 г. и 1915 г. и такива от 1923 г. Белград неколkokратно повтаря, че не може и не желае да преговаря с българите от първата категория. А това са тези, които министър-председателят Цанков представлява. Всичко това довежда позицията на възглавявания от него кабинет по националния въпрос да се влияе от конкретната ситуация. В отношенията с Югославия на преден план се издига идеята за постигане на мир и разбирателство. До известна степен се следва политическата линия на Стамболийски. Неслучайно външният министър Калфов нееднократно говори за приемственост в тази насока. Приоритет във водената спрямо Югославия политика задачата е да бъде ликвидиран македонският въпрос. Макар и с нежелание, Цанков е принуден да отстъпи от някои от обявените си позиции по националния въпрос. Това е продиктувано единствено от сложната обстановка и отправените срещу него и правителството обвинения в подкрепа на македонстващите. Останалите проблеми на българския национален въпрос, между които този за Западните покрайнини, се изтласкват на заден план. Всъщност във външнополитическата стратегия на българското правителство, дотолкова доколкото тя съществува и се изпълнява, въпросът за Западните покрайнини никъде не се споменава. Донякъде това е логично, като се има предвид, че той се разглежда като част от македонския. От съществено значение е фактът, че едва в периода 1924-1925 г. започва сформирането на единно движение в защита на отнетите Западни покрайнини. Ситуацията, в която то възниква е далеч по-благоприятна, отколкото в предходните години, но то все още набира сили и не се демонстрира явно. Именно поради тази причина са-

⁵⁵⁵ ЦДА, ф. 3 Б, оп. 4, а.е. 95, л. 3.

мите хора от тези земи не поставят за разрешение своите проблеми така активно, както моментът и целите им го налагат. От друга страна, в МВНРИ не оценяват напълно сложността на въпроса за Западните покрайнини, поради което той се възприема за не чак толкова актуален. Друга съществена причина, която кара правителството на Ал. Цанков да не се ангажира активно с решаването на този въпрос се крие в сложното вътрешно положение на България. В голяма степен това блокира външнополитическата активност на кабинета изобщо, в частност и по отношение на Западните покрайнини. Българската дипломация не успява да разреши нито един от многобройните проблеми в тази насока. Напротив, някои от тях се усложняват. Приемат се тежки финансови задължения към Югославия, без за това България да получи съответни компенсации. И все пак, въпреки всичките външнополитически затруднения, правителството на Ал. Цанков използва всеки един случай, за да поставя пред международните институции въпросът за съдбата на българските малцинства в останалите балкански страни, най-вече на това в Югославия. Един от тези опити е реакцията, която София изразява на отправените от Лондон призови за сключването на Балкански пакт или т.нар балканско Локарно. Официалната българска позиция по въпроса е, че едно от условията за участие на България в пакта е изпълнението от страна на съседните държави на онези точки от мирния договор, предвиждащи защита на малцинствата и икономически излаз на страната на Бяло море. Като цяло обаче, отношението към тази идея си остава отрицателно, тъй като проектът за пакта се базира на признаването на статуквото на българските граници, определени в Ньойския договор. А това е нещо, което българската държава все още смята за възможно да се ревизира.⁵⁵⁶ По същото време обстановката в Белград е далеч благоприятна за изпълнение замислите на югославските правителства. Многобройните политически промени не се отразяват върху водената от страната външна политика. След Първата световна война Югославия започва и неотстъпно преследва поставената си цел за постигане на пълно господство на Балканите. Отделните моменти, когато се стига до „компромиси“ спрямо България, са по-скоро временен тактически ход, отколкото някаква промяна във външнополитическия курс. В голямата си част те се налагат от промените в международната обстановка. Пример за това е отношението на Югославия към идеята на Гърция за сформирание на Балкански пакт, в който да се включи и България. След първоначално съгласие с тази идея, Белград я отхвърля.

⁵⁵⁶ Първанова, Р. Демократическият сговор и неговото управление. // *ИПр.*, кн. 3, с. 33. 1994-1995.

2. Опити за активизиране на българската политика по въпроса за Западните покрайнини

На 4 януари 1926 г. след бламиране в Народното събрание правителството на Ал. Цанков подава оставка. Въпреки това, Демократическият сговор остава на власт. В сформирания нов кабинет връх отново вземат представителите на Демократическата и Обединената народнопрогресивна партия. Министър-председател става Андрей Ляпчев.⁵⁵⁷ Новият дипломат № 1 е Атанас Буров.⁵⁵⁸ Правителствената смяна в България съвпада с момент на значителни промени в Европа. Срещу Франция и „подопечните“ ѝ от Малката Антанта страни се изправят Италия и недоволните от мирните договори държави. Засилващата се италианска експанзия към Югославия среща съвместния френско-югославски отпор.⁵⁵⁹ Промените в европейския статус се определят и от подписания през есента на 1925 г. договор в Локарно. Международното равновесие продължава да се крепи върху отстояването на следвоенното статукво в Европа. По-съществена промяна е приемането на Германия за член на ОН.⁵⁶⁰ Сложността на обстановката налага българската външна политика да се съобрази с промените извършващи се на стария континент. В основно начало се превръщат думите на външния министър Буров: „Политика на миролюбие“, чрез което „да оставим в света впечатление, че ние сме действително абсолютно лоялни“. По този начин ще може да се осигури „свободно и независимо съществуване на държавата“. За изпълнение на тази цел като най-важни се определят следните задачи: 1.Постигане на безусловно доверие към България от страна на великите сили и балканските страни; 2.Необходимост от сближение между България и всичките ѝ съседи, като предимство се дава на отношенията с Югославия; 3.Лоялно изпълнение на мирните договори и поетите с тях задължения. В това направление новият кабинет не се от-

⁵⁵⁷ Ляпчев, Андрей (1866-1933) - финансист, политик и дипломат. Един от лидерите на Демократическата партия и Демократическия сговор. Многократно е назначаван за министър на земеделието и търговията (I.1908-IX.1910), на финансите (IX.1910-III.1911; VI-XI.1918), на войната (XI.1918-V.1919). Министър-председател на България (I.1926-VI.1931).

⁵⁵⁸ Буров, Атанас (1875-1954) - банкиер и дипломат. Завършва право и финанси във Франция. Един от лидерите на Народната, по-късно на Обединената народнопрогресивна партия и Демократическия сговор. Депутат и председател на XV ОНС (1911-1913). Министър на търговията, промишлеността и труда (VI-VII.1913; X.1919-IV.1920), министър на външните работи и изповеданията (4.I.1926-29.VI.1931), министър без портфейл (2-8.IX.1944).

⁵⁵⁹ Манчев, Кр. Югославия и международните отношения..., с. 24.

⁵⁶⁰ Данева-Михова, Хр. Цит. съч., с. 120 и сл.; НАБАН, сб. IV, оп. 1 ,а.е. 128, л. 135-140. Спомени на Ст. Мошанов. Част V.

казва от възприетата от предшествениците му тактика за мирна ревизия на някои от постановленията в Ньойския договор. Подетата от Буров политика се отличава с намерението за „постепенни действия“, чрез които да се постигнат „пълни резултати“.⁵⁶¹ За изпълнение на предначертаните планове в МВНРИ се изработва програма, предвиждаща използване на определен набор от средства: 1.Българската държава да се изгражда със стабилно вътрешно управление, което да послужи за отправна точка към постигане на нови външнополитически успехи; 2.Спечелване на безусловното доверие на великите сили. Това се оценява като сигурен залог за успешни понататъшни действия; 3.Сближение на България със съседните ѝ балкански държави. От това зависи българската държава да стане равноправен член на балканското семейство; 4.Лоялно изпълнение на клаузите, заложиени в Ньойския мирния договор, което да покаже, че България не само желае, но и заслужава неговите постановления да се изменят.⁵⁶² От своя страна, премиерът А. Ляпчев определя насоките на политиката на своето правителство по следния начин:1. От материален характер - да се изведе България на международния паричен пазар, сключване на няколко международни заема, на първо място този за настаняване на бежанците; 2. От морално естество - постигане на по-добра защита на останалите под чужда власт българи в изгубените от държавата земи - проблема за българските малцинства; 3. Постигане на по-добър микроклимат в отношенията на Балканите.⁵⁶³

* * *

През цялата 1926 г. между балканските страни се разменят оживени преписки около реализирането на идеята за създаване на нов балкан-

⁵⁶¹ НАБАН, сб. IV, оп. 1, а.е. 128, л. 141-143; Косев, Д. Външната политика на България при управлението на Андрей Ляпчев (1926-1931), с. 5, 16. -С., 1995.; Условиата, от които зависи изпълнението на заложените външнополитически задачи, се обобщават в речта на министър Буров, произнесена на 12 април 1926 г. пред Народното събрание: първото и най-важно е, да се осигури държавният суверенитет и независимост, както и възможността правителството да предприема своите външнополитически ходове, без за това да му се оказва някакъв чужд натиск. От тук произтича и втората задача - гарантиране на свободното развитие на страната. // Стенографски дневници на XXII ОНС, I IC, 14 з., 12 април 1926, с. 252-266.

⁵⁶² Стенографски дневници на XXII ОНС, I IC, 14 з., 12.IV.1926, с. 266.

⁵⁶³ В Народното събрание заложените от правителството външнополитически приоритети не срещат единодушна подкрепа. В момента, когато А. Ляпчев прочита програмната декларация на съставения от него кабинет, мнозина от депутатите се изказват негативно именно към частта, в която се засяга новата външна политика. // Косев, Д. Цит. съч., с. 16.

ски пакт. Тази идея се възприема и от София. Всичките си посещения в чужбина министър Буров използва за проучване мнението на европейските дипломации по този и други съществени за България въпроси. Успоредно с това се извършва пропаганда на насоките на новата българска външна политика. Желанието на Буров е тя да бъде по достойнство оценена от всички държави.⁵⁶⁴ В този контекст българо-югославските отношения продължават да се развиват в пряка връзка с балканската политика на великите сили. Внимателният подход на българската дипломация в тази насока е напълно разбираем. Извършената в началото на 1926 г. в София правителствена промяна предизвиква оживени коментари в Белград. Получените от там сведения не са обнадеждаващи. Назначаването на А. Ляпчев за премиер се посреща в белградските кръгове с недоверие. В уводна статия от 13 януари 1926 г., правейки анализ на досегашните югославско-български отношения, в „Самоуправа“ с тревога отбелязва, че „за пореден път българският кабинет се явява зависим от промакедонски настроените в България среди.“

През пролетта на 1926 г. в Белград се забелязва известна промяна по отношение на България. Тя се изразява в настъпилото сред югославския политическия елит раздвоение. В Скупщината се сблъскват противоположни тенденции. Правителственото мнение се изразява от министъра на народното просвещение Ст. Радич, който се обявява за задълбочаване на югославско-българските контакти, но при условие, че те се поставят на „съвършено нова основа“. Не такова е мнението на опозицията в югославския парламент. Остри критики отправят срещу кабинета представителите на демократическата фракция. Депутатът В. Великович изказва несъгласие с възприетата от югославското правителство балканска политика. За него призивите за сближение с България и осъществяване на идеята за балканско Локарно е „въпрос на далечно бъдеще“, който не ще се реализира дотогава, „докато българите не се откажат формално от претенциите си върху Южна Сърбия“. Такова е становището и на другия опозиционен лидер - Св. Прибичевич. Както винаги краен в своите заявления, той призовава за искане от България на гаранции, че желае „нещо да се промени“. Но „солидни гаранции от приемливо естество не съществуват“. В официалната югославска политика спрямо България отново проличава стремежът ѝ за „ръководна роля на Балканите“. Успоредно с изказаното желание за югославско-българско сближение, в някои от изявленията на външния министър Нинчич се забелязват нотки на пасивност по въпроса. В реч пред Скупщината по въпросите на външната поли-

⁵⁶⁴ Цветков, Ж. Атанас Буров. Живот за България, с. 101. -С., 1992.

тика, той заявява: Югославското правителство се обявява за невмешателство в българските вътрешни работи и за възприемане на всякакви инициативи, целящи подобряване на двустранните отношения.⁵⁶⁵ Последващите ходове на югославската дипломация са в потвърждение на казаното. В началото на април 1926 г. Вакарелски съобщава от Белград, че при разговор с Нинчич той го информирал за намеренията на своето правителство отношенията между двете страни да се подобрят, като се поставят на взаимно приемлива основа.⁵⁶⁶

Възползвайки се от благоприятната обстановка, Буров предприема конкретни стъпки за подобряване положението на бежанците, пристигнали в България. Първа крачка в тази насока е сондиране на общественото мнение за отпускане на заем за тяхното настаняване. На 8 май 1926 г. с проучвателна мисия в София пристига пратеникът на ОН Рене Шарон, който се заема с изясняване на условията в България около отпускането на бежански заем. Обект на проучване е и отправеното от страна на Югославия възражение. В София идват още представителят на Международното бюро на труда Тиксие и полк. Проктър, от службата по настаняване на бежанците при ОН.⁵⁶⁷ Изразеното пред тях желание за финансова подкрепа на България среща яростна съпротива на управляващите кръгове в Белград, Атина и Букурещ. В средата на май Вакарелски със спешно писмо уведомява МВНРИ, че по инициатива на Югославия трите балкански държави се готвят да подадат колективна нота до ОН, в която да протестираат такъв заем да не се отпусна.⁵⁶⁸ Намиращият се в Женева Буров съобщава на Ляпчев, че югославската делегация в ОН възнамерява

⁵⁶⁵ БТА, Бюлетин № 20, Първи, 14.I.1926, с. 3; Бюлетин № 82, Втори, 17.II.1926, с. 2; Бюлетин, № 149, Първи, 26.III.1926, с. 1.

⁵⁶⁶ ЦДА, ф.176 к, оп. 5, а.е. 396, л. 22.

⁵⁶⁷ В предоставените от българското правителство данни е видно, че за периода 1903-1925 г. в страната пристигат бежанци, чийто брой възлиза на 53 734 домакинства, състоящи от 245 938 живи хора и 50 655 вече умрели. От това число се изваждат онези бежанци, пристигнали в България в периода 1903-1913 г., тъй като се възприема тезата, че те са емигрирали не вследствие от войните, а от въстанията в Македония и Одринско от началото на века. Това показва, че в края на 1926 г. по данни на официалната статистика общият брой на бежанците може да се определи на 51 937 домакинства с 221 191 живи и 44 545 умрели души. По пол и възраст бежанците се разпределят така: мъже - 83 155; жени - 67 716; деца - 70 323. Според местопребиваването им бежанските семейства се разпределят: 30 471 домакинства живеят в градовете и 21 466 домакинства живеят в селата. Към този брой се прибавят бежанците от небългарски произход - 29 640 руски бежанци и 20 000 - 25 000 арменски бежанци. // ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 480, л. 48, 51.

⁵⁶⁸ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 396, л. 112.

да настрои срещу България главния секретар на Съвета на организацията Ерик Дръмонд.⁵⁶⁹ След предприетите дипломатически совазки между София, Париж и Лондон, въпреки проявеното от страна на Югославия и останалите балкански държави недоволство, Буров успява да убеди Финансовия комитет към ОН в необходимостта от удовлетворяване на българското желание. На 10 юни 1926 г. Съветът на ОН приема резолюция за отпускане на искания заем. Шарон остава в София, като се заема с координирането на съвместните действия при по-нататъшното уточняване на условията, при които да стане емитирането на средствата по заема.⁵⁷⁰ Според изработения план за настаняване, който своевременно е съгласуван с представителя на ОН, се предвижда със средствата от заема да бъдат подпомогнати 31 271 бежански семейства. От зоната на българо-югославската граница те са 1029. За нуждите на още 372 семейства се провежда допълнително проучване.⁵⁷¹ Успехът на българската дипломация поражда ново напрежение на Балканите. На страниците на някои балкански вестници се подема поредната бурна антибългарска кампания. Отново се чуват обвинения, че България не спазва поетите международни ангажименти. Близкият до югославското правителството в „Време“ публично изразява позицията, че за осъществяване на югославско-българско сближение София е длъжна да изпълни поставените й условия: „1. Лоялно признаване от страна на България, че настоящото положение на Балканите е най-справедливо по отношение етническото състояние на полуострова; 2. Лоялно изпълнение на всички задължения, произтичащи от мирните договори и подписани от България; 3. Зачитане от страна на България на ненарушимостта и териториалната цялост на съседите й.“ Този ултиматум придобива формата на официален документ и като такъв се оповестява от агенция „Авала“.⁵⁷² Обстановката още

⁵⁶⁹ ЦДА, ф. 176 к, ап. 5, а.е. 3 97, л. 25.

⁵⁷⁰ Решението на Съвета на ОН е на 21.XII.1926 г. отпуснатият на България заем да се емитира едновременно в Лондон и Ню Йорк. По силата на същото решение българският парламент гласува „Закон за настаняване на бежанците“ и нов устав на Българската народна банка. В София се създава Главна дирекция за настаняване на бежанците.

⁵⁷¹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 480, л. 112-121. // Доклад на комисаря на ОН Р. Шарон за извършеното по бежанския заем в периода 19.XI.1926-15.II.1927 г., представен на Съвета на ОН.; Стоянов, Н. Репарации и междусъюзни дългове. Български държавни дългове, с. 145-147. -С., 1933.; Димитров, Г.В. Бежанският заем от 1926 г. // *ИПр.*, кн. 1, с. 43-56. 1984.

⁵⁷² БТА, Бюлетин № 400, Първи, 14.VIII.1926, с. 2.; По отношение на искания от България бежански заем Белград лансира теорията, че с него българското правителство ще подпомага единствено ВМРО. Напрежението се засилва от извършеното по същото време от македонски дейци покушение срещу журналиста Хаджи Попович. По този повод Нинчич заявява, че двустранните отношения отново се озовават в криза.

повече се усложнява, когато в началото на август 1926 г. се разпространява слухът, че Югославия призовава за военна намеса в България, която не „се справяла със своите задължения по охрана на границата“. На 3 август 1926 г. агенция „Ройтер“ потвърждава истинността на това съобщение. Париж и Лондон приканват Белград към въздържане от подбуждането на конфликт. В югославската столица обаче са категорични - „София трябва да понесе отговорност за делата си.“ За смекчаване на обстановката чрез БТА на 5 август българското правителство разпространява съобщение, в което се заявява, че България приема югославската критика и ще направи всичко възможно за уталожване на напрежението по съвместната с Югославия граница.⁵⁷³ Но Белград не се задоволява. На 11 август 1926 г. срещу България се подава колективна нота от името на правителствата на Югославия, Гърция и Румъния. Към българското правителство се отправя остро предупреждение за вземане на енергични мерки за охрана на границите си и мерки за пълно ограничаване дейността на революционните комитети в страната. Инициаторът на нотата, югославският външен министър Нинчич, предлага да се свика международна анкета, която да докаже „виновността на България“. Поставен пред опасността от изпадане на страната в нова външнополитическа изолация, Буков предприема спешни мерки. До българските легации се изпраща инструкция, в която се нарежда да изяснят пред западните правителства българската позиция по спорния между България и съседите ѝ въпрос. А тя е: предприемане на неотложни мерки за подобряване на взаимоотношенията на приемлива за всички заинтересовани страни базисна основа; отнасяне на спорните въпроси за мнение до Съвета на ОН.⁵⁷⁴ Тези действия се оказват навременни. В Европа вестта за колективната нота на трите балкански държави е широко огласена. Правителствата на всички държави изпращат свои емисари в региона, за да се информират по-подробно за обстановката. След известни колебания, Франция и Великобритания отправят призив за постигане на мирно решаване на балканските проблеми. По същество това е неофициална подкрепа на българската позиция.⁵⁷⁵ За неуспеха на колективната нота говори и съобщението на в. „Политика“: „Избрали сме зле момента на постъпката си, ние трябва да понесем последствията.“ Въпреки това вестникът подчертава: „Ние знаем сега кой е пътя, който не трябва да се взема“.⁵⁷⁶

⁵⁷³ НАБАН, сб. IV, оп. 1, а.е. 128, л. 148-150.

⁵⁷⁴ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 467, л. 1-4.

⁵⁷⁵ Косев, Д. Цит. съч., с. 47-49.

⁵⁷⁶ НАБАН, сб. IV, оп. 1, а.е. 128, л. 153.

* * *

Обясним е стремежът на българската външна политика за нормализиране на отношенията с Югославия. Това се предопределя от наложителното мнение в София, че пътят към извоюване на достойно място за България сред балканските и останалите европейски държави минава най-напред през Белград. Впечатлява готовността, с която в югославската столица откликват на тази българска инициатива. Обяснението за това се намира в новото раздвижване на обстановката на Балканите. В Югославия с тревога се следи развитието на започналите преговори между Италия и Албания. Смут внася съобщението за постигнатото от двете държави споразумение, което прераства в подписването на италиано-албански договор. Става ясно, че на практика Албания попада под италиански протекторат.⁵⁷⁷ Това принуждава югославското правителство да подсигури своя гръб, като смири позицията си спрямо България. Същевременно в Белград осъзнават, че положението в пограничните с България райони става все по-тревожно. Активизирането на антиюгославските прояви сред българите от Западните покрайнини дава повод на югославските полицейски власти да направят своя практика провеждането на масови хайки в „търсене на бунтовници“, което се превръща в ежедневно за местните хора явление. В. „Политика“ публикува съобщения, че в Цариброд активна дейност развива нелегална организация. В броя си от 11 август 1926 г. същият вестник с нескрита тревога отбелязва, че тя все повече се разширява и разпростира. За неин председател се посочва лицето Славчо Лазаров от Скопие, а централата ѝ се намирала на българска територия. Същевременно се посочва, че периметърът на нейното действие се ограничава в Царибродския срез, който се разширявал в посока към Пиротско. Причините за ескалиращото напрежение Белград продължава да търси единствено в българската страна. Пред София се настоява да се вземат най-енергични мерки срещу всички бежански организации в България, включително и тези, които се занимават с легална културно-просветна дейност.⁵⁷⁸ Повдигнатите обвинения, че българската страна не спира да съдейства и подпомага преминаването на „комита-

⁵⁷⁷ През лятото на 1926 г. югославско-албанските отношения изпадат в кризисен етап. След като през юни Белград прекъсва дипломатическите връзки с Тирана, защитата на албанците в югославската държава се поема от Италия. Като повод за възникналия конфликт се използва арестуването на един чиновник от югославската легация в албанската столица. На 15 юни албанският пълномощен министър в Белград Цена Бег напуска югославската столица. След съвместен натиск на Италия, Франция, Великобритания и Германия, през август дипломатическите връзки се възстановяват.

⁵⁷⁸ БТА, Бюлетин № 20, Първи, 14.I.1926; *Политика*, бр. 6571, 11.VIII.1926.

джийски чети" в Югославия е продължение на цялостната водена и до момента антибългарска политика. В същото време българският отговор, че за създаденото между двете държави напрежение вина носят югославските власти, се определя за несъстоятелен. В Цариброд и района се засилват полицейските мерки. За ръководител на местния клон на нелегалната организация тук е посочен търговецът Ал. Връдловски. Обиските по домовете стават обичайно явление за местното население. 1926 г. се превръща в година на множество арести и насилия над българите в анексираните от Югославия Западни покрайнини. На организираните в Пирот процес на съд са изправени 15 българи, обвинени от местните полицейски власти в членуване и подпомагане на „нелегалната българска организация „Въртоп“".⁵⁷⁹ Независимо от обстоятелството, че конкретни доказателства за обвинение не са намерени, на многогодишен затвор са осъдени петима от обвинените. Мотивът на „справедливия съд" е - „само за назидание".⁵⁸⁰ Междувременно от Белград не пропускат да хвърлят вината за множеството погранични инциденти върху България, която е обвинена, че ги инспирира. Пред българското правителство се отправя настояването да се забрани легалната организация на бежанците от Западните покрайнини.

Въпреки напрежението по границата и липсата на желание от страна на Белград за водене на равностоен диалог, София за пореден път призовава югославската страна към нормализиране на двустранните отношения.⁵⁸¹ През 1927 г. югославският пълномощен министър в София Ракич е заменен от Л. Нешич.⁵⁸² Изборът не е случаен. Новият югославски посланик е известен с възгледите си за осъществяване на по-тясно сближение между двете държави. От значение е и фактът, че той е личен приятел с част от българския политически елит - премиера А. Ляпчев, председателя на XXI ОНС проф. Ал. Цанков, депутатът Гр. Василев, проф. Д. Мишайков и др. Още преди да връчи акредитивните си писма на цар Борис III, Нешич осъществява пряк контакт с Ляпчев. Разговорът има неофициален характер. На него

⁵⁷⁹ **Николов, Б.** Димитровградска хроника..., с. 41.

⁵⁸⁰ *Западно ехо*, бр. 134, 17.XII.1926.; *Български запад*, бр. 5, 25.IV.1942.

⁵⁸¹ Благоприятен случай за нормализиране на двустранните отношения с Белград в София намираат в извършените в края на 1926 г. правителствени промени. Начело на югославската дипломатия застава Нинко Перич. Известните с непримиримата си антибългарската политика личности като Пашич и Нинчич се оттеглят от политическата сцена. (През X.1926 г. Момчило Нинчич подава оставка и напуска кабинета Узунович, а на 10.XII.1926 г. Никола Пашич умира).

⁵⁸² Преди да поеме дипломатическия пост в София Любе Нешич е бил заместник-външен министър и пълномощен министър на Югославия в Прага.

присъстват единствено министърът на финансите Вл. Моллов и секретарят на премиера - М. Янчулев. Двамата политици разменят мисли около двустранните отношения. Единодушно се възприема мнението, че конфликт между двете държави няма и не трябва да има. Ляпчев споделя виждането си, че осъщественото в края на 1920 г. анексиране на Цариград и Босилеград от Югославия е грешка, която е причина да се подклажда разделението между двата народа. Отговаряйки, Нешич дава да се разбере, че в известна степен споделя тези мисли и ако отношенията се подобрят, то може да се говори за признаване на малцинствените права на българите в този край. Въпреки че разговорът има конфиденциален характер и е размяна само на лични становища, той бележи началото на нов момент в двустранните отношения. За първи път югославски дипломат споделя, че проблемът с българското малцинство в Югославия съществува и трябва да се разреши.⁵⁸³ Но конкретни действия в тази насока не се предприемат. Ето защо за Ляпчев въпросът за Западните покрайнини си остава открит. Виждането си той споделя със своя секретар. А то е: въпреки всички декларации Югославия продължава да следва политиката, предначертана от Пашич. Завземането на западните български територии е извършено по чисто тактически съображения. Тези земи могат да се превърнат в разменна монета в двустранните отношения. Когато в Белград намерят удобен момент, тогава те ще се върнат на България и по този начин ще се покаже, че са изчистени всички териториални спорове между двете държави. Говорейки за българския национален въпрос, българският премиер изказва мнение, че той рано или късно ще се разреши. За разлика от своите предшественици обаче, той е на мнение, че македонският въпрос стои и трябва да продължава да стои отворен, защото само така ще може да се поддържа напрежението. За него това е единственият начин разрешаването на българските национални тежнения да се ускори. Това обяснява отношението на Ляпчев към съществуващите в страната легални организации на българите от различните поробени краища. Българското правителство не изпълнява „съветите“ на Белград за тяхното ликвидиране. Затова именно в тези години ВК на бежанците от Западните покрайнини успява да се доизгради в структурно отношение. От своя страна българската държава продължава с активното му финансиране. По отношение на политиката спрямо Югославия между Буров и Ляпчев съществуват известни недоразумения. Както твърди секретарят на премиера - М. Янчулев, всеки един от двамата изгражда своя собствена концепция по въпроса. За разлика от министър-председателя Буров е на

⁵⁸³ Официалното становище на Белград е, че на територията на Югославия не живее българско малцинство. В направените преброявания никъде не се споменава, че в държавата има наличие на българи.

мнение, че за преодоляване на перипетиите в двустранните отношения е необходимо да се ограничи дейността най-вече на легалните и революционните македонски организации, на което Ляпчев се противопоставя. Според него, техните действия са последица от продължаващото задълбочаване на основния въпрос, появил се в резултат от заграбването на Македония и Западните покрайнини от Югославия. Към това се прибавя и засилената политика на денационализация, провеждана от югославските власти спрямо българското население в тези области.⁵⁸⁴ Своето виждане за „разбирателство на Балканите“ Буров защитава в произнесената на 8 юли 1927 г. реч пред Народното събрание. За него приоритетни са ходовете по защитата на българските малцинства в останалите балкански държави. Само така би се премахнало тлеещото напрежение на полуострова.⁵⁸⁵

Въпреки демонстрирането на приятелски отношения между Белград и София, през есента на 1927 г. избухва ново напрежение в двустранните отношения. Повод за това е убийството на югославския генерал Ковачевич от дейци на ВМРО. Ответната мярка е убийството на бащата и брата на Иван Михайлов. Двустранните отношения се обтягат още повече, когато по заповед от Белград границата се затваря. Преминаването на български поданици в югославска територия става невъзможно.⁵⁸⁶ В югославската столица отекват призови за нови репресивни мерки срещу България. Българското правителство, в лицето на вътрешния министър ген. Вълков се обвинява в открито подпомагане на ВМРО. В Скупщината министър Маринкович призовава София да вземе крути мерки за „озаптяване на комитаджиите“. Едва след ликвидирането на македонската организация, заявява той, Белград би погледнал на изток и би работил за подобряване на двустранните отношения.⁵⁸⁷ Изявлението прозвучава в известен дисонанс с наново прокламираната от югославското правителство идея - „Балканите за балканците“. Стара по своята същност, тя се поставя в основата на югославската външна политика. Отново се възвръща и идеята за „балканско Локарно“.⁵⁸⁸ В белградската преса тези виждания

⁵⁸⁴ НАБАН, сб. IV, оп. 1, а.е. 194, л. 651-654.

⁵⁸⁵ Стенографски дневници на XXII ОНС, I IS, 14 з., 8.VII.1927, с. 252-266.

⁵⁸⁶ Палешутски, К. Македонският въпрос..., с. 207.

⁵⁸⁷ БТА, Бюлетин № 588, Първи, 24.XI.1927.

⁵⁸⁸ Промяната в отношението на Белград отчасти се дължи и на осъществената в началото на 1928 г. правителствена смяна. На 28.II.1928 г. се сформира нов кабинет начело с дотогавашния министър-председател Вукичевич. Външен министър е В. Маринкович. Правителството е коалиционно и е изградено от: 10 радикали, 5 демократи, 1 словенец, 1 хърватин и 1 независим. В този си вид кабинетът просъществува няколко месеца. На 28 юли с.г. се съставя нов, начело с лидера на словенските клерикали Антон Корошец.

се тълкуват нееднозначно. От една страна се прокрадва предположението, че този е начинът Югославия да наложи хегемонията си над всички съседни народи. Което би бил поредният опит за отстраняване на влиянието на великите сили върху делата на балканските държави. А поводи за такова желание има. Нееднократно досега именно намесата на великите сили са възпрепятствали югославските призови за сформирание на общ балкански фронт срещу България.⁵⁸⁹ Кризата в българо-югославските отношения поражда проблеми в кабинета на българското правителство и сред политическия елит. На отправените срещу Буров обвинения в „мудност“ и „нецелесъобразност в действията, противостоящи на югославските искания“ българският външен министър отговаря, че е противник на „авантюризма в българската външна политика“. В реч пред Народното събрание той дава ясен отговор на отправените срещу него нападки в „пасивна“ и „неумело“ провеждана външна политика. За Буров България е изправена пред изключително съдбоносни решения, които трябва да се вземат в „интерес на родната политика“. Това обаче не означава отказване от справедливо решаване на българския национален въпрос. Напротив, Буров разглежда въпроса в контекста на развитието на международните отношения - „Държавните граници не се определят само от чувството за справедливост, те са въпрос и на сила“. Твърдото убеждение на българския външен министър е, че „политиката се гради и с търпение“.⁵⁹⁰ В своите действия Буров е привърженик на идеята за сближение между България и Югославия „на всяка цена“. Тук той не се отказва и от плановите за федерация между двете държави. Това виждане дълго време занимава мислите на българския външен министър. Но макар и привърженик на тази идея, постепенно в него се загнездва съмнението, че тя „няма да се задържи в политическата практика“.⁵⁹¹ И все пак до българските дипломати зад граница са изпратени строги инструкции с действията си да демонстрират желанието на България за сближение с Югославия и със съседните балкански страни. В изпълнение на това указание в началото на 1928 г. българският пълномощен министър в Белград Вакарелски отправя призив за подобряване на отношенията между двете съседни държави. В дадените от него изявления той поставя въпроса за отваряне на българо-югославската граница, затворена наново едност-

⁵⁸⁹ БТА, Бюлетин № 13, Първи, 10.I.1928, с. 2.; Бюлетин № 24, Първи, 16.I.1928, с. 3.

⁵⁹⁰ Стенографски дневници на XXII ОНС, II ИС, 6 з., 25.X.1927, с. 63-70.

⁵⁹¹ Такива мисли Буров споделя пред швейцарския журналист Уилям Мартен, в разговор състоял се в Женева на 15.IX.1927 г. // Митев, Д. Исторически свидетелства за междувоенна България във фонда на Уилям Мартен. Архив на Обществото на народите, Женева. // ИДА, кн. 64, с. 46-49. -С., 1992. Документ № 1.

ранно от страна на Белград и за облекчаване на визовия режим за преминаващите български граждани през нея. В отговор на това, с постановление на югославския вътрешен министър от 20 април 1928 г., преминаването на границата се разрешава за всички български поданици, които притежават имот от двете страни на пограничната линия. Тази мярка се предприема по цялата българо-югославска граница, включително в Царибродско и Босилеградско, с изключение на сектора на Македония.⁵⁹² Въпреки това на много места югославските погранични служби продължават да създават затруднения пред българските двувластници, а в отделни участъци границата си остава затворена.

3. Пиротски спогодби

В края на 1928 г. Югославия изпада в дълбока политическа и финансова криза. На 1 декември в Загреб стават кървави стълкновения при уличните демонстрации на хърватите против тържествата по случай десетгодишнината от създаването на югославското кралство. Сътресенията достигат своя връх в началото на 1929 г. На 2 януари министър-председателят Корошец подава оставката на ръководения от него кабинет. Приемайки я, крал Александър използва случая, за да установи еднолична власт. Конституцията на практика е суспендирана. На 6 януари той назначава новото югославско правителство, начело с близкия до двореца ген. Пера Живкович.⁵⁹³ В своята прокламация към народа по повод този акт, кралят изказва убеждението си, че развитието на политическия живот в последните месеци го принуждава да суспендира конституцията и да разпусне избраната на 11 ноември 1927 г. Скупщина.⁵⁹⁴ За осъществяване на промяната от 6 януари, освен политически, съществуват и много причини от финансов характер. След като страстите се поутихождат и настъпва една по-трезва оценка на събитията, започват да се чуват мнения, че главната причина подтикнала крал Александър към активни действия, произтича изцяло от финансов и стопански характер. Такова е заключението и на българското външно министерство. Първите сведения за събитията в Белград се получават от българския пълномощен министър във Виена - Т. Недков. Според неговия анализ, непрекъснатите правителствени кризи в Югославия водят до неправомерно изразходване на големи финансови средства и до увеличение на чиновни-

⁵⁹² БТА, Бюлетин № 199, Втори, 22.IV.1928, с. 2.

⁵⁹³ До този момент ген. Живкович е началник на кралската гвардия.

⁵⁹⁴ История Югославии. Т. II, с. 107 и сл. -М., 1963.; Miceva, Z. Die diktatur vom 6. januar 1929 in Jugoslawien und IHR Widerhall in Bulgarien. // *Etudes historiques*. V, p. 491-518. 1970.

ческите кадри. Оттук и разрастването на корупцията сред държавническия и обществен апарат в неимоверно големи размери. Югославия все повече се озовава на ръба на фалита. Стопанството на страната също не работи ефективно - цели отрасли се оказват изолирани от общото икономическо развитие. Стига се дотам, че индустриално развитите Хърватско и Словения се озовават в пълен икономически застой. Към това се прибавя и дълго отказваният финансов заем от страна на Париж и Лондон.⁵⁹⁵ Критичното положение в Югославия предизвиква съответна реакция в европейските държави. Въпреки първоначално проявената колебливост, Франция и Великобритания приветстват акта на крал Александър. От своя страна Италия се опитва да се възползва от новата обстановка, като разшири периметъра на своята политика в Средна и Източна Европа. Въпреки че официалните изявления от Рим са свързани с уверението, че извършените промени няма да навредят на двустранните отношения, то италиански емисари контактуват с недоволни от режима на крал Александър хървати. Прокрадат се слухове за отцепване на хърватите от Югославия и обособяването им в самостоятелна република. От Виена Т. Недков предава, че между лидерите на хърватите Трумбич и Павелич са проведени срещи с представители на ВМРО.⁵⁹⁶ Определен интерес предизвиква реакцията на чехословашкото правителство. Разглеждайки международната ситуация външният министър Бенеш споделя пред българския пълномощен министър в Прага - д-р Б. Вазов, че случилото се в Белград може да доведе до някои положителни промени в отношенията между Югославия и България, и България и страните от Малката Антанта като цяло. Развоя на събитията той вижда по следния начин: 1. България да сложи край на всякакви организации, които внасят напрежение в отношенията ѝ с Югославия; 2. България да се откаже да гледа в посока към Италия; 3. Между България и Югославия да се сключи едно своеобразно „балканско Локарно“.⁵⁹⁷

Събитията от 6 януари 1929 г. предизвикват широк отзвук в България. След получаването на първите сведения от Белград, в българската преса се появяват съобщения, третиращи проблемите в съседната балканска държава. В. „Демократически сговор“ отбелязва, че извършеният в Югославия акт е единственото средство за запазване целостта на много-

⁵⁹⁵ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 1075, л.6-10. - Доклад № 8 от 14.I.1929 г. на пълномощния министър във Виена Т. Недков до Ат. Буров.

⁵⁹⁶ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 1075, л. 11-13, 15-17.

⁵⁹⁷ Пак там, а.е. 1220, л. 1-7. - Доклад № 1 от 10.I.1929 г. на българския пълномощен министър в Прага д-р Б. Вазов до Ат. Буров.

националната държава.⁵⁹⁸ Българската дипломация предприема трескави действия, за да използва създаденото в Югославия положение. От София отправят призив за подобряване на двустранните отношения, които да се поставят „на съвършено нова основа“. Югославското правителство, не без прякото внушение на Франция и Великобритания, също изразява съгласие за изглаждане на съществуващите между двете страни спорове.

* * *

Осъщественият през януари 1929 г. промени в Белград дават надежда, че на затрудненията в българо-югославските отношения ще се сложи край. Това убеждение се засилва още повече след изявлението на ген. Живкович, че Югославия желае нормализиране и изграждане на нови връзки с всички балкански народи. Възползвайки се от благоприятната обстановка, София излиза с предложение за провеждане на двустранни преговори. Приоритет се дава на проблемите, които не търпят отлагане. Най-належащ се оказва свързаният с двувластните имоти въпрос.⁵⁹⁹ Дувластническият проблем е само една брънка от общата верига на българо-югославските противоречия след Първата световна война. По същество стар, той се разгаря с нова сила в следвоенната политическа обстановка. До този момент водещо начало в преговорите между двете страни по въпроса е налаганото от Югославия желание за запазване на съществуващото положение. От своя страна, години наред българските правителства по една или друга причина не успяват да водят някаква по-съществена политика за неговото уреждане.

Първи, по-съществен опит за разрешаването на двувластния проблем се прави с подписването на Нишката спогодба от 23 март 1923 г. Въпреки тези усилия политиката на България се разминава генерално с тази на Югославия. Докато българската страна настоява за изнамиране на нови форми, насочващи двустранните отношения към разбирателство, то в Белград се придържат към стремежа за строго наказание и изолиране на България. На състоялата се през есента на 1923 г. втора двустранна среща двувластническият проблем отново се засяга. В подписания на 23 ноември заключителен протокол се приема Белград да се съгласи да

⁵⁹⁸ *Демократически сговор*, бр. 1562, 9.I.1929.

⁵⁹⁹ Според проучвания, извършени от бюро на парламентарната група на Българската социалдемократическа партия през 1929 г., под двувластен режим се намират имотите на около 30 000 души гранично население с над 10 000 хектара земя. // Митев, Д. Великобритания и българо-югославските споразумения от 1929-1930 г. // Изсл. БИ. Т. IX, с. 27. -С., 1987.

вдигне секвестъра от имотите на българските поданици, които се намират на територията на Югославия и тези имоти се върнат на собствениците им. От своя страна България поема задължението да изплати на югославските поданици, чиито имоти са в българска територия, въз основа на закона за трудово-поземлената собственост 50 % от пазарната им цена към момента на изплащането. Въпреки това решение, в годините след 1923 г. Белград нееднократно и задълго оставя българо-югославската граница затворена. Херметически затворени остават и двувластните имоти. Лишени от възможност за обработка, те запустяват. Продължават и спънките от страна на югославската легация в София, където съзнателно се бави издаването на визи за българските двувластници. Дувластническият проблем непрекъснато предизвиква напрежение в пограничните райони. За неговото ескалиране югославската преса неведнъж обвинява единствено българската страна. София се набеждава не само в подбуда на четническото движение, но и в провокиране на размирици сред българските двувластници. В отговор чрез БТА и пресата българските власти излизат с официални съобщения, че българското правителство предприема всевъзможни мерки за нормализиране на положението по съвместната с Югославия граница. Но ответни действия са нужни и от съседната страна.⁶⁰⁰ В началото на февруари 1929 г. се полагат основите на нови опити за възстановяване на двустранните разговори, свързани с двувластническия въпрос и с произтичащите от него многобройни проблеми. Първата крачка е от югославска страна. На 5 февруари 1929 г. пълномощният министър на Югославия в София Л. Нешич връчва на българския външен министър Ат. Буров официална нота, под № 168. С нея се съобщава, че до югославските погранични служби са изпратени инструкции за премахване на всички формалности по границата, свързани с преминаването на двувластници и в двете посоки. Отправя се предложение да се сформира нова съвместна комисия, която да уреди всички въпроси, свързани с двувластните имоти. Два дни по-късно достъпът до цялата 300-километрова обща граница става свободен. Приемайки нотата, българското правителство дава съгласие за свикване на двустранна среща. Решава се тя да се проведе в гр. Пирот. От своя страна София оповестява, че не предвижда да поставя никакви предварителни условия. Изразява се желание, че ще се уточнят мерките за добър ред по границата за улесняване на преминаването и в двете посоки, което ще бъде само от полза за двете държави.⁶⁰¹ След като информацията за предстоящата конференция става достояние на обществеността, до МВНРИ се изпращат мно-

⁶⁰⁰ ЦДА, ф. 176, оп. 21, а.е. 2318, л. 214-220; оп. 5, а.е. 886, л. 1-3.; а.е. 859, л. 2-6.

⁶⁰¹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 859, л. 9.

жество предложения, предимно от български двувластници. Напомнят се причините, довели до двувластието, както и неговите исторически корени. Най-много прошения пристигат от българите - бежанци от Западните покрайнини. Министър Буров се информира за тяхното нерадостно положение, както и за пречките, създавани им от югославските погранични служби. За да не звучат голословно техните твърдения, прилагат се списъци, в които се посочват многобройните случаи на оказано насилие над българското погранично население.⁶⁰² Вземайки под внимание тези предложения тръгвайки, за Пирот българската делегация се упълномощава да отстоява:

1. Снабдените с редовни документи български двувластници да имат правото да пребивават на югославска територия, докато трае селскостопанския сезон. Издадените документи да не бъдат изземвани от страна на югославските власти, а взетите да се възстановят. При всяко преминаване на границата от двувластници да не е необходимо те да се разписват в книгата на местния „пандурин“, защото лицата са добре познати на граничните органи. Да се опрости подновяването на „пролазниците“, защото така излишно се харчат годишно 200-300 лв. Всяка пролазница да се счита автоматично за подновена, освен ако не е иззета чрез съд или закон;

2. Да се установят нови митнически подучастъци, за да могат бежанците, които са двувластници, да преминават спокойно в Югославия, където да се разпореждат с имотите си. Да им се дава само бележка от пограничния офицер, за петнадесет километра навътре в чуждата територия, както се е практикувало допреди Първата световна война;

3. На онези югославски поданици, които идват на работа в България, да се разреши да минават открито на постове с или без паспорти и на есен отново да се връщат през същите постове. До този момент са регистрирани много случаи на малтретирани и убити от югославските погранични власти двувластници, само защото са искали да преминат границата, за да обработват имотите си;

4. Да се поставят искания в полза на българското население в окупираните области, което да се признае от Югославия за малцинство. Да не се изменят българските имена с „-ич“, да се отворят българските училища и църкви, да не се ограничават самоопределилите се за българи в каквото и да било отношение.

⁶⁰² Пак там, л. 12-14. - Писмо до министър Буров, от името на Босилеградското културно-просветно дружество „Бежанец“ по повод предстоящата конференция в Пирот, 16.II.1929.

Българската делегация е в състав: полк. Цв. Попов, ръководител на военно-историческата комисия в Министерството на войната - председател и членове - Д. Караджов, началник на архивите в МВнРИ, и Н. Манолов, началник на отделение в Дирекцията на полицията. В помощ се придава и секретарят в българската легация в Белград - Л. Кузупов. Югославската страна се представя от: Р. Винтрович - директор на административния отдел на Министерството на външните работи, М. Йованович - велик жупан на Нишката област, Б. Илич - бригаден генерал, и Н. Шуица - секретар в Министерството на външните работи.⁶⁰³ Международният отзвук от започващата в Пирот конференция е значителен. Английското външно министерство приема известието за настъпилото подобряване на българо-югославските отношения със задоволство, макар и с умерена доза оптимизъм.⁶⁰⁴ Подобно е отношението и във френската столица, където възприемат началото на Пиротската конференция като нещо ново и значително.⁶⁰⁵ Така в обстановка на открит оптимизъм и неприкрит песимизъм двустранната среща в Пирот започва.

Като първа точка от дневния ред и най-важен въпрос на конференцията се поставя проблемът за дефинитивно решаване на двувластието. Откриването на конференцията се обявява като съществен момент в новите двустранни отношения, а въпросите, които предстоят да се обсъдят „са пробен камък за развитието на приятелските отношения между двете страни“.⁶⁰⁶ Но още в началото на заседанията се открояват различните гледища на двете делегации. Становището на югославската страна е, че единствената радикална мярка за премахване на инцидентите по границата е пълното ликвидиране на двувластническия режим, т.е. Югославия да откупи находящите се в нейната територия имоти и обратно.⁶⁰⁷ Българската позиция е на противоположния полюс. Въпросът за ликвидирането на двувластните имоти се разглежда като прекалено сложен процес, който все още не е навременен. Тук българските представители се придържат стриктно към инструкциите, дадени им от министър Буров. А те са: „Българската делегация по изложените в самия доклад съображения и главно поради новата и тежка заселническа проблема, която югославското предложение би предизвикало, не може по никой начин да

⁶⁰³ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 859, л. 12-18.

⁶⁰⁴ Митев, Д. Великобритания и..., с. 27.

⁶⁰⁵ БТА, Бюлетин № 88, Първи, 26.II.1929.

⁶⁰⁶ Мичева, З. Българо-югославски споразумения (1929-1930 г.)..., с. 168.

⁶⁰⁷ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 859, л. 27-35. - Резолюцията на Буров е поставена върху Доклад № 2 от 26.II.1929 г., изпратен от българската делегация в Пирот до МВнРИ.

приеме предложението на югославската делегация". На първото официално заседание югославската делегация излиза с предложение за дневен ред на конференцията: 1. Окончателно решаване на двувластническия въпрос; 2. Уреждане на преминаването на българо-югославската граница; 3. Образуване на смесена комисия за отстраняване на инцидентите по границата. В този си вид той е приет от двете делегации. При започване на преговорите югославският делегат ген. Илич изразява становището на своето правителство, че двувластието трябва да се премахне, за да може в бъдеще да се избегнат всякакви нови спорове и стълкновения. Чрез това ще се даде възможност да се разрешат и други въпроси, много по-значими за двата народа. Ето защо българското предложение да се създаде правилник, който да урегулира отношението към двувластниците не се приема за рационално.⁶⁰⁸ В подкрепа на своето искане за изработване на правилник българската делегация изтъква, че въпросът за евентуално ликвидиране на двувластието е изключително тежко и отговорно дело. Още повече, че това е юридически и междуправителствен въпрос, към който е необходимо да се подходи внимателно. Ликвидирането на двувластните имоти няма да разреши тежкото икономическо положение на населението в пограничните райони. От друга страна се добавя, че окончателното решаване на проблема, така както настоява югославската делегация, е единствено от компетенцията на двете правителства, а не на една конференция, занимаваща се с чисто технически въпроси, каквато е Пиротската. В подкрепа на тези доводи българският делегат Н. Манолов изнася данни, от които е видно, че броят на двувластниците е прекалено голям, за да се говори за ликвидиране на двувластието като цяло - само в района южно от Трън има 775 български и 261 югославски семейства с двувластни имоти. Тук българските двувластници притежават на югославска територия 4 409 дка ниви, 4 362 дка ливади, 17 900 дка гори, 4 900 дка пасбища. За сравнение югославските двувластници от този регион притежават в България 2 786 дка гори и приблизително 100 дка пасбища. Макар и не твърде точни, цифрите говорят сами по себе си, че за българската страна проблемът е изключително сложен и важен. Тук трябва да се има предвид, че когато се говори за югославски двувластници трябва да се разбира, че с това име са назовани и българи, които в момента са югославски поданици. На следващите заседания българската делегация изнася нови данни. Успоредно с това се настоява югославските власти да пристъпят към опростяване на процедурата при

⁶⁰⁸ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 1218, л. 3-5 - Протокол № 1 от 25.II.1929 г. на Пиротската конференция.; л. 77-78. - Дневник на българската делегация на Пиротската конференция; л. 6-18 - Протокол № 2 от 26.II.1929 г.

издаването на пропускателните документи - пролазници. Това от своя страна би довело до установяване на удобни пропускателни пунктове, което ще допринесе за бъдещо по-добро обработване на имотите.

По време на разговорите някои от първоначалните виждания на българската делегация претърпяват промени. Това от своя страна говори, че българската страна приема да се извършат някои „полумерки“. Тази промяна се възприема, след като на 27 и 28 февруари и двете делегации осъществяват консултации със своите правителства. Завръщайки се от София, Д. Караджов съобщава становището на министър Буров, поставено като резолюция върху предоставения му от българската делегация пореден рапорт. То гласи: „Признавайки ползата от една постепенна ликвидация на имотите на двувластниците, трябва да се избегне една прибързана мярка и да се приложи тази ликвидация единствено в размера на една практична и възможна замяна“.⁶⁰⁹ Официалната българска позиция по въпроса е отразена на страниците на в. „Демократически сговор“. В броя от 2 март 1929 г. е отпечатана статията „Конференцията в Пирот. Дувластните имоти“. Съобщавайки за евентуалното решение да се прибегне до ликвидация на двувластничеството, се казва: „Размяната на имотите може да бъде възприета само при удобни случаи и при две условия: когато тя е изпълнима при пълна равноценност на сменяваните имоти и когато заинтересованите стопани от двете страни са дали съгласието си.“ Придържайки се към тези инструкции, на третото редовно заседание на комисията българската делегация излиза с декларация, в която се отбелязва, че българската страна не може да се съгласи с ликвидирането на двувластните имоти, но двете делегации заедно могат да препоръчат на своите правителства да се проучи възможността за бъдещ обмен на двувластните имоти. Този обмен би могъл да се извърши на базата на една еквивалентна компенсация по характера, размера, качеството и мястото на имотите. Като първа мярка за това българската делегация вижда оказването на помощ от страна на съответните правителства на всички двувластници за улесняване обработката на имотите им. Югославската делегация предлага своя редакция на общата декларация. В нея се предлага спрямо двувластническия въпрос да не се вземат такива „половинчати“ мерки, а той да се премахне окончателно и се снесе от дневния ред. Личното виждане на Винтрович, който чете югославската декларация, е че трябва да се извърши замяна на двувластните имоти и да се даде съответно дял от държавните имоти, които двете държави

⁶⁰⁹ ЦДА, ф.176 к, оп. 5, а.е. 1217, л. 10; а.е. 1218, л. 19-20. - Протокол № 3 от 26.II.1929 г., л. 79.

имат в големи размери по протежение на границата.⁶¹⁰ Своего становище югославската делегация мотивира и с обстоятелството, че според нея въпросът е вече предварително обсъждан и разрешен по принцип от двете правителства. Има се предвид Нишката спогодба от 1923 г., върху чиито текстове Винтрович се позовава неведнъж.⁶¹¹ Между двете делегации се разгаря спор. Българските делегати Манолов и Караджов заявяват, че в случая става въпрос не само за съдбата на посочените 775 семейства южно от Трън, а за близо 3000 семейства с 30 000 човека. Ако се възприеме югославското предложение, то затруднения ще възникнат и от факта, че имотите край границата не са само частни, а и общински, кооперативни и държавни. Изтъква се обстоятелството, че двувластието съществува вече повече от 30 години и досега то не е представлявало чак такъв съществен проблем, за да се прибегне до неговата пълна ликвидация. На следващото - четвърто заседание, са изнесени нови данни за броя на българските двувластници, събрани от митническите власти непосредствено преди започването на конференцията, което показва, че са точни. Според тях в Царибродска околия има 327 български и 443 югославски двувластници. В Босилеградския край - 148 български и 143 югославски двувластници. На линията от Връшка чука до Брегово - 417 български двувластници с 575 хектара земя и 384 югославски двувластници с 1000 хектара земя. В Кривопаланска околия - 22 български и 4 югославски двувластници. В Струмишко - 11 български и 250 югославски двувластници. Крайното становище е, че общият брой на двувластниците по цялата българо-югославска граница е приблизително 3185. От тях български двувластници са 1700, а югославските 1485. За българската територия това засяга около 3000 семейства с близо 30 000 члена.⁶¹² И двете страни предлагат собствени проекти за резолюция на конференцията. Обмяна на мнения се извършва и по време на неофициални срещи, където се търси компромисен вариант за постигане на съгласие. Възприема се, че ликвидацията на двувластните имоти рано или късно ще се осъществи. Спорът, който възниква, се заформя около това с какви темпове - пълна или частична, да бъде ликвидацията.⁶¹³ В отстояване на своите виждания

⁶¹⁰ ЦДА, ф.176 к, оп. 5, а.е. 1217, л.51; а.е. 1218, л. 21-22. - Протокол № 4 от 1.III.1929 г.

⁶¹¹ По време на преговорите в Ниш през март 1923 г., въпросът за двувластието се засяга, но само в контекста на общия пограничен проблем. Никъде обаче не се приема той да се ликвидира. // Куманов, М. Нишката спогодба..., с. 34-42.; Георгиев, В. Протоколи на..., с. 261-312.

⁶¹² Данните не са съвсем пълни, тъй като липсва точна информация за броя на двувластното население в Царевоселско и Врачанския регион.

⁶¹³ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 1218, л. 24-36; л. 37-38. - Протокол № 5 от 2.III.1929 г.; л. 43-44. - Протокол № 6 от следобедното заседание на 2.III.1929 г.; л. 83-84.

югославската страна се улеснява от проявената от страна на българската делегация непоследователност. Полк. Попов неочаквано предлага специална комисия да проучи и предложи най-целесъобразен начин за разрешаване на двувластническия проблем. На двете правителства се препоръчва да проучат възможностите за една постепенна ликвидация на двувластните имоти чрез „тяхната обмяна“. В тази връзка югославската делегация предлага да се използва терминът „или чрез откуп“. Това става повод за нов оживен спор, поради което до окончателно уточняване на начина за ликвидация не се стига. С единодушие единствено се възприема дефиницията на понятието „двувластник“: „За двувластник се счита онова лице, което двете държави признават за такъв“. Промяната в българското становище е предизвикана от новопостъпилата информация за броя на българските двувластници и настроението между тях. На 4 март секретарят на делегацията Манолов връчва обобщените резултати от проведената сред населението в Калотина и региона анкета. Неговото заключение е, че в района на границата около Цариброд има села, където двувластническият въпрос съществува, но е така наболял и отчасти може да се ликвидира. Не така обаче стои въпросът в някои други селища, където имотите на българските поданици почти изцяло са в югославска територия. Същото се отнася и за някои бивши български селища, понастоящем в пределите на Югославия, където въпросът е много остър. В самата Калотинска община има 63 двувластни семейства, с 392 члена, които притежават в югославска територия повече от 3100 дка ниви, ливади и гори. Част от тези имоти обаче, могат да се заменят с имотите на бившите български села Градине и Бачево. За най-типично двувластно селище се посочва Липинци, което има 76 къщи с 450 жители, отстои на 200 м от границата и има 10 000 дка имот в Югославия, а само 2000 дка в българските предели. От цялото село единствено 10 семейства притежават имот в България, а на всички останали имотите са оттатък границата. До момента, където е била възможна замяна на имоти, тя е извършвана по частен път.⁶¹⁴

Българското предложение за частична ликвидация е следствие от редица причини. На първо място стоят тези, свързани с изострената политическа обстановка. Преговорите в Пирот продължават да са в обсега на засилен международен интерес. В София британски и френски дипломати призовават за по-бързо решаване на въпроса. Към това призовава и Белград. Българската позиция за промяна на първоначално обявеното становище е в зависимост и от настъпилите вътре в правителството

⁶¹⁴ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 1217, л. 46, 65-68.

противоречия относно бъдещата съдба на двувластничеството. Становището на премиера Ляпчев е да отклонява предложението за ликвидация на двувластните имоти. Мнението на външния министър Буров, че поради сложната обстановка въпросът поне временно трябва да се разреши и ако се наложи компромис такъв може да се направи.⁶¹⁵ Липсата на единно становище в София неминуемо рефлектира върху поведението на българските представители в Пирот. Това обяснява и компромисното предложение на полк. Попов конференцията да възприеме становището, записано в протокол № 6, че : „Двете делегации не можаха да се съгласят върху една обща формула по двувластния въпрос и преминават на следващата точка от дневния ред - изработване на временен правилник за движението на двувластниците”.⁶¹⁶ Така в известна степен за момента се удовлетворяват претенциите и на двете страни. Това решение представлява крачка назад в българската позиция за двувластие. В крайна сметка българската делегация постига временно отлагане на ликвидацията, но по същество отстъпва и все пак приема тя да се осъществи. Така се удовлетворява желанието на югославската страна по въпроса. Това личи от официалното комюнике, разпространено от агенция „Авала”, в което се казва: „Българската и югославската делегации на конференцията в Пирот, след като проучиха всички подробности на въпроса за двувластните имоти, дойдоха до заключението, че по-голямата част от причините, които досега са предизвиквали погранични инциденти биха могли да бъдат отстранени... Тази цел ще бъде постигната чрез изработване на един временен правилник за по-доброто използване на двувластните имоти и за подобрене на тежкото положение на двувластниците, като между това специална експертна комисия ще предложи най-подходящите средства за едно по-добро разрешение на двувластните имоти... Специалната комисия би трябвало да бъде въодушевена от идеята, че ликвидацията на въпроса за двувластните имоти не трябва да стане в никой случай във вреда на двувластниците.” На проектираната специална комисия двете делегации й делегират следните пълномощия: 1. Да се съберат точни

⁶¹⁵ Велев, В. Дувластните имоти в българо-югославските взаимоотношения (1920-1931). // *Международни отношения*, кн. 4, с. 113-114. 1997.; ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 1218, л. 82. - Българското правителство и лично Ляпчев са в течение на всички разговори в Пирот. На него редовно са му предоставяни протоколите от различните заседания. Върху тях резолюциите са поставени от Ляпчев или Буров, с препоръки за по-нататъшни ходове на българските делегати. Тъй като на практика разстоянието между София и Пирот не е голямо, то Манолов често пътува до българската столица за даване на отчет и получаване на нови инструкции. Същото правят и членовете на югославската делегация, които ежедневно информират Белград за хода на преговорите.

⁶¹⁶ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 1218, л. 44.

данни за броя на двувластните имоти и население; 2. Да се определи размерът, характерът и стойността на двувластните имоти; 3. Да се предложат мерки и средства за практическото осъществяване решаването на въпроса, като се избегне емигрирането на двувластници.⁶¹⁷ Разработвайки идеята, и двете страни предлагат свои варианти за съдържанието на Временния правилник, по който специалната комисия да работи. В продължение на две заседания се сблъскват противоположни позиции по различни въпроси, някои от които се оказват неразрешими. Българската делегация настоява да се увеличат пропускателните пунктове по границата, което от своя страна би довело до намаляване на пограничните инциденти от всякакъв характер. Става въпрос за пунктове при селата Долно Уйно и Славчето - Босилеградско, Стрезимировци и Петачинци - Трънско, при Цариброд и Комщица. Поставяйки известни условия, най-важното от които е комисията да се събере в Цариброд и да започне да работи веднага, югославската делегация приема българското предложение.⁶¹⁸ Трета точка от дневния ред на конференцията, състояща се в разглеждане на полицейските мерки за облекчаване преминаването на границата, пътуването през двете държави и пр. се оказва една от най-дискутираните. Предложението на българската делегация е групирено в 13 точки. В тях се набелязват всички спорни въпроси между двете страни, в това отношение - за издаването на входящи и изходящи визи; валидността на паспортите; отстраняване на всякакви бюрократични формалности, създавани до момента от митническите власти; разрешаване на пограничното население да пътува в съседните краища с пограничен билет; прибегване в отделни случаи до екстрадиция и пр. От своя страна югославската делегация отново поставя условия към приемането на българското предложение: въз основа на принципа на взаимността поданиците на двете държави да плащат еднакви такси за пребиваването си в другата държава, както и да се забрани на двете страни да събират вноски под формата на продажби на таксови марки, карти и др. На деветото редовно заседание се разглеждат въпроси, около предприемането на мерки свързани с пограничните жп станции. По този начин се преразглежда сключената между двете страни спогодба от юли 1925 г. третираща същия въпрос. Спорове възникват относно съществуващото положение на гарите в Цариброд и Градине. Неведнъж югославската страна е отправяла обвинения срещу българските жп работници на станциите във всяване на антиюгославски дух сред местното население. Неприемайки тези обвинения, българската делегация ги отхвърля като лишени от до-

⁶¹⁷ БТА, Бюлетин № 98, Първи, 3.III.1929.

⁶¹⁸ ЦДА, ф. 176, оп. 5, а.е. 1218, л. 48-49. - Протокол № 7 от 4.III.1929 г.

казателства. Въпросът се оставя за бъдещо обсъждане с препоръка събраната информация да се предава на двете правителства за сведение. Новото което се решава е в най-скоро време между София и Белград да се изгради пряка телефонна връзка.⁶¹⁹ Най-оживени спорове предизвиква разглеждането на въпроса за военните мерки, които е необходимо да се предприемат при осигуряване на по-добрата сигурност по границата. Българската делегация излиза със свой „Проект за службата по границата“. Неговата основна цел е: да се намалят до минимум пограничните инциденти и недоразумения, както и причините, които ги пораждат. Несъгласие предизвиква югославското предложение да се създаде 20 км гранична зона, от двете страни на границата, която да служи за „буфер при евентуално напрежение.“ Вносителят Винтрович, мотивира своето предложение с думите, че за него под думата граница не трябва да се разбира само граничната линия, а целият съществуващ пограничен пояс. По този въпрос се водят допълнителни неофициални разговори. В дневника на българската делегация е отбелязано, че главната причина за исканата 20 км зона е следствие от наново повдигнатия въпрос за „опасността от чети“. Югославската делегация няколкократно припомня четничеството от минали години. Българското нежелание да се приеме такава зона се мотивира със съображението, че ако тя се превърне във факт, то напълно би се блокирал икономическият живот във всичките съществуващи там селища. А в тази зона попадат: Видин, Кула, Белоградчик, Берковица, Годеч, Сливница, Трън, Кюстендил, Горна Джумая (дн. Благоевград), Св. Врач (дн. Сандански), Петрич.⁶²⁰ Българската делегация е категорично против обособяването на каквато и да е зона, която да обхваща двете страни на границата. В това отношение тя не приема никакви компромиси. От югославска страна се настоява за такава зона с предложение тя да се изгради и в широчина от 10 км, което да не бъде валидно за цялата граница. За отделни участъци проектът за крайгранична зона предвижда тя да бъде само 100 м. Въпреки това българската делегация настойчиво отхвърля тези проекти. Тя се позовава на обстоятелството, че предложения от нея правилник е съгласуван с препоръките, дадени от Съвета на ОН, а самият той е подобен на съществуващия вече между Югославия и Гърция пограничен правилник, чиято ефективност е налице. Отстояването на това искане е безспорна победа за българската страна и по същество е единственото извоювано нещо, което е в полза на

⁶¹⁹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 1218, л. 55-59 - Протокол № 9 от 12.III.1929 г.; л. 60-62. - Протокол № 10 от 13.III.1929 г.

⁶²⁰ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 1218, л. 63. - Протокол № 11 от 14.III.1929 г.; а.е. 1217, л. 59-64; а.е. 1218, л. 70, 88-96.

живеещите в Западните покрайнини.⁶²¹

След продължилите месец дебати двете делегации подписват съвместно споразумение, известно като „Пиротското споразумение“. То се излага в три правилника (А, Б, В) и още един - Г, където се изброяват въпросите, по които не се постига съгласие.

Правилник „А“ се отнася до двувластниците и условията за подобряване на положението им. Изграден от 19 члена той регламентира всички моменти, засягащи въпросите около начина на обработване на двувластните имоти, както и правата на самите двувластници. В него се отразяват и правомощията на пограничните служби по отношение отстраняването на съществуващите до този момент противоречия и инциденти. Правилник „Б“ изяснява работата на граничните служби на двете държави. С неговите 21 члена се определят правомощията на съответните органи, които е необходимо да създават улеснения пред двувластниците. Те имат задължението да се грижат за запазване на мира по границата и спазване на постигнатите споразумения. Правилник „В“ регламентира полицейските мерки за облекчаване на гранично-пропускателния режим в 12 члена. С него се набелязват онези мероприятия, които да доведат до по-добра охрана на границата, за да се избягват нежелани инциденти. В известна степен трите приети документа се припокриват и взаимно се допълват. В четвъртата част на споразумението - „Правилник „Г“, се упоменават онези пунктове, по които двете делегации не са успели да постигнат единодушно становище. Те се подразделят в две направления: предложения на югославската делегация, с които българската не се е съгласила и предложения на българската делегация, които югославската не е приела. Различията се заключават в: по предложеното от югославската делегация окончателно ликвидиране на двувластните имоти и приемане границата да се „очисти от всички и всичко“ в зона от 20 км, от двете ѝ страни. Въпреки изказаните взаимни благопожелания, тези два въпроса си остават нерешени. На 16 март 1929 г. в пресата се публикува заключителното комюнике на Пиротската конференция. В него се подчертава благоприятният и за двете страни развой на преговорите. Предварително поставените цели се определят за постигнати. По отношение на въпросите, спрямо които в процеса на обсъждане не е постигнато споразумение (Правилник „Г“), двете делегации ги предоставят на своите правителства за преоценка и допълнително проучване. В допълнителните разговори двете страни приемат нерешените проблеми след

⁶²¹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 1218, л. 72-74. - Протокол № 12 от 16.III.1929 г.

съответното проучване да се разгледат на нова съвместна конференция. Междувременно обстановката и в двете държави се усложнява.⁶²²

Постигнатите в Пирот споразумения не се посрещат с такъв ентузиазъм, какъвто правителствените среди очакват. В България още докато траят преговорите се изказват мнения, че конференцията има чисто технически характер, поради което не би трябвало да ѝ се отдава голямо значение. В българската преса преобладава мнението: „Отварянето на границата и мерките около нея са събитие за нас от непървостепенно значение”. С този тон се отличава най-вече в. „Утро”. Белградската преса е доста пестелива в оценките си за постигнатото в Пирот. В повечето случаи преобладава негативизмът към българската страна и откритото демонстриране на превъзходство. В. „Време” заявява: „Споразумение може да има, когато се премахнат двувластните имоти. За невзетите решения са виновни от българска страна.” Подобен, но още по-остър тон личи в информацията на в. „Трговински гласник”, който отбелязва: „Или сте с нас [сърбите - б.м. В.В.], или ще ви смажем”. Пиротската конференция се посреща с известна резервираност и в останалите балкански страни. Най-притеснена от постигнатото изглежда е Гърция. В Атина подобряването на българо-югославските отношения се приема като противовес на подписания в края на февруари същата година гръцко-югославски договор.⁶²³ Противници на Пиротските споразумения се срещат и в Югославия. Най-много те са в средите на хърватите.⁶²⁴ До известна степен те са надъхвани от италианските правителствени среди, които също се изказват против заложените основи на новото българо-югославско сближение.

* * *

През пролетта на 1929 г. бурно рекламираното българо-югославско сближение се пропуква. Това се дължи на подетата от българското правителство политика в защита на българските малцинства. Този въпрос се поставя от Буров по време на мартенската сесия на Съвета на ОН. Целта на българския външен министър е да се промени процедурата на ОН по

⁶²² ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 1218, л. 161-163; оп. 6, а.е. 1750, л. 1-5.; оп. 5, а.е. 859, л. 68-73.; оп. 5, а.е. 1218, л. 153-160; а.е. 1217, л. 118; а.е. 859, л. 41, 61.

⁶²³ *Демократически сговор*, бр. 1622, 29.III.1929.

⁶²⁴ Мичева, З. Българо-югославски споразумения. (1929-1930 г.), с. 175.

разглеждане на проблемите на малцинствата, която е доста тромава.⁶²⁵ Въпреки протеста на Югославия, на българския външен министър се дава правото да доразвие и внесе за обсъждане въпроса за българските малцинства по време на есенната сесия на Съвета.⁶²⁶ Това раздразва още повече Белград. Допълнително напрежение в двустранните отношения внася дадения от София прием на пристигналите на посещение лидери на хърватските националисти Анте Павелич и Густав Перечец. Техният престой в българската столица предизвиква открито недоволство на югославските правителствени среди.⁶²⁷ Конфликтът се изостря неимоверно, когато става ясно, че двамата хървати са в България по покана на ВМРО. Между тях и македонските дейци се подписва декларация за взаимно сътрудничество, в чийто преамбюл се заявява, че подтик към това им дава: „Невъзможният режим, на който са подложени Хърватско и Македония“.⁶²⁸ В международен аспект визитата е последвана от силен дипломатически натиск над българското правителство. В София Нешич връчва протестна нота на югославското правителство, насочена срещу „бездействието на българския кабинет“. Обвиненията, че в България се покровителстват „определени среди“, което е в ущърб на двустранните отношения се засилват. Посрещането на двамата хърватски лидери се използва като повод да се откаже ратификацията на Пиротските споразумения.⁶²⁹ Същевременно под давлението на Белград френското и британското правителство изискват от София обяснение за случилото се. От Лондон отправят съвет към българското правителство да предприеме

⁶²⁵ Молбите отправени до ОН във връзка с малцинствата се съобщават за сведение на членовете на Съвета от главния секретар, без да се правят коментари. Съветът се произнася по въпроса само ако един от неговите членове привлече вниманието на останалите си колеги върху нарушението, или опасността от нарушение, предмет на дадена петиция. При нужда главният секретар може да съобщи в най-къс срок, ако намери за необходимо и телеграфически, въпросната молба на членовете на Съвета. // Резолюция на Съвета на ОН, 22.X.1920 г., P.V.C., X, s. 12 - „Рапорт Титони“. Условието, на които трябва да отговарят молбите отправени до ОН, във връзка с покровителство на малцинствата, са: 1. Да имат за предмет покровителството на малцинствата съгласно договорите; 2. Не трябва да се поставят във форма на искане за скъсване на политическите връзки между въпросното малцинство и държавата, от която то съставлява част; 3. Не трябва да се изхожда от анонимен или зле информиран източник; 4. Трябва да бъдат написани без груби изрази; 5. Трябва да съдържат сведения или да съобщават факти, които не са били наскоро предмет на друга петиция, към която е била приложена обикновената процедура. // Резолюция на Съвета на ОН, 5.IX.1923, P.V.C., XXVI, s. 1293;

⁶²⁶ *Демократически сговор*, бр. 1608, 6.III.1929.; Митев, Д. Великобритания и..., с. 30.

⁶²⁷ *Политика*, бр. 7536, 23.IV.1929.

⁶²⁸ ЦДА, ф. 176 к, оп. 6, а.е. 1742, л. 1-3.

⁶²⁹ *Демократически сговор*, бр. 1651, 25.IV.1929.

спешни мерки, така че Павелич и Перечец да напуснат страната. Френската дипломатия също призовава за успокояване на отношенията между България и Югославия.⁶³⁰ Не за пръв път югославското правителство прави опит натискът над България да се окаже от великите сили. Независимо от факта, че под текстовете на споразумението от Пирот стоят подписите и на двете делегации, югославското правителство отлага ратификацията му.⁶³¹ За пореден път се поставя въпросът за ликвидация на двувластните имоти. По границата не спират случаите, в които на българските двувластници се отнемат пропускателните документи. В отделни райони граничните пропускателни пунктове задълго остават затворени. Подновява се и практиката за отказ на визи от страна на югославската легация в София.⁶³²

Въпреки явното незачитане на Пиротските споразумения от югославска страна, в началото на април 1929 г. в София се съставя комисия, която се заема да даде от българска страна конкретен израз на постигнатите в Пирот споразумения. В нея освен членовете на българската делегация са включени още: подп. П.Чернев инспектор на Пограничната стража, и началникът на административната част в Министерството на финансите - Ас. Иванов. В новия си състав комисията заседава през целия месец април, като изработва българското становище по приетите в Пирот документи. Прегледани са и са одобрени отделните правилници, като в тях са внесени незначителни корекции. Приема се, че Правилниците „А“, „Б“, „В“ ще се подпишат във вида, който им е даден в Пирот. След дискусия същото се приема и за Правилник „Г“. Съгласно приетото решение подп. Чернев изготвя обширен доклад за двувластните имоти от двете страни на българо-югославската граница към 1 април 1929 г. От него става ясно, че числото на двувластниците, които живеят в България, а имотите им са в съседна Югославия е 2367 семейства, докато броят на югославските поданици, които имат имоти на българска територия е 2021 семейства.⁶³³ Тези данни, заедно с всички останали подготвени от българска страна документи се изпращат своевременно на югославския посланик в София Нешич, който ги предава в Белград. От там тенденциозно отговорът се бави и се получава под формата на заявление, направено от ген. Живкович, в което се дава съгласие за временно прилагане на Пи-

⁶³⁰ Мичева, З. Цит. съч., с. 175-176.; Митев, Д. Великобритания и..., с. 31.

⁶³¹ Случаят много напомня за времето, когато югославският представител в Междunarодната комисия по определяне на границата между България и Югославия от името на своето правителство също постави своя подпис под нейните решения, но почти веднага след това Белград се отказа от него.

⁶³² ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 1253, л. 1-12.

⁶³³ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 859, л. 59-67, 111.

ротските споразумения от югославските власти. Същевременно обаче се запазва твърдата позиция за ликвидация на двувластните имоти, като този път се поставя и срок, в който тя да се извърши - 3 месеца.⁶³⁴ Напрежението в отношенията между България и Югославия се засилва. През целия април на 1929 г. югославските власти многократно затварят границата. Възникването на инциденти, при които биват убити българи, стават ежедневие. По този повод българското правителство връчва на посланик Нешич вербална нота - № 293 / 8 април 1929 г., в която се настоява да не се създават пречки пред българските двувластници, желаещи да преминат границата.⁶³⁵ Българската преса прави достояние случаите на многобройните погранични инциденти. Под влияние на Париж и Лондон в Белград се съгласяват на известни компромиси. Между двете столици започва нова оживена дипломатическа кореспонденция. Предмет на обсъждане са българо-югославските отношения в светлината на Пиротските споразумения. В югославската столица Вакарелски няколкократно посещава министър-председателя ген. Живкович и заместник външния министър К. Кумануди. Разговори се провеждат и в София между Нешич и Буров. И тук българската страна отново отстъпва. В името на подобряване на двустранните отношения българският външен министър излиза пред Народното събрание с декларация, в която се заявява, че София ще се придържа стриктно към договореното в Пирот.⁶³⁶ Въпреки международния натиск за подобряване на микроклимата между двете страни, съществена промяна не настъпва. Положението става още по-тревожно след заминаването на Нешич за Белград.⁶³⁷ Създава се впечатление, че той е едва ли не отзован от София и предстои скъсване на дипломатическите отношения между България и Югославия.⁶³⁸ За сложността на обстановката говори в докладите си и Вакарелски. Той информира, че в Белград Маринкович и неговото обкръжение упорито призовават да се отс-

⁶³⁴ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 859, л. 131-136.

⁶³⁵ Пак там, а.е. 1253, л. 1-12. Един от случаите на многобройните погранични инциденти е в първите дни на април 1929 г., когато югославските власти затварят границата в един от най-натоварените пунктове при с. Вrabча. Българските двувластници са върнати с мотив, че не притежават необходимите бирнически удостоверения. При изразено от тяхна страна желание да отидат до с. Борово (в югославска територия), за да се снабдят с исканите документи, югославските погранични власти не ги допускат до границата. Оповестен от българското правителство, случаят става повод за шумен дипломатически скандал.

⁶³⁶ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 1216, л. 6, 8, 32.

⁶³⁷ В действителност Нешич е извикан в Белград за консултации, тъй като мандатът му на дипломатически представител в България е пред изтичане. На 7.XI.1930 г. той е заменен от Александър Букчевич.

⁶³⁸ Митев, Д. Великобритания и..., с. 31.

тоява искането за пълна ликвидация на двувластието. Това, според него, е отговорът на югославското правителство спрямо предприетата от България кампания за подобряване положението на българските малцинства. От тук произтича и строгостта, проявена от югославските погранични служби по границата.⁶³⁹ Положението изисква бърза реакция от страна на София. От една страна тя иска да се разреши двувластния проблем, но същевременно поставя и въпроса за съдбата на българските малцинства. Българското правителство не крие, че двата въпроса са взаимосвързани. Междувременно обстановката по българо-югославската граница остава напрегната. Изострянето се забелязва най-вече през есента на 1929 г., когато предстои да се прибира земеделската реколта. Като отзвук от влошените двустранни отношения се засилва бежанската вълна към България. Населението от Западните покрайнини масово бяга, като за целта използва легални и нелегални канали за преминаване на границата. Иселването е най-масово в Босилеградско. Въпреки че върви със сравнително бавни темпове, то си остава постоянен процес. Зачестяват случаите на отказ и изоставяне на имотите, от страна на български граждани, поради невъзможност за обработката им.⁶⁴⁰

По повод на зачестилите убийства по границата, Българската лига за защита правата на човека и гражданина изпраща изложение до френската лига, с молба по българо-югославската граница да се проведе международна анкета. Подобна молба се съдържа и в доклада на българската социалдемократическа парламентарна група до Международното социалистическо бюро в Цюрих.⁶⁴¹ Искане за провеждане на международна анкета отправя и българското правителство. В Париж Буров се среща с френския външен министър А. Бриан, който е запознат с напрегнатата обстановка по българо-югославската граница. Подобни разговори се водят и в Лондон, и в Рим. До българските легации се изпращат окръжни, в които се излага позицията на българското правителство по въп-

⁶³⁹ ЦДА, ф. 252 к, оп. 1, а.е. 889, л. 5-6. - Поверително писмо на К. Вакарелски до А. Ляпчев, № 37 от 21.VII.1929 г.

⁶⁴⁰ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 1220, л. 39-40. - Сведение, изпратено от МВНРИ до българските легации в чужбина, 9.VII.1929.; а.е. 1219, л. 20-24. - Поверително писмо от К. Вакарелски до Ат. Буров, 23.VI.1929 г.

⁶⁴¹ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 1412, л. 47; ф. 381 к, оп. 1, а.е. 120, л. 1-5.; ф. 176 к, оп. 5, а.е. 1, л. 11-49. В британската столица посланик Хаджимишев води непрекъснати разговори с директора за Централна Европа на Форин офис - Орм Сърджънт. Настоява се Лондон да упражни влиянието си над Белград да смекчи отношението си към България. Със същата задача се заемат и българските посланици в Рим и Париж - ген. Вълков и Морфов. // *Отец Паисий*, кн. 12, с. 195-198. 1929.

роса. А тя е доста неясна и непоследователна. От една страна се заявява, че с ликвидацията на двувластните имоти ще се накърнят правата на над 1500 домакинства. Това се допълва и с факта, че подобна мярка никъде не е приложена. Опасенията са, че ако това се осъществи, към страната може да се очаква нова вълна от бежанци. В същото време обаче българското правителство приема, че е възможно да се прибегне до една частична ликвидация. Тази промяна се възприема най-вече под влияние на непримиримата позиция на Белград. От там не спират да твърдят, че България не се стреми към подобряване на обстановката по границата. Югославският външен министър Маринкович отправя нови обвинения към българите. За подобряване на положението по границата в югославските гранични служби се получава заповед да се стреля „за охрана, ред и поука”.⁶⁴² Усилията на българската дипломация да си осигури международна подкрепа остават без резултат. Става ясно, че за да се постигне някакъв компромис в отношенията с Югославия ще трябва да се приеме искането и по нерешените в Пирот спорни въпроси. В началото на септември 1929 г. вестниците обнародват текст на нота, връчена от Нешич на българското правителство. Правейки преглед на проведените до момента разговори между двете страни, както и на невъзможността да се постигне пълно съгласие по всички въпроси, Белград поставя нови условия пред София, които настояват да бъдат приети. Предвижда се свикване на нова среща, която наново да се заеме с решаването на двувластния проблем.⁶⁴³

В сложна обстановка започва работата си Втората Пиротска конференция. Открита на 23 септември 1929 г. тя се заема с разглеждането на следните въпроси: 1. Приемане на правилник за реда по границите; 2. Приемане на правилник за двувластниците; 3. Решение относно задачите и състава на смесената комисия, която ще разглежда възникналите погранични инциденти. Въпреки желанието на българската страна за урегулиране и нормализиране на обстановката по границата, до някакъв съществен резултат не се стига. Проведените разисквания са значително повърхностни в сравнение с Първата Пиротска конференция. И двете делегации, които са в стария състав, не успяват напълно да съвместят мненията си. Изработват се два документа: 1. Правилник за полицейските мерки и облекчаване на преминаването на границата; 2. Правилник за

⁶⁴² ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 1219, л. 16.; а.е. 1, л. 40; а.е. 1044, л. 110-115. - Окръжно на МВНРИ до българските царски легации, № 12480-46-I от 17.VIII.1929 г.; а.е. 1219, л. 25-27.; а.е. 1220, л. 40.

⁶⁴³ БТА, Бюлетин № 437, Първи, 7.IX.1929.

граничната служба. По своето съдържание те донякъде преповтарят постигнатите между двете правителства договорености.⁶⁴⁴

Приетите от Втората Пиротска конференция правилници не постигат никакъв ефект. Разривът в двустранните отношения се запазва. Това личи и от заключителните разпореждания на конференцията, в които се заявява, че приетите правилници ще са валидни само за три месеца. По същото време основните въпроси, залегнали в спогодбата, могат да се подложат на ново дефинитивно решение. В случай, че и двете правителства не се споразумеят, то споразуменията могат да се считат за отпаднали.⁶⁴⁵ През октомври с.г. двете правителства ратифицират приетите в Пирот правилници, които един месец по-късно влизат в сила. От 5 ноември 1929 г. започва да тече и тримесечният срок на изпълнението им.⁶⁴⁶

Нов, пореден опит за решаване на двувластния проблем се прави няколко месеца по-късно през декември 1929 г. На състоялата се в София двустранна среща се изработва „Конвенция за ликвидиране на двувластните имоти“. Препоръчва се доброволност при пристъпване към пълна ликвидация на двувластния режим. За ръководно начало при нейното осъществяване се посочва принципът за „подходяща форма на размяна“. За по-добра координация се планира до месец май 1930 г. да се изградят 5 районни смесени комисии, които да заменят останалите неразменени имоти с такива от държавния поземлен фонд в 10-километровата зона около границата. Тук нещата се усложняват от факта, че равностойни имоти, насрещни от двете страни на границата, на повечето места няма. Освен това в преобладаваща степен собствеността на българските двувластници е двойно и тройно в повече от онази на югославските поданици. На някои места, както е в селищата: Джинчовци, Липинци, Бачево, Извор, Бохово, Реяновци и др., двувластници има само от българска страна.⁶⁴⁷ След допълнителни разговори и уточняване, на 14 февруари 1930 се извършва подписването на изготвената в края на 1929 г. конвенция. В нея се заявява, че двете правителства ще пристъпят към премахването на двувластническия режим. Ликвидацията ще се извърши по два начина: 1. Доброволна ликвидация (чл.6), която може да се осъществи чрез покупко-продажба на двувластните имоти или посредством лично споразумение между самите двувластници; 2. Ликвидация посредством изгра-

⁶⁴⁴ Пак там, Бюлетин № 467, Втори, 23.IX.1929.; Бюлетин № 469, Втори, 24.IX.1929.

⁶⁴⁵ *Държавен вестник*, бр. 181, 11.XI.1929.

⁶⁴⁶ *Демократически сговор*, бр. 1808, 2.XI.1929.; бр. 1816, 12.XI.1929.

⁶⁴⁷ ЦДА, ф. 176 к, оп. 11, а.е. 108, л. 37 и сл.; оп. 5, а.е. 1312, л. 41.; *Западни покрайнини*, бр. 225, 6.II.1930.; бр. 230, 1.V.1930.

дените районни комисии (чл.7,8). В този случай ликвидацията се извършва чрез размяна на двувластните имоти или чрез размяна на двувластните имоти с държавни. На 14 февруари 1930 г. се подписва още един документ. Той е озаглавен: „Споразумение между Царство България и Кралство Югославия за поддържане на добрия ред и сигурност по границата“. В съответствие с него се изгражда нова смесена комисия, която да се занимае с всички постъпили сведения за погранични инциденти. Последният документ по въпроса „Конвенция за ликвидирането на двувластните имоти“ се подписва на 14 септември 1931 г. и е продължение на взетите предходни решения. В течение на цялата 1931 г. югославските власти пристъпват към изземване на откритите гранични листове на всички двувластници. Издадена е заповед до граничното население на югославска територия, да не се сее жито и царевица в близост до граничната бразда. Дувластниците са предупредени сами да ликвидират имотите си и то в най-кратък срок. В края на 1931 г. Централната комисия по ликвидирането на двувластните имоти излиза с комюнике, в което се съобщава, че е ликвидирано с двувластничеството на 1741 семейства, от които 903 - български поданици, притежатели на 24 450 дка земя и с това на 838 югославски поданици, с 18 300 дка земя.⁶⁴⁸

Спогодбите за ликвидиране на двувластията се посреща в Белград като успех. Агенция „Авала“ разпространява официално съобщение, в което се казва, че между двете страни „никой въпрос не е останал неразрешен“. Правителствените кръгове в София споделят тази констатация и предричат напредък в двустранните отношения.⁶⁴⁹ Действително, от гледна точка на междудържавните отношения тази оценка може да се приеме. Подписаните в периода 1929-1930 г. споразумения поставят на съвършено нова основа връзките между двете страни. Българската външна политика до известна степен успява да излезе от наложената ѝ международна изолация. Лично Буров определя постигането на споразумението за „решителна стъпка в отношенията на двата народа“.⁶⁵⁰ Не такова е обаче мнението на самите двувластници - населението от Западните покрайнини. В известно отношение те приемат постигнатото споразумение като поставяне точка на един въпрос, който от години стои в основата на множество от инцидентите по границата. Но според тях, с ликвидирането на двувластния режим се иска да се създаде впечатление, че противоречията между двете държави се премахват. Не е

⁶⁴⁸ ЦДА, ф. 176 к, оп. 21, а.е. 2396, л. 4-12; оп. 6, а.е. 1750, л. 6-7.; оп. 5, а.е. 75, л. 29; оп. 6, а.е. 1754, л. 14; ДВ, бр. 263, 21.II.1930.

⁶⁴⁹ БТА, Бюлетин № 63, Първи, 6.II.1930.

⁶⁵⁰ Мичева, З. Българо-югославските споразумения (1929-1930 г.)..., с. 180-181.; Стенографски дневници на XXII ОНС, III РС, 57 з., с. 1131.

тайна, че докато българското правителство е склонно на известни компромиси, то Белград продължава практиката да демонстрира пренебрежителното си отношение към България. Доказателство за това е и проточилото се внасяне на документите от страна на югославския кабинет да внесе документите за ратификация в Скупщината. Ликвидацията на двувластните имоти довежда до негативни последици за българското население в Западните покрайнини. Въпреки първоначалните съобщения, че тя ще се проведе на „доброволни начала“ и при спазване на принципа за „взаимозаменяемост на имотите от двете страни на границата“ на практика това не става. Типичен пример е размяната на имота на с. Липинци (българска територия) и с. Вълковия (югославска територия) - пътят е около 15 км и минава през високата планина Видлич.⁶⁵¹ Процесът на ликвидация често се съпровожда и от допълнителни формалности. Българският селянин се изправя пред трудната задача да попълни многобройните документи и формуляри, което от своя страна води до големи неточности. Често не се спазват всички изисквания и в документите се посочват неверни цифри. Сред българското население се насажда уплахата, че ако всеки сам не побърза с „доброволната“ размяна на имота си, то той ще бъде заменен от властите.⁶⁵² В разпространено до българските легации сведение се съобщава, че тези слухове, изхождащи от страна на югославското правителство, подсказват че в Белград не са доволни от постигнатото. Ето защо, те принуждават българското население в граничните райони да напуска родните си места - било по икономически подбуди, било чрез натиск и заплахи за денационализация, било чрез ликвидация на двувластните имоти. По сведения, получени в МВНРИ, терорът над българите в Цариградско и Босилеградско е засилен изключително. Само за периода 17 март - 20 май 1929 г. в България пристигат 94 бежанци - мъже, жени, деца. По тази причина българското правителство настоява Белград да одобри най-вече споразуменията, сключени в Пирот през пролетта на 1929 г., в които въпросът за ликвидация не се поставя открито. За съжа-

⁶⁵¹ ЦДА, ф. 123 к, оп. 1, а.е. 194, л. 2.; ф. 176, оп. 5, а.е. 1255, л. 76-77. - Изложение на ВК на организацията на бежанците от Западните покрайнини до министър Буров по въпроса за ликвидацията на двувластните имоти.; ф. 123 к, оп. 1, а.е. 194, л. 3.

⁶⁵² Тук трудно бих приел констатацията на Здравка Мичева, че една от причините българското правителство да се съгласи с ликвидирането на двувластните имоти е започналото изселване на хората от тези краища към вътрешността на България.(Вж.: Мичева, З. Българо-югославски споразумения (1929-1930 г.)..., с. 181.). Действително, ликвидацията на двувластните имоти засилва неимоверно бежанския процес. Много семейства напускат родните си места и се отправят към България. Но тази емиграция не е плод на започналите ликвидационни действия, а само ги подбужда. Това се доказва и от хода на самия процес на ликвидация. По този начин се прекъсва връзката между останалите в югославска територия българи и техните сънародници в България.

ление, сложната международна обстановка, както и оказаният външен натиск, довеждат в следващите месеци българската позиция по въпроса да претърпи значителни промени. В крайна сметка Югославия успява да постигне целите си и да наложи своето виждане по редица двустранни въпроси, между които и ликвидация на двувластния режим по съвместната с България граница.⁶⁵³

* * *

Докато траят преговорите около решаването на двувластния въпрос, българската дипломация се опитва да разреши и други важни проблеми, свързани със съдбата на пограничното население. Става ясно, че след януарските промени през 1929 г. в Белград няма единно становище относно политиката, която трябва да се води спрямо България. Наред с тенденцията за подобряване на двустранните отношения, все още виреят и старите противобългарски настроения. Въсъщност, за момента те преобладават в средите на югославските политици.⁶⁵⁴ Ето защо през есента на 1929 г. българският външен министър Буров използва даденото му право и повдига малцинствения въпрос пред Съвета на ОН. По време на септемврийската сесия той прави силно и емоционално изказване, в което съчетава проблема за разоръжаване с този за съдбата на малцинствата. В общия контекст на въпроса членовете на Съвета се запознават с положението на българските малцинства, които с малки изключения са лишени от статута им на такива. Във второто си изказване по малцинствения въпрос, направено на 20 септември 1930 г., Буров призовава световната организация да предприеме спешни мерки за нормализиране съдбата на многобройните малцинства. Извършването на анкета по въпроса е първата крачка, която трябва да се предприеме в това направление.⁶⁵⁵ Опитите на българския външен министър да постави проблемите на българите, живеещи извън пределите на родината си, заемат съществена част от неговата дейност. В процеса на развитие на събитията, Буров все повече затвърждава убеждението си, че това е въпрос, който трябва и занапред да стои в основата на всички български външнополитически изяви. Сам той допуска, че ОН може и да не оправдае очакванията му, но въпреки това използва всеки опит да запознае чуждестранната общественост.⁶⁵⁶ Активността на българската дипломация и на нейния ръко-

⁶⁵³ ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 1044, л. 83-86. - Поверителен доклад на МВНРИ до българските легации, № 118-46-I Е.О. от 3.VII.1929 г.

⁶⁵⁴ Митев, Д. Великобритания и..., с. 33.

⁶⁵⁵ Мир, бр. 8763, 18.IX.1929; бр. 9075, 7.X.1930.

⁶⁵⁶ Цветков, Ж. Цит. съч., с. 123-124.

водител се предопределя от възникналите промени сред европейското обществено мнение по въпроса за малцинствата. В края на 20-те години редица политически и културни организации проявяват засилващ се интерес към съдбата на множеството бежанци. На 16 юли 1929 г. британският външен министър Остин Чембърлейн в интервю за в. "Сънди Таймс" заявява, че неговата страна ще се намеси активно при разрешаването на многобройните малцинствени проблеми в Европа.⁶⁵⁷ Тласък за активизиране дейността на българската дипломация за изваждане на въпроса за потърпевшото население на преден план предизвиква влошеното положение на българите в Западните покрайнини. Там процесът на асимилация и денационализация, активно провеждан от страна Белград, взема все по-широки размери. Българските деца са заставени да посещават сръбските училища, където се изисква да се отрекат от българското си самосъзнание и да се наричат „прави сърби“. В подадените до международните организации справки Белград продължава да отрича наличието на български етнически елемент в Югославия. Убийствата на българи са ежедневие. Десетки от арестуваните се разкарват по затворите, където са малтретирани. Наложената данъчна система допълнително унищожава населението.⁶⁵⁸ Логично е, че пограничните инциденти зачестяват. Установеният на 6 януари 1929 г. режим на крал Александър с нищо не подобрява положението на поданиците на кралството.

Постепенно въпросът за Западните покрайнини придобива широк международен отзвук.⁶⁵⁹ В същото време Белград засилва пограничните си

⁶⁵⁷ НАБАН, сб. IV, оп. 1, а.е. 128, л. 167.; ЦДА, ф. 176, оп. 5, а.е. 1255, л. 63-65. - Писмо на временно управляващия българската легация в Лондон Наумов до Ат. Буров, № 48/Т.А. от 4.V.1929 г.

⁶⁵⁸ Показателен е случаят със семейството на младия свещеник А. Йоцов. Напускайки с. Каменица, Царибродско, той се установява в с.Мездря, Врачанско. Семейството му също решава да го последва. В края на април 1929 г. на граничната бразда цялата фамилия зверски е избита от югославска погранична част. Случаят става повод за размяна на остри протестни ноти между дипломатическите ведомства на Белград и София. От свое име Организацията на бежанците от Западните покрайнини в протестно писмо запознава със случилото се ОН. // ЦДА, ф. 176 к, оп. 5, а.е. 1044, л. 6-8; ф. 1788 к, оп. 1, а.е. 1, л. 1 и сл.

⁶⁵⁹ Българското правителство оказва съдействие на председателя на ВК на Организацията на бежанците от Западните покрайнини Ем. Попдимитров за участието му в V конгрес на европейските малцинства, проведен се от 28 до 29.VIII.1929 г. в Женева. Преди заминаването си Попдимитров се среща в МВНРИ с дипломатите Пенаков и Таджер, с които осъществява поредица от консултации. По време на конгреса, на който получава правото да участва като делегат със съвещателен глас, той прави всичко възможно целите на движението от Западните покрайнини да станат достояние на международната общественост. // ЦДА, ф. 123 к, оп. 1, а.е. 196, л. 10-22.; Петров, М. Национално-освободителното..., с. 131 и сл.

постове. Границата заприличва на укрепен лагер.⁶⁶⁰ Засилената денационализация над местното население дава тласък на сформираната нелегална организация „Въртоп“ (ВЗРО) да премине към по-активни действия, а именно - терористични атентати на територията на Югославия. Те се явяват като единствена възможна форма на съпротива на местното българско население срещу политиката на Белград.⁶⁶¹ На 6 юни 1929 г. е проведен първият от серията атентати, дело на хората от пограничните райони. Във влак между станциите Вранечка баня и Прибой избухват две бомби, които обръщат локомотива и подпалват няколко вагона. По-късно адски машини избухват при Крива паланка, Царево село и Босилеград. Югославската преса отправя остри нападки срещу България, обвинявайки я за инициатор на атентатите. Агенция „Авала“ предоставя на западните дипломати информация, която трябва да покаже, че югославската територия се застрашава и напада непрекъснато от чети, формирани на територията на България и подкрепяни материално от българското правителство.⁶⁶² През месец септември 1929 г. бомба избухва под вагон-ресторанта на експреса Белград - Цариброд. Първоначалните съобщения са за стотици ранени, но впоследствие се изяснява, че във взривения вагон не е имало пътници. Този път атентатът има широк отзвук в западните страни. В парижката преса се публикува анкета, проведена сред френски вестници, от която се заключава, че атентатът е продиктуван от ясно изразеното недоволство срещу „сръбския диктаторски режим“. Други определят случилото се като протест срещу Пиротските споразумения и заседаващата по това време в София конференция.⁶⁶³ От своя страна, това е удобен повод за Белград за пореден път едностранно да затвори границата. А за последната година това се случва почти всеки месец. Началото на 1930 г. е отбелязано с нов атентат във влака от Пирот за Ниш. Избухналият вагон е напълно разрушен, като този път има и значителен брой жертви.⁶⁶⁴ На 3 март, е извършен атентат в центъра на гр. Пирот. От проведеното разследване става ясно, че главен извършител на атентата е Асен Николов Станоев. Въоръжен от македонския воевода Еф. Полски, неговата и на придружителя му цел е да накажат полк. Груич - известен с издевателствата си над поробените българи. Тъй като набеязаният полковник не се появява, Николов хвърля 5 бомби - три на улицата и две в кафене „На-

⁶⁶⁰ ЦДА, ф. 123 к, оп. 1, а.е. 194, л. 2-3.

⁶⁶¹ В спомените си ръководителят на ВМРО Иван Михайлов отбелязва, че в периода след 1929 г. хората от западните погранични земи вземат инициатива за провеждането на множество акции. В изпълнение на тази задача те си сътрудничат с четниците на македонския войвода Ефтим Полски. // Михайлов, Ив. Спомени. Т. III, с. 439. -С., 1999.

⁶⁶² Западни покрайнини, бр. 211, 20.VI.1929.

⁶⁶³ ЦДА, ф. 176 к, оп. 6, а.е. 1821, л. 14.

⁶⁶⁴ Западни покрайнини, бр. 223, 1.I.1930.

ционал". След това успява да се изтегли в България през базата си в с. Неделецище.⁶⁶⁵ Бомби избухват още в Кочани и Крива Паланка. Въпреки че белградската преса отбелязва, че атентатите „са дело на недоволните от спогодбите в Пирот и София“, то отзвукът от тях рефлектира и върху официалните отношения между двете страни. В София Нешич отправя остра нота до българското правителство, в която се настоява да се вземат спешни мерки за предотвратяване на инцидентите по границата, както и на преминаването ѝ от „недоброжелателни лица“. Като виновни за станалите атентати югославските власти посочват някои частни лица, отделни органи на пограничните военни и административни власти, както и революционните организации в България.⁶⁶⁶ С разследване на случаите се заема българо-югославската постоянна смесена комисия, назначена според чл.3 от постигнатото на 14 февруари 1930 г. споразумение, за поддържане на добрия ред и сигурността по границата. В протокола от заседанието на 9 март 1930 г. се отбелязва, че атентатите са във вреда на изградените добросъседски отношения. Приема се заключението, че те са дело на „терористични групировки и най-вече на ВМРО“.⁶⁶⁷ Като съорганизатор обаче, се посочва легалния ВК на бежанците от Западните покрайнини, който „изказвал съпричастност“ с организаторите на атентатите.⁶⁶⁸ Въпреки че експлозиите не са на територията на Западните покрайнини, югославските власти предприемат арести именно там. Всички затворници са заподозрени за участие в атентатите.⁶⁶⁹ На 6 и 7 ноември 1930 г. във Враня се гледа делото срещу обвинените за атентата във Вранечка баня. На затвор са осъдени В. Китанов, В. Андонов и М. Георгиев. Срещу тях не са намерени улики за пряко участие в атентатите, но те са обвинени в подкрепа и помагачество на извършителите.⁶⁷⁰ В същото време атентатите стряскат не само Белград, но и цяла Европа. Чуждите агенции изпращат свои кореспонденти, които да се запознаят на място с обстановката. Тяхната констатация е, че „тя е изключително напрегната и взривоопасна“.⁶⁷¹ Действително, при атентатите жертви стават доста невинни хора,⁶⁷² но самите вър-

⁶⁶⁵ АМВР, ф. 2, ОБ-1158, л. 1-2 ; ЦДА, ф. 176 к, оп. 6, а.е. 1821, л. 16-17.

⁶⁶⁶ ЦДА, ф. 176 к, оп. 6, а.е. 1821, л. 4.; БТА, Бюлетин № 116, Първи, 8.III.1930.

⁶⁶⁷ ЦДА, ф. 176 к, оп. 6, а.е. 1821, л. 5-80. - Протоколи и дневник на смесената българо-югославска комисия, разследваща атентатите в Пирот, Крива Паланка и Кочане.; БТА, Бюлетин № 121, Първи, 11.III.1930.

⁶⁶⁸ ЦДА, ф. 176 к, оп. 6, а.е. 1821, л. 5-79.

⁶⁶⁹ Арестувани са 20 души от Босилеград, 6-от Извор и 4-от Груинци.

⁶⁷⁰ *Западни покрайнини*, бр. 222, 20.XII.1929.

⁶⁷¹ БТА, Бюлетин № 111, Втори, 5.III.1930.; Бюлетин № 116, Първи, 8.III.1930.

⁶⁷² По време на атентата в Пирот при кафе "Национал" са ранени 25 души, между които има и деца. Един от тях - Влада Митич, на 40 години, умира в болницата от раните си. // ЦДА, ф. 176 к, оп. 6, а.е. 1821, л. 33.

топци по това време са привърженици на максимата, че „целта оправдава средствата“.⁶⁷³ Споделяйки тази мисъл ръководителят на ВЗРО И. Гьошев пише: „В страна, която убива, трепе и тероризира гражданите, нищо не е по-естествено от атентатите“.⁶⁷⁴ Въпреки многобройните арести и процеси, образувани от югославските власти, атентатите не спират. Нови следват в Пирот и Ниш. Отговорът на югославските власти е познат. Отново се затваря границата, а постове по нея се увеличават. Пресата подема поредната антибългарска кампания. В секретна заповед на началника на Пиротската жандармерия, заловена от българското разузнаване, е видно какви мерки се предвиждат: границата се укрепва максимално, постове се удвояват, а вечер се поставят засади. Но и това не спира въртопци. В началото на 1931 г. те отправят закана, че ако трябва ще стигнат и до Белград. И наистина, на 17 март 1931 г. в югославската столица се регистрират серия от бомбени експлозии. В документите се посочва, че там действа лицето Любомир Янакиев от с. Клисура (Трънско). По този повод югославското външно министерство отправя до София ред протестни ноти с искане виновниците за атентатите, които се намират на българска територия да бъдат заловени. Съществуващото положение налага българското правителство да вземе енергични мерки за удовлетворяване на отправените срещу него претенции на Белград. В българския печат се появяват изявления осъждащи терористичната дейност, които „само нанасят вреда на международното положение на България и водената от нея външна политика.“ Същевременно Софийската полиция и Държавна сигурност се заемат с разследване на някои от случаите. Отстъпчивостта на София пред упражнявания от Белград натиск се обуславя и от настъпилото своевременно изменение в международната обстановка. Британски и френски дипломати недвусмислено дават да се разбере, че България трябва да направи „всичко възможно“, за да запази постигнатото в отношенията с Югославия. В замяна френското правителство обещава своята подкрепа за София. Веднага след атентата в Пирот, когато югославското правителство е готово да прекъсне дипломатическите си отношения с България и привежда в готовност въоръжените си сили, Франция настоятелно съветва Белград да не се предприемат прибързани действия.⁶⁷⁵ Въпреки това напрегнатото положение по българо-югославската граница се запазва.

* * *

⁶⁷³ *Свобода или смърт*, бр. 112, 1.III.1930.

⁶⁷⁴ *Български запад*, бр. 5, 25.IV.1942.

⁶⁷⁵ ЦДА, ф. 370 к, оп. 1, а.е. 248, л. 10-17; ф. 176 к, оп. 5, а.е. 1044, л. 215-226; оп. 5, а.е. 1044, л. 215-226; оп. 6, а.е. 41, л. 170-171.; ф. 252 к, оп. 1, а.е. 874, л. 1.

В продължение на почти цяло десетилетие отношенията между България и Югославия си остават само с добрите пожелания за добросъседство. Многократните опити на българските правителства да подемат по-енергична политика в защита на българските национални интереси срещат твърд отпор от страна на Белград. Въпреки отделните моменти на „затопляне“, като цяло в контактите между София и Белград се запазва взаимното недоверие и напрежение. В повечето от случаите това се дължи, както на целенасочено провежданата от страна на Югославия „политика на превъзходство“, така и на невъзможността България да започне развиването на една по-активна външна политика. Демонстрираният на моменти стремеж на София към ревизионизъм си остава в повечето случаи теоретичен. Разрешаването на много въпроси, засягащи положението на българите, озовали се в пределите на съседните държави, заема второстепенно място във външната политика на българските правителства. Основна причина за това е явната неприязън към България от страна на заобикалящите я страни. Това именно предопределя и главните цели на българската дипломация в първото десетилетие след Първата световна война, а именно - стабилизиране на страната и излизане от наложената ѝ външнополитическа изолация. Много важни въпроси, между които за Западните покрайнини, подчинявайки се на основната външнополитическа цел, не успяват да намерят своето разрешение. Ето защо и в следващите години наред с македонския, въпросът за Западните покрайнини остава да стои на дневен ред в двустранните българо-югославски отношения.

Заклучение

В целия период от развитието на България след Първата световна война българската външна политика се съсредоточава върху желанието за мирна ревизия на Ньойския договор. В това унизително положение я поставя както статутът ѝ на победена държава, така и клаузите на наложения ѝ "мирен" договор. Озовава се в обръча на пълна външнополитическа изолация, България е принудена да води предпазлива външна политика. Целта е постигане на разбирателство с правителствата на заобикалящите я държави, за да може в крайна сметка страната да излезе от сянката на съществуващото подозрение и недоверие. Тази задача се превръща във водещо начало както за правителството на БЗНС така и на Демократическия сговор, независимо от тяхната различна политическа физиономия. Анализът на тяхната политика, както и на създалата се на Балканите ситуация налага няколко извода:

1. В периода след Първата световна война обстановката в Югоизточна Европа остава напрегната и взривоопасна. Заложените в Париж противоречия между отделните балкански страни все повече се изострят. Много от проблемите отчаяно крещат да бъдат разрешени. Поетият от българската страна курс към подобряване на отношенията със съседна Югославия не среща съмишленици в лицето на нейните управници. След Първата световна война във външната политика на Белград се забелязват няколко съществени момента. На първо място, това е урегулирането на отношенията с Италия, която се превръща в най-големия югославски съперник в Средиземноморието. По отношение на Балканите първостепенна задача е извоюване на югославски излаз на беломорското крайбрежие. Той се разглежда като компенсаторна мярка за неуспеха ѝ да властва в Средиземноморския басейн. В този смисъл за югославските правителства проблемите с България не представляват никакъв съществен въпрос. Спрямо нея те демонстрират единствено правото на по-силния, което макар и недостойно остава и занапред водещо в техните действия.

С присъединяването на част от западните български земи, след 1833 и 1878 г., тогавашна Сърбия придобива едно, макар и незначително по своя обем териториално увеличение. С това обаче се поставя началото на последвалите серия от опити за откъсване на нови български земи. Тази практика се засилва още повече, след като става ясно, че Белград остава ненаказан за деянията си в тази насока. Не е за пренебрегване фактът, че посредством своите експанзионистични стремежи, много от които получили своята реализация, Белград се стреми да покаже превъз-

ходството на Сърбия над българската държава. Това особено проличава след започнатата от Сърбия Сръбско-българска война (1885), по време на която българският войник с достойнство защитава националния си суверенитет и току-що осъществилото се съединение на Княжество България с Източна Румелия - първа крачка към обединяване на несправедливо разпокъсаните български земи.

2. Анексирането на нови български територии след 6 ноември 1920 г. е продължение на дотогавашните стремежи на Белград и сигурен показател за нарасналото им значение за КСХС. Поражението нанесено ѝ в 1885 г. показва, че младата българска държава се издига като опасен конкурент, който все по-смело започва да предявява своите претенции за активна намеса в балканската политика. За това говори и фактът за провъзгласяване независимостта на България през 1908 г., както и подготовката и провеждането на първата балканска война (1912-1913), където ясно проличава значителната сила на българската армия. По този начин става ясен смисълът на исканата от Югославия и осъществена по-късно нова "стратегическа граница" с България. Югославската армия си осигурява важни военни пунктове, които служат за поддържане на постоянна заплаха над българската столица.

3. Към всичко това се прибавят и новопоявилите се икономически интереси. Завзетите от Югославия западни български земи сами по себе си не носят никакъв значителен стопански потенциал, но те представляват една опорна точка, от която белградското правителство по-стабилно може да пази своето влияние и хегемония в Македония, а оттам и към проектирания бъдещ излаз на Бяло море. Немаловажен е и фактът, че оттук минава жп линията за Западна Европа. Тук се намират и каменно-въглените мини при с. Моинци, Мъзгош, Станинци и Голеш. По този начин Югославия получава възможността непрекъснато да държи в напрежение българското правителство не само с непосредствената угроза от близостта си до българската столица, но и до важните за българската икономика мини при Перник.

4. Проблемът за Западните покрайнини се превръща в един от най-парливите в българо-югославските отношения. В него се преплитат интереси както от национален, така и от политически характер. Десетилетия наред, заедно с македонския въпрос той е в основата на многото противоречия между двете заинтересовани страни - България и Югославия. Но докато България търси неговото разрешаване в светлината на цялостното решение на българския национален въпрос, то Югославия поставя разглеждането му в контекста на удовлетворяване амбициите си за ново териториално разширение на изток и югоизток и постигане на пълна хегемония на Балканите.

5. Неправомерно установената от Белград нова българо-югославска граница е един абсурд. От България се откъсват територии, принадлежали й векове наред, неоспорвани от никого, включително и от Сърбия, до момента. Българските земи, завладени от Югославия, на базата на договорите от 1878 и 1919 г. са част от общата географска, етнографска и историческа карта на българската етническа общност. Едно от обясненията за неприкрития югославски стремеж към тях е важното геополитическо място, на което те се намират. От тук преминават значими транспортни коридори. Доводите от етнографски и исторически характер, които белградските представители изтъкват пред всички международни институции, се опровергават от самата действителност.

6. Българската страна неведнъж поставя въпросът за Западните покрайнини в центъра на двустранните преговори с Югославия, но почти винаги той остава в сянката на големия, вълнуващ и двете държави, македонски проблем. По същество през цялото си управление Ал. Стамболийски се оказва в плен на идеята, че Белград доброволно ще се съгласи да върне на България Цариброд и Босилеград. Това обаче си остава химера. Ето защо, периодът след 1920 г. носи характеристиката на едно постепенно пълно икономическо и политическо присъединяване на Западните покрайнини към Югославия. Всички опити на земеделското правителство да гарантира малцинствените права на живеещото там българско население пропадат. В годините 1923-1931 въпросът за съдбата на българското население в Западните покрайнини придобива все по-голяма острота. Системно провежданата от Белград активна и нагла денационализаторска и асимилационна политика спрямо българския етнос е непрекъснат повод за размяна на остри дипломатически ноти между двете страни. Повод за това е и непрекъснатото затваряне на съвместната граница едностранно от страна на югославските власти. Българската дипломация използва всеки възможен случай въпросът да излезе извън сянката на двустранните отношения и да стане достояние на международната общественост.

7. В течение на едно десетилетие въпросът за Западните покрайнини непрекъснато ескалира. Макар формално да се постига известен напредък в българо-югославските отношения - възстановяване на дипломатическите връзки през 1920 г., подписването на Нишкото споразумение през пролетта на 1923 г. и последвалата го нова двустранна среща през есента на същата година, Пиротските спогодби от 1929-1930 г., българската външна политика не успява да разреши напълно нито един от наслоилите се между двете страни проблеми. И всичко това става поради твърдолинейната антибългарска политика от страна на Белград. Въпреки това, българският дух в анексираните Западни покрайнини продъл-

жава да съществува. По този начин регионът придобива своя отличаваща го специфика.

Започналото в края на 1931 г. "затопляне" в отношенията между България и Югославия сваля въпросът за съдбата на Западните покрайнини от дневния ред на двустранните разговори. За това спомага и непрекъснато засилващият се процес на ликвидация на двувластните имоти. Съгласявайки се на този акт, българската държава загубва естествения си съюзник в борбата за отстояване българщината в района. Цели села обезлюдяват, тъй като населението им използва възможността да емигрира в България. По този начин за години напред българските правителства сякаш се примиряват със загубването на Западните покрайнини.

Постепенно от обхвата на понятието "Западни покрайнини" отпада регионът на Кулско. Това се извършва по ред причини. На първо място, става дума за 8 селища - 1 във Видинско и 7 в Кулско. По тази причина българските правителства насочват погледа си предимно към Царибродско и Босилеградско. Към това се прибавя и обстоятелството, че дейност сред бежанците от този район почти не се забелязва. От своя страна, възникналата в средата на 20-те години нелегална организация "Въртоп" (ВЗРО), развива своята дейност предимно в районите на Царибродско, Трънско и Босилеградско. На север нейни действия не са регистрирани.

След един сравнително кратък период от време, когато Западните покрайнини се връщат за известно време в България (1941-1944 г.) въпросът за съдбата на българите, останали в пределите на съседна Югославия, излиза отново на дневен ред в двустранните българо-югославски отношения чак през лятото на 1947 г. На проведените на най-високо равнище разговори в Блед (27 юли-3 август 1947 г.) по време на разглеждането на македонския въпрос се разисква и статута на Западните покрайнини. За пръв и последен път в официални двустранни преговори се използва името "Западни български покрайнини" като конкретно наименование на българските земи, присъединени към Югославия след Първата световна война. В точка 4 на постигнатото на 1 август 1947 г. Споразумение е записано: "Двете правителства се споразумяват върху това, че обединението на македонския край с Македонската народна република ще стане въз основа на бъдещия съюзен договор между Федеративна народна република Югославия и Народна република България и едновременно с възвръщането на Западните български покрайнини към България"⁶⁷⁶. Разбира се, тази постигната договореност не представлява някакво разрешение на българския национален въпрос. Напротив, той придо-

⁶⁷⁶ ЦПА, ф. 146, оп. 5, а.е. 490.

бива нови измерения. Преотстъпването на едни земи - в случая Пиринска Македония, за сметка на други, не би могло да бъде справедливо разрешение на наболелите проблеми, обтягащи двустранните българо-югославски отношения години наред. А и последвалите събития много скоро нагледно показват неефективността на подобни споразумения⁶⁷⁷.

Дълги години наред българските управляващи среди като че ли забравят, че отвъд западната граница на България съществуват земи, населени с компактни маси българско население. Едва в последните години отново започна да се говори за тях. Но щетите са налице. По данни от извършеното през 1961 г. в Югославия преброяване в Западните покрайнини е имало 63 000 българи. Десет години по-късно те са 38 000 души, а през 1991 г. са само 25 000 души. В Царибродско, където до 60-те години населението е било почти изцяло запазено българско, днес за българи се самоопределят само 52 % от населението на града и региона. Въпреки това българският дух си остава буден. В тази насока спомагат и откритите български културно-информационни центрове в Цариброд и Босилеград. Успоредно с това в България се възстанови Съюзът „Западни покрайнини“ като наследник на организацията от 20-те и 30-те години на XX в.. В неговия устав се отбелязва, че той изразява интересите на „основните дружества от Босилеградско, Царибродско и Трънско“.

Въпросът за съдбата на българите в Западните покрайнини и днес остава открит в двустранните отношения между двете съседни балкански страни.

⁶⁷⁷ На 27.XI.1947 г. в Евскиноград се подписват два документа - "Договор за приятелство, сътрудничество и взаимопомощ между Народна република България и Федеративна народна република Югославия" и "Комюнике за решенията на конференциите между българската и югославската правителствени делегации". Тук вече никъде не се споменава името "Западни покрайнини", нито пък нещо за тяхната по-нататъшна съдба.

Хроника на по-важните събития

ХІХ в.

1833

- Сърбия присъединява Кладово, Неготин и Зайчар.

1844

- Илия Гарашанин публикува своето „Начертание“.

1878

- По силата на Сан-Стефанския договор, потвърден от Берлинския договор, Сърбия получава Ниш, Пирот, Враня, Лесковац - Поморавието.

ХХ в.

1914

- 15/28 юни - В Сараево е извършено убийството на австро-унгарския престолонаследник Франц-Фердинанд, което се превръща в повод за избухването на Първата световна война.

1917 г.

- Юни - По заповед на сръбското правителство ген. Петър Пешич изработва „Меморандум за нашите съюзници по нашите национални искания“, в който е отразено желанието на Белград за нова граница с България.

1918 г.

- 8 януари - Американският президент У. Уилсън оповестява своята програма за мирното уреждане на света, добила известност под името „14 -те точки“.
- Юни - В Париж проф. Цвиич публикува географски карти, според които сърби живеят в Радомирско, Кюстендилско и Македония и още по на изток - до р. Искър.
- 14-18 септември - Извършен е пробив на съглашенските войски при Добро поле. България излиза от Първата световна война.
- 29 септември - Подписано е Солунското примирие.

- 11 ноември - Край на Първата световна война.
- 25 ноември - Иван Евстр. Гешов отправя чрез американския дипломат Е. Хауз до президента Уилсън мемоар, съдържащ българската трактовка за причините на конфликтите на Балканите.
- 1 декември - Принц-регентът Александър оповестява в Белград сформирването на новото триединно Кралство на сърби, хървати и словенци (КСХС).
- 6 декември - Съставено е първото правителство на КСХС, начело с Никола Пашич.

1919 г.

- Януари – Свиква се Парижката мирна конференция.
- Януари - Делегация на КСХС пристига в Париж.
- Януари - В София, в МВнРи се сформира комисия, която да изработи необходимите материали за Парижката конференция.
- 18 февруари - В Бюрото на Парижката мирна конференция е депозиран сръбският мемоар с искане за нова гранична поправка на всички дотогавашни сръбски граници.
- 2 март - Териториалната комисия започва разглеждането на сръбските териториални претенции.
- 13 март - Последно заседание на Териториалната комисия по въпроса за новата сръбско-българска граница.
- 21 март – До Парижката конференция е отправена първата българска протестна телеграма по повод гръцките претенции за Западна Тракия, подписана от „Български съюз в Швейцария“.
- 16 май - Английският делегат Балфур внася предложение да се покани в Париж българска делегация.
- 11 юни - В София главнокомандващият съюзническите войски ген. Кретиен призовава министър-председателя Т. Теодоров да се пристъпи към изработване състава на българската делегация.
- 14-16 юни - Върховният съвет на мирната конференция обсъжда въпроса за сръбско-българската граница.
- 16 юни - Заседание на министрите на външните работи на Франция, Великобритания, САЩ, Италия и Япония, проведено в Ке д'Орсе, по въпроса за сръбско - българската граница.
- 29 юни - Във Версай е подписан мирният договор между съюзниците и Германия.
- 12 юли - На българското правителство е връчена официална покана за участие на българска делегация в Парижката мирна конференция.

- 16 юли - В Трианон е подписан мирният договор между съюзниците и Унгария.
- 20 юли - Българската делегация отпътува от София за Париж.
- 26 юли - Българската делегация пристига на Лионската гара в Париж.
- 28 юли - В Бюрото на конференцията се депозира българският мемоар „Истината по обвиненията срещу България”.
- 12 август - До Бюрото на конференцията е изпратена нота, с която българската делегация настоява в спорните територии да се проведе плебисцит.
- 23 август - С нота № 144 българската делегация отговаря на нападките от страна на Югославия спрямо България.
- Август - Мисия на Ив. Евстр. Гешов в Лондон.
- 10 септември - В Сен Жермен е подписан мирният договор между съюзниците и Австрия.
- 19 септември - На българската делегация е връчен проектодоговора за мир.
- Октомври – Изпратен е „Албум - адрес” до Клемансо с данни от тенденциозно проведения плебисцит сред населението в Цариградско, Босилеградско и Трънско.
- 1 ноември - Последно заседание на Териториалната комисия по въпроса за бъдещите български граници.
- 9 ноември - Обсъждане на проектодоговора от българския парламент.
- 27 ноември - В Ньой е подписан мирният договор между съюзниците и България.
- 9 декември - Югославското правителство подписва договора за покровителство на малцинствата.

1920 г.

- 5 януари - Българският парламент ратифицира Ньойския мирен договор.
- 10 август - В Севър е подписан мирният договор между съюзниците и Турция.
- 1 септември - В София започва работа Международната комисия по определяне на българо-югославската граница. Председател е полк. Ордиони.
- 10 септември - В Белград Коста Тодоров връчва на югославския външен министър Нинчич акредитивните си писма на управляващ българската легация. По същото време в София Милан Ра-

кич връчва своята акредитация на Ал.Стамболийски.

- 17 септември - Жителите на селата Косторшовци, Сухи дол, Стрезимировци и Паля отправят прошение до Международната комисия по определяне на българо-югославската граница, в което настояват техните села да останат в България.
- 14 октомври - Югославското правителство одобрява текста на "Временна наредба за постъпване с наши и чужди двувластници, които преминават границата (демаркационната линия) за обработване на личните имоти, да приберат и да изкарват добитъка си на паша в своите ливади".
- 2 ноември - В МВНРИ се получава открита телеграма от югославското правителство, в която се настоява София да евакуира постоянните си административни служби от Цариброд, Босилеград и региона.
- 3 ноември - При посещение в пограничните райони на Трънско полк. Ордиони заявява, че промяна в съществуващата българо-югославска граница няма да има.
- 4 ноември - До Посланическата конференция в Париж е изпратено становище на Международната комисия по определяне на българо-югославската граница, че не трябва да се прави промяна.
- 6-26 ноември - Окупация на Западните покрайнини от страна на Югославия.
- 12 ноември - Между Италия и Югославия е подписан Рапалският договор.
- 16 декември - Приемане на България за член на ОН.
- Декември - Българският парламент обсъжда и приема "Закон за настаняване на бежанците и осигуряване на поминъка им".

1921 г.

- 11 април - От името на правителствата на Югославия, Гърция и Румъния е подадена колективна нота с обвинения срещу действията на „българските комити“.
- 25 април - Българският парламент гласува „Закон за трудово-поземлената собственост“.
- Април - Българският парламент обсъжда и приема "Закон за трудовата повинност".
- 24 май - Решение на Посланическата конференция в Париж, че работата на Международната комисия по определянето на българо-югославската граница е приключила.

- 30 май - Визита на българския вътрешен министър Ал. Димитров в Белград.
- Юни - След поредица от разговори, започнали през април с.г. се сформира военнополитическия съюз на Югославия, Румъния и Чехословакия, наречен Малката Антанта.
- 21 октомври - Актентат в Кюстендил, дело на едно от крилата във ВМРО, по време на който е убит вътрешният министър Ал. Димитров.

1922 г.

- 18 март - В Белград Коста Тодоров връчва на крал Александър акредитивните си писма за пълномощен министър на България в Югославия.
- 12 февруари - В София Милан Ракич връчва на цар Борис III акредитивните си писма за пълномощен министър на Югославия в България.
- 18 май - Цариброд осъмва облепен с позиви, призоваващи местното население да се бори за запазване на българската си идентичност.
- 25 юли - В слово пред Скупщината югославският външен министър М. Нинчич хвърля вината за проблемите с „четническият въпрос“ изцяло върху България.
- Септември - По време на септемврийската сесия на ОН българската делегация повдига въпроса за съдбата на българските малцинства.
- 9 ноември - Министър-председателят на България Ал. Стамболийски посещава Белград.

1923 г.

- 1-17 март – В Ниш се провежда смесена българо-югославска конференция.
- 9 юни - След държавен преврат правителството на Ал. Стамболийски е свалено и заменено от кабинет на проф. Ал. Цанков.
- 30 юни - Белград признава извършената на 9.VI. правителствена промяна в България.
- 18 юли - В Белград пристига с акредитацията си новият български пълномощен министър Константин Вакарелски.
- Август - К. Вакарелски поема функциите на пълномощен министър на България.

1924 г.

- Януари - По повод речта на Ал. Цанков пред българския парламент, произнесена на 28.XII.1923 г., Югославия призовава страните от Малката Антанта да подадат колективна нота срещу България, която заплашва с предприемане на нови окупационни действия.
- Март - На посещение в България пристига директора на секцията за малцинствата към ОН Колбан.
- 26 юли - В Белград се свиква двустранна българо-югославска комисия, която разглежда въпроса за изплащане на недоставеното от България на Югославия жито.
- 8 ноември - В София се провежда Учредителен конгрес на Организацията на бежанците от Западните покрайнини.
- 26-28 декември - Посещение на българския министър-председател Ал. Цанков в Белград.

1925 г.

- 6 май - Българският външен министър Хр. Калфов посещава Белград.
- 1 юни - В Пирот започва да заседава смесена българо-югославска комисия, чиято задача е да определи мястото на разменната станция, намирала се дотогава в Цариброд.

1926 г.

- 10 юни - Съветът на ОН приема резолюция за отпускане заем на България (бежанския заем).
- 11 август - Колективна нота на правителствата на Югославия, Румъния и Гърция, в която се настоява България да предприеме спешни мерки за охрана на границите си.

1927 г.

- 8 юли - В реч пред Народното събрание българският външен министър Ат. Буров разяснява своята теза за „разбирателство на Балканите“.
- По същото време - В София пристига новият пълномощен министър на Югославия Л. Нешич.

1929 г.

- 6 януари - Крал Александър суспендира конституцията и поставя

началото на личен режим.

- 5 февруари - Нота на югославското правителство до България, с която българската страна се приканва към двустранна конференция за решаване проблемите по двувластническия режим на владение на имоти и охрана на границата.
- 25 февруари-16 март - Заседания на свиканата в Пирот двустранна конференция.
- 6 юни - Актът на дейците на ВЗРО "Въртоп", осъществен по жп линията между станциите Врънечка баня и Прибой.
- 28-29 юни - Председателят на Върховния комитет на организацията на бежанците от Западните покрайнини участва в заседанията на V конгрес на малцинствата, състоял се в Женева.
- 23 септември - Открива се Втората Пиротска конференция.
- Октомври - Българското и югославското правителство ратифицират изработените по време на Първата Пиротска конференция правилници, които от 5 декември с.г. влизат в сила.
- Декември - Двустранна българо-югославска среща в София. Изработване на „Конвенция за ликвидиране на двувластните имоти“.

1930 г.

- 14 февруари - Подписва се „Споразумение между Царство България и Кралство Югославия за поддържане на добрия ред и сигурност по границата“.
- 3 март - Актът на дейците на ВЗРО "Въртоп", осъществен в центъра на Пирот, пред кафене "Национал".
- 7 септември - В София пристига новият югославски посланик Александър Букчевич.

1931 г.

- 31 януари - В Белград пристига новият български пълномощен министър Георги Кьосеиванов.
- 17 март - Серия от експлозии в центъра на Белград, приписвани като дело на дейците на ВЗРО "Въртоп".
- 14 септември - В София се подписва нова „Конвенция за ликвидирането на двувластните имоти“.

Показалец на личните имена

- Аврамовски, Живко, 11, 154
Адамсон, 65
Адосидес, М., 55
Александър II, 21, 22, 97, 225
Александър (крал на Югославия),
156, 189, 213, 228, 229
Алтънов, И., 134, 141, 169
Андонов, В., 215
Анри, 60, 64, 69, 71, 111
Анчев, Ст., 77
Апостолов, П., 150
Арнаутович, Ал., 36
Асквит, Х., 62
Атанасов, Н., 77
Ататюрк, Кемал, 134, 141
Балабанов, Александър, 58
Баламезов, Стефан, 55
Балфур, Джеймс, 45, 59, 225
Бауман, И., 46, 102
Баучер, Джеймс, 64
Белич, Ал., 33, 34, 36, 44
Бенеш, Едуард, 24, 97, 158
Беров, Любен, 30
Берт, 60
Биларски, Цочо, 54
Бобчев, И., 55
Божинов, Воин, 116, 141
Божкова, Маргарита, 12
Божкович, М., 37, 43
Борис III (цар на България), 185,
228
Бояджиев, Ас., 150
Бояджиев, Ст., 102
Бриан, А., 132
Букчевич, Александър, 206, 230
Буров, Атанас, 55, 56, 178, 180,
190, 192, 207, 213, 229
Буцалевски, Александър, 113
Бъкстон, Ноел, 65
Бъкстон, Чарлс, 65
Вазов, Б., 190
Вакарелски, К., 160, 164, 168, 169,
174, 181, 188, 206, 207, 228
Вандервелд, Е., 172, 173
Ванку, Милан, 11
Васев, Цв., 8
Василев, Васил, 12, 57, 149
Василев, Григор, 55, 81, 160, 185
Василев, Л., 173
Везенков, Есто, 111
Великов, Ст., 134
Великович, В., 180
Венев, К., 95
Венизелос, Елефтериос, 44, 78, 91
Веснич, Миленко, 37, 43, 90, 95
Видонович, Г., 8
Винавер, Вук, 13, 118
Винтрович, Р., 194, 196, 201
Влахов, Д., 166
Връдловски, Ал., 185
Вукичевич, 187
Вълков, И., 187, 207
Гаврилович, Драгутин, 98
Гаврилович, 155, 157
Ганев, Венелин, 4, 59, 61, 69
Гарашанин, Илия, 17, 31, 32, 224
Генадиев, Никола, 59
Генов, Г., 61
Генов, Г.П., 161, 164
Георгиев, Величко, 149, 197
Георгиев, М., 215
Гешов, Иван Евстратиев, 53, 57, 59,
60, 61, 62, 65, 66, 225, 226
Грей, Едуард, 62
Грозков, Ал., 134
Груев, Даме, 12
Груич, 214
Гудева, М., 12, 91

Гьошев, Иван, 216
Гюзелев, Васил, 87
Давидович, Любе, 168, 169
Данев, Ст., 28
Данева-Михова, Христина, 25, 178
Даскалов, Райко, 155
Делчев, Гоце, 12
Джевад Ааб бей (Гюрер), 134
Джурич, М., 21, 22
Димитров, Александър, 90, 93, 137, 228
Димитров, Г.В., 182
Димитров, Илчо, 10, 142
Димитров, Тодор, 13, 100
Димитрова, Снежка, 37, 44, 63
Дорев, П., 64
Драшкович, М., 108
Дръмонд, Ерик, 182
Дютаста, Пол, 41, 68
Екмечич, М., 33
Еленков, П., 172
Жечев, 88
Живкович, Пера, 189, 191, 205
Жоглер, И., 37
Задгорски, 174
Златкович, Сбр., 8, 106
Иванов, А., 205
Иванов, Ю., 61
Илич, Б., 194, 195
Илчев, Иван, 16, 31, 36, 48, 51, 52
Йованович, Й., 155, 157
Йованович, М., 194
Йованович, Сл., 33, 41, 128
Йовович, Л., 33
Йонеску, Таке, 24, 45
Йоцов, А., 213
Йънг, А., 132, 155, 157
Казати, 61
Калев, Й., 61
Калфов, Христо, 13, 155, 158, 162, 164, 166, 167, 175, 176, 229
Камбон, Жюл, 93, 127
Камбуров, Г., 88

Караджов, Д., 194, 196
Карич, Вл., 16
Карич, М., 84
Кастолди, 42, 64, 69
Кесяков, Б., 28, 102
Кипров, Ал., 51
Кисьов, 14, 87, 89, 94, 98, 125, 127, 129, 130, 131
Клемансо, Жорж, 9, 41, 44, 54, 60, 62, 67, 69, 71, 75, 78, 226
Ковачевич, 187
Коларж, Й., 121, 136, 137
Колбан, 167, 229
Колленс, 61
Корошец, Андрей, 22, 187, 189
Косев, Димитър, 13, 149, 158, 179, 183
Костов, В., 69, 78
Кретиен, 59, 225
Кризман, Богдан, 11, 38
Кръстич, 161
Кузупов, Л., 194
Куманов, Милен, 12, 66, 117, 138, 143, 146, 149, 174, 197
Кумануди, К., 36, 206
Кързън, Джордж Нишаниел, 120, 133, 142
Кърнок, 63
Лазаров, Славчо, 184
Лалков, Милчо, 26
Ламуш, Л., 64
Лансинг, Робърт, 22, 41, 57
Леви, 125
Левски, Васил, 12
Лекарски, 169
Липелш, 64
Лойд Джордж Дейвид, 9, 41, 44, 65, 71
Луков, И., 27, 59, 61, 67
Льо Ронд, 42, 48
Ляпчев, Андрей, 13, 27, 81, 154, 161, 178, 179, 180, 181, 185, 199, 207

- Маджаров, Георги, 55, 85
 Маджаров, Михаил, 55, 61, 75
 Маланден, 88
 Манолов, Н., 194, 195, 197, 199
 Манчев, Кръстьо, 12, 16, 23, 26, 178
 Маринкович, Воислав (Воя), 168, 169, 176, 187
 Маринкович, Павле, 143
 Мария (кralица на Югославия), 106
 Марков, Георги, 26
 Маркович, Лазар, 18
 Мартен, Уилям, 188
 Мархолов, 131
 Масарик, Томаш, 24, 58
 Матеева, Мария, 87
 Мацуи, 71
 Миланов, Милан, 12, 60, 123
 Милев, Никола, 55, 59
 Милованович, М., 16
 Милчев, М., 58, 61
 Минков, 169
 Митич, Влада, 215
 Миткович, 83
 Михайлов, И., 187, 214
 Михайлович, Л., 36
 Михалчев, Г., 61
 Михов, Никола, 52, 167
 Мичев, Добрин, 12
 Мичева, Здравка, 11, 12, 93, 118, 120, 143, 169, 170, 172, 174, 194, 203, 205, 210, 211
 Мишев, Димитър, 53, 56
 Моллов, 91
 Моллов, Вл., 186
 Моллов, Я., 62
 Монако, 61
 Морфов, В., 61, 62
 Морфов, Г., 55
 Мошанов, Стойчо, 171, 178
 Муравиев, Константин, 10, 27, 57, 59, 62, 64, 69, 71, 78, 79
 Мърей, 142
 Мърфи, Д., 27, 57
 Наумов, 213
 Недков, Тодор, 52, 189, 190
 Нешич, Любе, 157, 185, 192, 204, 205, 206, 208, 215, 229
 Николов, 61, 174
 Николов, Асен, 55, 214
 Николов, Богдан, 13, 104, 123, 185
 Николов, Д., 102
 Никълсън, Харолд, 10
 Нинчич, Момчило, 86, 138, 142, 143, 144, 146, 154, 157, 158, 163, 164, 167, 171, 175, 176, 180, 182, 183, 185, 226, 228
 Нойков, Ст., 61, 149
 Нягулов, Бл., 104, 106, 147
 Омарчевски, Стоян, 105
 Ордиони, 87, 89, 93, 98, 122, 125, 126, 127, 129, 131, 226, 227
 Павелич, А., 20, 190, 204
 Павлов, Т., 55
 Палешутски, Костадин, 12, 20, 101, 102, 104, 107, 146
 Панайотов, Любомир, 12
 Панаретов, Стефан, 57, 60, 61
 Панов, 88
 Пантев, Андрей, 37, 57
 Пашич, Никола, 17, 20, 21, 33, 36, 37, 121, 135, 137, 176, 185, 225
 Пекиянец, Коста, 41, 123
 Пенаков, 213
 Перечец, Г., 204
 Петров, Методи, 8, 11, 75, 77, 94, 95, 97, 100, 101, 102, 110, 121, 123, 172, 213
 Петрова, Димитрина, 13
 Петър (крал на Сърбия), 37, 97
 Пешич, Петър, 33, 38, 43, 46, 224
 Пико, Жорж, 91, 126, 133
 Писарев, Ю.А., 18, 21, 22
 Поанкаре, Реймон, 37, 116, 157
 Пози, Анри, 111, 112

- Полски, Ефтим, 214
Попдимитров, Емануил, 99, 213
Попниколов, Г., 95
Попов, К., 55, 56
Попов, Цв., 194, 198
Попович, Х., 182
Прибичевич, Светозар, 22, 155, 157, 169, 171, 180
Проданов, Н., 12
Прокър, 181
Протич, Стоян, 22
Протогеров, Александър, 135
Пулиев, С., 62
Радев, Симеон, 27, 51, 53, 55, 139
Раджепович, 175
Радич, Ст., 168, 180
Радонович, Й., 34
Радославов, Васил, 27, 60, 154
Ракич, Милан, 86, 132, 137, 153, 154, 159, 162, 164, 166, 174, 185, 227, 228
Рибарж, О., 37
Риве, Шарл, 64
Ристич, Йован, 33, 49
Русев, 155, 166, 174
Савов, Михаил, 88, 93, 119, 127
Сайонджи, Ямако, 41
Сакаров, Н., 60, 62, 78
Сакъзов, Янко, 4, 59, 60, 61, 72
Сарафов, Константин, 10
Сарафов, Михаил, 4, 10, 55, 56, 59, 60, 61, 62, 64, 69, 72, 73, 78, 79
Сесил, Робърт, 85
Симов, Йордан, 100
Симов, С., 150
Смодлак, Й., 37
Сониксен, Ал., 57
Спеланзон, Ч., 116
Спирш, Едуард, 43
Стамболийски, Александър, 3, 4, 12, 13, 29, 59, 60, 61, 62, 69, 72, 78, 79, 81, 82, 87, 91, 92, 93, 94, 113, 114, 115, 116, 117, 121, 127, 131, 134, 136, 137, 140, 143, 144, 146, 148, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 176, 221, 227, 228
Станоев, Асен Н., 104, 214
Станчов, Димитър, 10, 13, 14, 60, 61, 64, 66, 67, 120
Станчова, Н., 61
Стателова, Елена, 53, 65, 66
Стефанов, К., 52
Стефанова, Ст., 94
Стефанович, 87, 89, 93, 94, 99, 124, 125, 126, 127
Стойнов, 88
Стойнов, Н., 33, 62, 182
Стойнов, Никола, 13, 33, 62, 182
Стойнов, Хр., 182
Супило, Франьо, 17
Сърджънт, Орм, 207
Тардийо, Андре, 41, 42, 45, 47
Теодоров, Теодор, 4, 13, 54, 59, 60, 61, 62, 64, 66, 68, 69, 71, 72, 73, 75, 77, 225
Тепавичаров, Хр., 87
Терзич, Б., 21
Тиксие, 181
Титони, Томасио, 41, 204
Тодоров, Коста, 86, 87, 90, 118, 128, 132, 138, 146, 149, 226, 228
Тодоров, Райчо, 13
Тодорович, Десанка, 11, 91
Томич, Й., 18, 147
Топалов, Владислав, 120
Тошев, А., 31, 33, 58
Трайков, Веселин, 16, 32
Трифунувич, М., 36
Трумбич, Анте, 18, 20, 22, 37, 42, 90, 190
Уайт, Х., 57
Узунович, 185
Уилсън, Т.У., 35, 44, 53, 56, 64, 66, 76, 114, 224, 225
Уокър, А., 27

- Фаденхехт, Йосиф, 162
Фердинанд I (цар на България),
60, 78, 135
Фестинг, 61
Франц-Фердинанд, 15, 224
Франше д'Епре, 128
Фурнаджиев, Д., 61
Хаджи-Василевич, Йован, 11, 104
Хаджимишев, К., 207
Хауз, Е., 53, 225
Хербст, Йосиф, 52, 59
Христов, Ст., 10, 17, 18, 28, 43, 62,
66, 116, 172
Христов, Христо, 10, 17, 18, 28, 43,
60, 62, 66
Цанков, Александър, 55, 154, 155,
157, 163, 166, 170, 173, 175,
177, 178, 185, 228, 229
Цанов, В., 61
Цветков, Ж., 180, 212
Цвиич, Йован, 17, 33, 34, 36, 104
Цена Бег, 184
Цоков, Д., 59, 61, 62, 64, 66
Чапрашиков, Ст., 55
Чембърлейн, О., 213
Чернев, П., 205
Чолаков, Л., 61
Чорчевич, Т., 34
Шарланов, Д., 116
Шарон, Рене, 181, 182
Шеба, 155
Шефкет бей, 61
Шинда, 71
Шишманов, Димитър, 162
Шопов, Ат., 55
Шуица, Н., 194
Язькова, А., 11, 24, 25, 158
Янакиев, Любомир, 216
Янев, А., 77
Янчулев, Методи, 158, 161, 186
Яранов, Ат., 52

Показалец на географските имена

Австрия, 15, 25, 58, 59, 114, 136, 226

Австро-Унгария, 15, 19, 26, 71, 154

Адриатика, 18

Албания, 16, 76, 184

Анкара, 51, 134, 172

Арад, 16

Арчар, 34, 40, 54

Балкани, 10, 11, 16, 17, 23, 24, 27, 29, 31, 32, 34, 35, 37, 41, 44, 45, 48, 51, 52, 53, 54, 57, 60, 62, 64, 65, 68, 76, 78, 86, 89, 91, 93, 114, 115, 116, 132, 136, 141, 142, 145, 151, 158, 163, 164, 167, 168, 169, 173, 174, 177, 179, 180, 182, 184, 187, 219, 220, 225, 229

Балкански полуостров, 16, 57, 61, 141

Банат, 18, 21, 91, 145

Банкя, 98, 100, 130

Бански дол, 100

Бачево, 100, 198, 209

Бачка, 18, 21

Беласица, 46, 67

Бели камък, 46

Белоградчик, 33, 39, 54, 201

Белут, 101, 108

Берин Извор, 100

Берковица, 74, 201

Берлин, 51

Берн, 51, 52, 53, 58, 128, 167

Бесарабия, 25, 49

Бесна кобила, 67

Било, 100

Бистър, 100

Благоевград, 201

Близък Изток, 56, 114

Бобешино, 101, 130

Бобошево, 39

Божица, 108

Болев дол, 100

Борово, 100, 206

Босилеград, 42, 47, 73, 75, 77, 85, 90, 91, 97, 98, 99, 100, 104, 108, 109, 111, 113, 122, 123, 128, 129, 138, 159, 165, 186, 214, 215, 221, 223, 227

Босилиград (вж. Босилеград), 6, 11, 13, 42, 47, 69, 70, 71, 73, 75, 77, 80, 81, 85, 88, 90, 91, 92, 97, 98, 99, 100, 102, 104, 107, 108, 109, 110, 113, 122, 123, 128, 129, 130, 133, 138, 159, 165, 186, 189, 200, 207, 211, 214, 215, 221, 222, 223, 226, 227

Босна, 16, 18, 21, 22, 31, 154

Бохово, 101, 209

Брайковци, 100

Бракевци, 100

Бранковци, 98, 100, 101

Бребевница, 100, 130

Брегалница, 40

Брегово, 74, 89, 125, 130, 197

Брезник, 39, 89

Букурещ, 24, 132, 139, 154, 158, 181

Буцалево, 100

България, 1, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 24, 26, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 64, 65, 66, 67, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 101, 102,

- 105, 107, 109, 110, 111, 112,
113, 115, 116, 117, 118, 119,
120, 121, 122, 123, 125, 127,
128, 129, 130, 131, 133, 134,
135, 137, 138, 139, 141, 142,
143, 144, 145, 146, 148, 150,
151, 152, 153, 154, 155, 157,
158, 161, 162, 163, 165, 166,
168, 169, 170, 171, 172, 173,
174, 176, 178, 179, 180, 181,
182, 184, 186, 187, 188, 190,
191, 193, 195, 198, 203, 204,
205, 206, 207, 208, 210, 211,
212, 214, 217, 219, 220, 221,
222, 223, 224, 226, 227, 228,
229, 230, 231, 235
Бяло море, 24, 29, 48, 57, 58, 63,
76, 116, 141, 143, 150, 151, 165,
177, 220
Вардар, 67
Вашингтон, 51, 56, 57, 59
Великобритания, 9, 15, 18, 22, 26,
41, 45, 53, 65, 91, 94, 96, 114,
115, 133, 142, 155, 157, 170,
183, 184, 190, 191, 194, 204,
205, 206, 212, 225
Верзар, 100
Ветрен (вр.), 49
Видин, 33, 39, 43, 54, 147, 201
Видинско, 46, 69, 73, 81, 100, 101,
124, 222
Видлич, 211
Виена, 19, 37, 51, 58, 189, 190
Височките села, 100
Власи, 100
Власина (пл.), 49, 109, 159
Власина (р.), 49, 109, 159
Влашка, 94
Войводина, 18, 21
Врабча, 94, 98, 100, 130, 206
Враня, 32, 50, 109, 110, 215, 224
Враца, 109
Връльо, 49
Врънечка баня, 230
Връшка чука, 67, 197
Вучи дол, 94, 98, 100
Вълковия, 100, 174, 211
Вълчи дол (вж. Вучи дол), 100
Върбница, 100
Габаре, 100
Гевгели, 24
Генуа, 116, 141
Германия, 9, 15, 26, 51, 52, 56, 58,
59, 62, 114, 136, 178, 184, 225
Глоговица, 130
Гложие, 100
Годеч, 173, 201
Гоин дол, 100
Голеш, 100, 101, 130, 220
Голяма Рудина, 46, 74
Голяма Фуча, 39
Голямо село, 100
Горица, 18
Горна Джумая (вж. Благоевград),
201
Горна Любата, 100
Горна Невля, 100, 101
Горна Провалия (м.), 130
Горна Ръжана, 100
Горни Коритен, 101
Горни Криводол, 100, 101
Горни Ясеновац, 100
Горно Тълмино, 100, 101
Градине, 89, 99, 100, 101, 130, 175,
198, 200
Градсков, 100
Грапа, 100
Грознатовци, 100, 101, 111
Груинци, 98, 100, 215
Гуленовци, 100
Гърция, 16, 22, 38, 44, 49, 54, 57,
76, 78, 82, 91, 114, 115, 132,
134, 139, 141, 168, 171, 173,
177, 183, 201, 203, 227, 229
Гюешево, 74
Далмация, 18, 20, 22, 37, 117

- Дешчанов кладенец (м.), 46
Джерма, 46
Джерман, 39
Джинчовци, 100, 209
Димитровград (вж. Цариброд), 8, 104, 106
Димитрово, 124
Добро поле, 27, 224
Добруджа, 7, 28, 29, 49, 65, 68, 73, 123
Доганица, 100
Долна Лисиня, 100
Долна Любата, 100
Долна Мелна, 100
Долна Невля, 100, 101
Долна Ръжана, 100
Долни Криводол, 100
Долни Ясеновац, 100
Долно Ново село, 100
Долно Тлъмино, 100, 101
Драговита, 100
Драговищица, 128
Драгоман, 39, 42, 45, 145, 175
Драинци, 100, 111
Дрина, 33
Дукат, 100
Дунав, 34, 40
Държина, 100, 107
Европа, 5, 9, 15, 17, 26, 32, 36, 51, 53, 56, 76, 77, 81, 111, 114, 115, 178, 183, 190, 207, 213, 215
Егри Паланка, 33
Енос, 57
Ерма, 109, 128
Желюша, 100
Женева, 18, 36, 53, 58, 61, 81, 144, 181, 188, 213, 230
Жеравино, 100, 101, 130, 146
Задар, 23
Зайчар, 32, 125, 161, 224
Занога, 67
Западна Европа, 123, 220
Западна Тракия, 54, 65, 67, 116, 151, 225
Западни покрайнини, 1, 3, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 29, 81, 99, 101, 102, 104, 105, 107, 109, 110, 112, 113, 121, 123, 134, 145, 147, 150, 151, 152, 153, 164, 170, 172, 176, 178, 184, 186, 193, 202, 207, 209, 210, 211, 213, 214, 215, 217, 220, 221, 222, 223, 227, 229, 230
Звонци, 100
Зли дол, 100
Знеполе, 6
Изатовци, 100, 107
Извор, 39, 74, 98, 100, 138, 209, 215
Измир, 141
Източна Румелия, 49, 53, 55, 220
Източна Тракия, 48, 69
Източносръбски покрайнини, 11
Индия, 114
Искровци, 100
Искър, 17, 34, 224
Истрия, 18
Италия, 15, 16, 22, 41, 43, 45, 76, 83, 90, 92, 94, 96, 114, 117, 141, 142, 143, 145, 146, 150, 158, 163, 165, 168, 178, 184, 190, 219, 225, 227
Кавала, 42, 57
Каданица, 67
Каменица, 100, 213
Канада, 18, 19
Караманица, 100
Каринтия, 90
Кичево, 33
Кладово, 32, 224
Клепало, 67
Клисура, 89, 94, 98, 100, 111, 122, 216
Клюцина, 130
Коилово, 100, 130
Колуница, 98, 100, 101

- Колуня (вж. Колуница), 100
 Комщица, 101, 200
 Коркина, 39
 Корфу, 20
 Косово (с.), 125, 130
 Кострошевци (вж. Кострошовци), 100
 Кострошовци, 88, 98, 100, 101, 111
 Кочане, 215
 Крива паланка, 214
 Крупац, 100
 КСХС (вж. Югославия), 5, 14, 16, 17, 20, 21, 28, 35, 38, 58, 220, 225
 Кула, 50, 54, 201
 Куса Врана, 100
 Кюстендил, 13, 39, 46, 54, 74, 92, 98, 99, 109, 137, 145, 147, 201, 228
 Кюстендилско краище, 6
 Лайпциг, 51
 Ластово, 23
 Лекавица (вж. Лукавица), 100
 Лим, 33
 Липинци, 101, 130, 198, 209, 211
 Лисец, 100
 Лозана, 61, 72, 116, 141, 143
 Локарно, 177, 178, 180, 187, 190
 Лом (р.), 40
 Ломница, 101
 Ломско, 124
 Лондон, 18, 36, 37, 51, 55, 65, 66, 85, 91, 114, 120, 131, 139, 142, 155, 157, 168, 177, 182, 190, 204, 206, 207, 213, 226
 Лошин, 23
 Лукавица, 100, 130
 Луков връх, 67
 Луковица (р.), 46
 Луково (вж. Лукавица), 100
 Македония, 7, 16, 26, 27, 28, 31, 34, 38, 48, 53, 57, 63, 65, 66, 68, 73, 83, 101, 102, 103, 104, 105, 107, 111, 113, 118, 123, 128, 133, 144, 164, 167, 181, 187, 189, 204, 220, 223, 224
 Мала Азия, 141
 Манастирище, 40
 Метриш, 40
 Мешковица, 34
 Миджур, 67
 Мидия, 57
 Милевци, 100
 Михалово, 100
 Младжина (м.), 130
 Млекоминци, 100, 101
 Модош (вж. Яша Томич), 147
 Моинци, 100, 220
 Морава, 49, 67
 Москва, 9, 10, 11, 18, 168
 Мусул, 100
 Мъзгош, 100, 220
 Мъчи баба, 67
 Назърица, 100
 Насалевци, 101
 Неготин, 32, 125, 224
 Неделище, 215
 Ниш, 13, 27, 32, 33, 49, 84, 104, 110, 120, 146, 148, 149, 150, 151, 153, 159, 161, 162, 163, 197, 214, 224, 228
 Нишава (р.), 34, 42, 46, 49, 172, 174
 Ново село Чифлик, 100
 Ньой, 5, 10, 15, 29, 59, 64, 79, 226
 Нью Йорк, 54, 63, 182
 Огражден, 46, 67, 88
 Одоровци, 100
 Османска империя (вж. Турция), 26, 31, 49, 65
 Острика, 130
 Паля, 88, 100, 101, 111, 227
 Паралово, 100
 Париж, 4, 10, 15, 17, 18, 19, 20, 22, 31, 36, 37, 41, 43, 51, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 60, 61, 62, 65, 66, 67, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 81, 85,

- 86, 87, 88, 89, 91, 93, 96, 99,
102, 103, 114, 119, 126, 127,
129, 130, 136, 146, 148, 155,
160, 173, 175, 182, 190, 206,
207, 219, 224, 225, 226, 227
- Паскашия, 100
- Патърица, 67
- Пелогруж, 23
- Петачинци, 98, 100, 200
- Петербург, 55, 63
- Петрич, 54, 201
- Петрохан, 34
- Печ, 16
- Пирот, 27, 32, 39, 45, 50, 95, 110,
123, 159, 175, 185, 192, 193,
194, 196, 198, 199, 203, 205,
208, 209, 211, 214, 215, 224,
229, 230
- Планинца, 100
- Плоча, 100
- Побит камик, 101
- Поганово, 100, 107
- Подгорица, 23
- Пожаревац, 161
- Полша, 15, 55, 114, 136, 142, 168
- Прача, 100
- Пресека, 100
- Прибой, 214, 230
- Призренски окръг, 40
- Протопопинци, 100
- Радейна, 100
- Радичевци, 100
- Радомир, 84
- Радомирско, 17, 224
- Райничи, 40
- Райчиловци, 100, 108
- Ракита, 100
- Рапало, 90
- Рапалска област, 23
- Ресен, 100, 101
- Реяновци, 101, 209
- Рибарци, 98, 100, 101
- Риека, 18, 23, 117, 165
- Рикачево, 100
- Рим, 18, 83, 118, 142, 159, 165,
190, 207
- Руен, 67
- Руй, 46
- Румъния, 16, 24, 25, 38, 45, 49, 68,
78, 91, 114, 120, 132, 134, 137,
139, 145, 158, 163, 165, 168,
170, 173, 183, 227, 228, 229
- Русия, 18, 26, 27, 32, 48, 49, 55, 114
- Салиманци, 49
- Сандански, 201
- Сан-Стефано, 49
- Сараево, 15, 224
- САЩ, 15, 18, 19, 22, 29, 35, 36, 37,
41, 45, 46, 53, 55, 56, 57, 58, 66,
91, 225
- Севър, 15, 226
- Сен-Жермен, 23
- Сенокос, 100
- Синаговци, 40
- Синая, 158
- Сколмлица, 40
- Скръвеница, 100
- Славия, 100
- Сливница, 40, 100, 201
- Слишовци, 101
- Словения, 18, 20, 190
- Смиловци, 100, 107
- Солун, 24, 27, 28, 57, 164
- Сребрена глава (вр.), 46
- Средорек, 101
- Стайковци, 49
- Станинци, 100, 220
- Стара планина, 46, 49
- Стара Сърбия, 101, 106, 118
- Стол, 67
- Стрезимировци, 88, 98, 100, 111,
130, 200, 227
- Струма, 34, 38
- Струмица (гр.), 42, 43, 54, 73, 112
- Струмица (р.), 46
- Струмишко, 10, 29, 43, 69, 70, 81,

- 88, 102, 107, 197
 Студена, 100
 Сурдолица, 109
 Суха планина, 49
 Сухи дол, 88, 98, 100, 101, 111, 227
 Съветска Русия (вж. Русия), 16, 19, 25, 141, 172
 Сърбия, 5, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 27, 31, 32, 33, 37, 49, 63, 68, 75, 83, 85, 96, 118, 138, 155, 180, 219, 221, 224, 233
 Темешвар (вж. Тимишуара), 16
 Тимок (окръг), 40, 67, 74
 Тимок (р.), 49, 73, 130
 Топли дол, 100
 Тракия, 7, 28, 66, 73, 75, 115, 123, 150, 151
 Трансилвания, 71
 Трекляно, 101
 Три чуки, 67
 Трианон, 15, 226
 Триест, 18, 145
 Трън, 13, 33, 46, 50, 54, 75, 77, 88, 94, 195, 197, 201
 Тудовица, 100
 Тумба, 46, 88, 146
 Турция, 15, 16, 26, 36, 65, 91, 133, 134, 141, 226
 Унгария, 15, 20, 24, 25, 58, 137, 157, 226
 Фиуме (вж. Риека), 18, 23, 117, 159, 165
 Франция, 5, 9, 15, 18, 22, 26, 35, 37, 41, 45, 47, 50, 54, 91, 94, 96, 114, 115, 116, 120, 133, 142, 157, 178, 183, 184, 190, 191, 216, 225
 Хага, 51, 142
 Халово, 100
 Хасан паша, 67
 Херцеговина, 16, 18, 21, 22, 31, 154
 Царево село, 214
 Цариброд, 6, 11, 42, 43, 46, 47, 50, 54, 72, 73, 75, 77, 78, 80, 84, 90, 91, 95, 98, 99, 100, 102, 104, 106, 110, 119, 122, 123, 138, 159, 161, 165, 173, 175, 184, 186, 198, 200, 214, 221, 223, 227, 228, 229
 Цариград, 32, 45
 Царица, 100
 Цибра (вж. Цибрица), 34
 Црез, 23
 Църномашница (вж. Черномашница), 100
 Църнощица, 100
 Цюрих, 207
 Черна гора, 16, 18, 21, 22, 23, 31, 49
 Черни връх, 67
 Черномашница, 100
 Чехословакия, 15, 22, 24, 58, 91, 97, 114, 136, 137, 155, 158, 165, 168, 228
 Чудинци, 98, 100, 130
 Шипиково, 100
 Щип, 42, 112
 Югоизточна Европа, 31, 173, 219
 Югославия, 1, 3, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 18, 19, 20, 23, 24, 25, 31, 34, 36, 37, 40, 43, 44, 45, 47, 48, 55, 57, 64, 70, 71, 72, 73, 76, 78, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 101, 102, 103, 106, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 126, 128, 129, 131, 133, 135, 137, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 154, 156, 157, 158, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 170, 172, 174, 176, 178, 181, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 198, 201, 203, 204, 205, 208,

210, 212, 213, 214, 217, 219,	Ярешник, 100
220, 221, 222, 223, 226, 227,	Ясенов дел, 100
228, 229, 230, 231, 233	Яша Томич, 147
Южна Добруджа, 29	
Япония, 41, 45, 225	

Използвани съкращения

АМВР	– Архив на министерството на вътрешните работи
БАН	– Българска академия на науките
БТА	– Българска телеграфна агенция
БТА, ПЧП	– Българска телеграфна агенция, Преглед на чуждия печат
ВЗРО	– Вътрешна западнопокраинска революционна организация
ВИСБ	– Военно исторически сборник
ВМРО	– Вътрешна македонска революционна организация
ГСУ	– Годишник на Софийския университет
ДА	– Държавен архив
ИБИ	– Извори за българска история
Изс.БИ	– Изследвания по българска история
ИДА	– Известия на държавния архив
ИИБИ	– Известия на института за българска история
ИИИ	– Известия на института за история
ИПр	– Исторически преглед
МВнРИ	– Министерство на външните работи и изповеданията
МВРНЗ	– Министерство на вътрешните работи и народното здраве
НАБАН	– Научен архив при Българската академия на науките
НАИИБАН	– Научен архив на Института по история при Българската академия на науките
НБКМ-БИА	– Национална библиотека “Св. Св. Кирил и Методий” - Български исторически архив
ОНС	– Обикновено народно събрание
ЦДА	– Централен държавен архив
ЦВА	– Централен военен архив
АМАЕФ	– Archives du Ministère des Affaires étrangères de la France

Венцислав Велев

ЗАПАДНИТЕ ПОКРАЙНИНИ, БЪЛГАРИЯ И ЮГОСЛАВИЯ
(1919-1931)

Българска
Първо издание

Редактор:
Ангелина Пенева

Формат 70х100/16
Печатни коли 15,25

ISBN: 978-954-8887-59-5
Издателство „За буквите – О писменехъ”

София, 2009

След разпадането на Османската империя на Балканите няма нито една християнска държава, която да е със завършено национално освобождение. Стремехът към етническо обединение става въпрос номер едно във вътрешната и външната политика на отделните страни. Само че този стремеж е съпроводен с борби за хегемония и ламтеж за нови територии... След три последователни войни и две национални катастрофи, България така и не решава своя национален въпрос – твърде жесток е нейният исторически жребий. На конференцията за мир в Париж победителите диктуват най-тежките условия, които победените са принудени да приемат: от България се откъсват територии, принадлежали ѝ векове наред, независимо че населението в тези земи е с доказана българска принадлежност. В книгата подробно е разгледана само част от трагедията след Ньойския договор - абсурдът на новата българо-югославска граница, осакатеният живот на хилядите бежанци, потърсили спасение в България, системната денационализаторска и асимилационна политика на Белград спрямо българите, останали в заграбените Западни покрайнини. 90 години оттогава и един проблем, останал неразрешен...

А. П.

